RIMSKO HODOČAŠĆE.

SLIKE O SLAVENSKOM HODOČAŠĆU U RIM

OD GODINE 1881.

NAPISAO

DRAG. JAMBREČAK.

CIENA 50 NOVČ.

Čist prihod namienjen gradnji zagreb. kat. sjemeništa.

U ZAGREBU.

KNJIGOTISKARNA C. ALBRECHTA.

1882.

RIMSKO HODOČASĆE.

SLIKE O SLAVENSKOM HODOČAŠĆU U RIM

OD GODINE 1881.

NAPISAO

DRAG. JAMBREČAK.

CIENA 50 NOVČ.

Čist prihod namienjen gradnji zagreb. kat. sjemeništa.

U ZAGREBU.

KNJIGOTISKARNA C. ALBRECHTA.

1882.

Direktore, profesore
Vazda bio na mudre zbore,
Neustrašen na braniku,
Kad trebalo branit diku
Hrvatskoga nam jezika —
Da neumine sa vidika;
Kada Niemac hudi htjede
Uzet jezik — aoh biede! —
S Veberom si i sa inim
Slavenskoga roda sinim
Opriečio svoje grudi:
Slava Tebi vazda budi!
Učeniku jesi meni
U zahvalnoj uspomeni:
Za svog truda slabu hvalu
Ovu primi knjigu malu! D. Jambrečak

Pretiskano iz „Katoličkoga lista".

Rimsko hodočašće.

I.

Iza Zagreba.

D. J. Jedan još zadnji zvižduk i nestade mi iz vida sakatoga starodavnoga tornja prvostolnice zagrebačke, stade zamicati poštovani povjestni Grič, gubiti se brdeljci okućeni tamo amo bielimi stanovi, brdeljci na kojih bi se Zagreb mogao postostručiti i posljednji pramen mu razplinu se u izokolnih ravnicah. Zadovoljan i izdovoljen zadnjim pogledom na zavičajni grad bezbrižno se smjestih u prikrajak svojega vagona. Jer što da gledam jošte? Zar možda razdrmanu i razderanu sada a nekad liepu crkvu stenjevačku, ovu živu i žalostnu sliku očupane i stradajuće domovine, kojoj se i temelj i tjeme jednakim lahkoumljem i lakomošću razrava; ili da se nasladjujem onim golim i pustim stienjem razvalina susjedgradskih, koje i puste muklo dovikuju silnikom ovoga svieta, kamo se dospieva, kad se prestanu štovati sveta i neodatna prava vlastničtva i čovječnosti.

Čemu da si ogorčavam dušu takovimi osjećaji, kad putujem — ad limina apostolorum, kad sam rad obići sveto kućište i mučište prvakâ apostolâ, sv. Petra i Pavla i njihova velikoga i dičnoga nasljednika, koj je tolikom ljubavju začeo privijati na upravo očinske grudi veliki slavenski i napose hrvatski narod. Recedant . . . omnia! (S puta sve!) Parovoz je brzo jurio. Ja sam sjedio sam u svom razdjelu: nitko mi nije smetao misli, nitko nije

dosadjivao pitanjem kakvim. Kako je preletio preko krapinskoga mosta, puklo je oku s jedne strane široko polje brdovačko, Savom prosiecano, dočim se ono s druge ubavim bistranskim prigorjem gubilo u krasno Zagorje. Jelačićevi Novi dvori pa Lužnica prhnuše kao jutrnje sanke: kolike sladke i mrke uspomene za svakoga rodoljuba! Još se one nisu utopile u blizu Savu, kad-li te grad nekoć „crvenoga" marquisa Corberona Januševca svojom gradnjom sjeća i na bolji ukus graditeljski i na jedno plemenito srce, koje je novu domovinu svoju tolikim uzhitom prigrlilo, da bih mnogim domaćim velikašem mogao poželjeti barem koju mrvicu od toga obilja. — Ali oni od punoga svoga stola tjeraju hrvatskoga lazara. . . Kadgod sam se imao provesti preko Sutle, zapelo bi mi oko i srce o jednu umiljatu točku — to je dobarce Laduč. Nepenje se ono ponositim čelom u vis: čedan je stan vlasteoski, okriljen s oba boka gospodarskimi zdanji, negizda ga perivoj ni ribnjak: ali se nad njim osovilo vinorodno brdo neobično krasna oblika, komu je nekako nasred boka sio malen paviljon, tako zračan, dà maglovit oku, kao da je zborište vilam oblakinjam. Hoc erat in votis! (To je draga moja želja) uviek bi mi ovaj uzdah Horacijev pao na um, kad bih upro oko u taj liepi mali vidikovac. Tu, mislim, morala bi i najkrućemu prozaru malo toplija krv žilami uzkolati; tko bi odatle pogledao po krasnom samoborskom predielu i srebropjenoj Savi, onaj, držim, da ni u najslabiji čas života i djelovanja svoga nebi mogao biti tako slab, da samo jednu grudu hrvatske domovine baci ucjenom na tezulju ma čijega sumnjivoga bratinstva ili prijazni državničke.

Sutla uzkotraka razdvojila dva najuža plemena. Struja je njezina tiha i lagodna, kao što Cezar pripovieda o Araru. Ova je živa slika čednosti hrvatske i strpljivosti

slovenske. Koliko se nije već ocalnih pera iztupilo raznimi svečanimi, Hrvatu i Slovencu medjunarodnimi uzajamnimi prigodami, u kojih se i brdine zlatile i doline mliekom i medom stale proticati: pa skromnost naša i bojazan nije se dotle uzmahnula, da se samo jedan pokus učini duševnomu jedinstvu na znanstvenom polju. Dugo mušmule zriju i valja ih sakrivati u slamnjače. Pak da samo njemački Mihel nosi spavaču kapu. . . . Mnogo su Slaveni primili babjih navika od svojih veledušnih prosvjetitelja.

Laduč pa Januševac ovkraj, a samoborsko-okićke gore onkraj Save dostojno su tudjincu razkrilje hrvatske domovine. Ono je puno slikovitije od zatoma slovenskoga. Slovenija postaje tek kod Krčkoga liepom, ali neodoljivo liepom. — U prvom mjestu onkraj Sutle, zove se Dobova, udara ti u oči usred zelenih livada novija crkva župna. Bio sam u njoj prije kakvih dvanaest godina. Tko ju s polja gleda morao bi pomisliti, da joj ni u gradu, nekmo-li na selu, nebi moglo biti prigovora. Ali kad udješ — ništa drugo van svjetlo, prava bliještavina od svjetla, koja ti oči zasljepljuje. Ja nisam graditelj, niti sam proučavao pravilâ crkvene gradnje, ali imam toliko izbrušena estetičkoga ukusa, da ću naprama svakomu arhitektu apodiktički tvrditi, da ovakove crkve nisu za crkve. I u nas se u Hrvatskoj od koje desetak godina pogradilo takovih hramova: eno crkve bukevske, veleševačke i još nekoliko njih. One su visoka krasna svoda, stiene su im, da na svjetsku reknem — kao struk u vitke djevojke, steznikom stisnute, oltari šiljasti prama gotičkom slogu: ali prozori — malne od temelja do sljemena sipaju toliko obilje svjetla i sunca, da se na njem skoro svaki tek se pomaljajući pupoljak pobožnosti razlistava u podpun razcvat ruže, u koje niti ima mirisa

ni milovida. Izbacite ona dva reda klupa, pak vam eto salona za plesove. Bolje su to umjeli naši starci. Njim su crkve kao i njihove mrkle gradine obavijale se u neki suton; ali dočim ti je mrak i tama gradova njihovih i onih nepodobština, što se u njih zbivale, sušio mozag u kostih, bila je crkva u sutonici svojoj kao ljubka, skromna potočnica medju dračjem, koja je biedom i nepravdom razboljelu dušu i ogorčeno srce blažila hladom svojih zidova i uznosila dušu u one nepoznate, ožidane krajeve, gdje vlada samo blaženi mir i vječni pokoj. Ja mislim, kad se gdjegod nova crkva diže, da bi tu svakako uz drugu oblast morala i duhovna imati nekakvu vlast. Svi najglasovitiji hramovi odlikuju se nekakvom tamnošću, koja je n. pr. u bečkoj prvostolnoj crkvi i odviše velika.*) Suviše svjetla razpršuje pobožnost; ona prevelika svjetlost u crkvi kao da je izljev one složne vike sinova ovoga svieta za prosvjetom: Više svjetla, više svjetla! Ali za crkve naše radja to obratnim razmjerom: što više svjetske, sunčane rasvjete, to manje duhovnoga nutrnjega svjetla.

Ja držim, da su ove misli i nazori neoborivi, jer su osnovani na nabožnom izkustvu, pa ipak mi ih na jednom razori ili ću pravo reći — razprši smješan jedan slučaj. U Brežcih uvali se baš u moj vagon jedan Ljubljančanin krupna tiela. Vidiv na prvi pogled kojega sam stališa a sluteći i u meni hodočastnika rimskoga stade mi se tužiti na izmjenu kovčegâ njegova i jednoga redovnika iz Cernika u Slavoniji. Na zamienjenom kovčegu pukla ključanica ili onaj jezičac što je hvatao zapor, pa jadni Slovenac vadi bielu kordu brevijar i druga enpe-

*) O talijanskih, napose rimskih crkva bit će spomena u posebnom poglavju.

lektilija, kojih suknotržac, (a to je on) nikako nemože za sada trebati. Ponudiv mu rado uslugu, da povezem tudji kovčeg i u Rimu ga opet za njegov zamienim, preći mi je na ovom mjestu preko one odatle nastale pošalice, koja će se valjda naći u jednoga našega dnevnika podlistku zabilježena.

Moj je suputnik meni upravo bio dobro došao. Jer premda sam ja po više puta ovim slovenskim krajem proputovao, opet niti sam se toliko brinuo, niti namjerio bio na čovjeka, koj bi mi mogao dati potanjih ubaviesti o njem. A Slovencu mojemu, koj u svojem veletržkom poslu češće prolazi ovim predielom, sve je dobro poznato. Pa on i jest pravi Slovenac; kako da i nebude to sestrić „očeta“ slovenskoga (Bleiweisa)? Zato eto vam koja bilježka iz ovoga prediela.

Iza Brežaca, kojim je okoliš bez osobita, izrazita lica dolaziš prvom postajom u Videm-Krčko, dva slovenska mjesta blizanca; ono je napučio Štajerac a ovo Kranjac: ali je ovaj put Kranjac toliko nadkrilio najbližega brata ljepotom svojega gradića, koliko ga običava preticati slovenskim rodoljubljem svojih sinova i ljepotom svojih kćeri. Ovaj red na liepu danu, uz tek minuli veseli razgovor domislim se na prvi pogled pristaloj prispodobi. Krčko vam je živa idylla, ali bez klasičke grčke nevjerojatnosti razgovora pastirskih i bez prevelike čustvenosti današnje njemačke idylistike. Pomislite si uza dosta jur široku ovdje Savu mjesto izgradjeno samimi čistimi bielimi kućami i kućicami, nad koje se visi kakovih pet crkava i crkvica, pa sve se je to tiho, skromno, čedno smjestilo pod okrilje obližnjemu brdu, koje ga štiti od bure i oluje a zaklanja mu i razhladjuje prežarke trake sunčane; pogledajte to i pomislite si onaj radini i dosta imućni, veseli narod, koj je tu točku za-

posio, pa mi recite onda, da nepristajete uz moju prispodobu.

Meni svagdje oko zapinje o gradinu i ruševinu. Bit će tomu krivo mladenačko štivo i nedovoljna paska roditeljska. Na prvoj postaji za Krčkim s visoka liepa brda, a zarasao u gustu zelen drveća, pozdravlja te viteški sredovječni potomak — grad Reichenburg, komu bi obraz ljepši bio, da mu ga nebudu kasnija izaviteška praktična vremena izobrazila. Ja mislim na ime prigovoriti lievomu četverouglomu tornju, koj se nikako nepodudara s okruglim lievim tornjem, te je po svoj prilici kašnje prigradjen. Čim se vlak maknuo koj metar izpod grada, spetiš na susjednom gradu brdu kapelicu, koja se iz one bujne zeleni izvija bjelinom svojom kao lier u kiti cvieća. Čuditi se mora čovjek, kako su stari oni vitezovi mogli biti tako tvrdi, kruti gospodari kmetovom svojim, dočim je sve oko gradova im raznježivalo srce ljudsko: priroda divna, crkvica blaga pa i sama ona neograničena podložnička pokornost, koja i najoporije srce umiljuje.

Što dalje juriš željeznicom, u sve ljepši ubaviji vrt zalaziš. Livadice uz čisto pobieljene kućice svojom polusuhom pokošenom travom šire miris, od koga se prsa razgaljuju i pluća jačaju, voda i šuma hladi vruće, uznojeno čelo, oko se pari i travi na bujnoj baršunskoj zeleni pokošenih sjenokoša i pristriženih živica, medju kojimi se vijuga uzan puteljak, svaki čas obrubljen razpelom, za koje bi reći, da je kao cjelov božanski na čistu. neokaljanu krasotu naravi. — Onda ti liepa slika ta umine kao san, a pred tobom se stanu dizati i nizati grdne klisure kao velike babje šćrbe, da te sjete na hrvatski Jelenjak kod Klanca, koj ih ipak divljom svojom romantičnošću nadkriljuje. Ali da ti se duša s ovoga pustoga

stienja nesmrkne odviše, širi se s lieva sad livadica, sad šuma, a pod željeznim putem teče liep biel Savom plâkan kolnik. Na jednom se opet sûzi lieva stran pa pukne desna u oširoko polje i ravnicu, nad kojom opet strmi grad Sjevnica (Lichtenwald). Grad je sazidan po pravilih starovitežke gradnje: na svakom uglu po jedna kula; s dola pod gradom ima prigradak ili predgradak s kulicom, a dalje s lieva, gdje se brdo spljoštava ima švajcarski stan, pod kojim se razgranjuje vinograd, kojemu te batrice sjećaju na vinograde hrvatskoga Betlehema — Bakra.

Kako je zad Reichenburga tako je iza Sjevnice malo napred na brdu povisoka crkva, kojoj opet onkraj željezničke ceste izviruje biela kapelica na brdašcu. Sad ćeš prelećeti kraj nešto manjega ali novovjekoga grada Sauensteina i još manjega u blizini mu Ruckensteina (oba posjed viteza Gutmansthala), gdje se opet smjestilo pet crkvica po glavicah šumovitih, pak eto ti onda nad glavom visokih kranjskih planina (alpâ, naročito starca Triglava), koje su što izgorjele od žarkoga sunca, što opet pobieljele od sniega, koj na njih istom mjeseca kolovoza kopni, da se opet rujna novim pospe.

Još časak i mi ćemo pasti na Kameniti most. Al prije nam valja proći kraj Račaha, povećega mjesta u Kranjskoj, kojemu se u zadku na vrlo visoku šiljku uzpinje liepa kapelica vita tornjićka. Iza njega duž Save izpod visokih prolomljenih skala teče staza, krasno šetalište, čas suncem ožarena, čas nadastrta gustom hladovinom drveća.

Motreći ovu prirodnu krasotu dovezosmo se na Kameniti most, mjesto ogradjeno, gotovo obito visokim tako neprijaznimi gorami, kako je dosadno i ono više

satih trajuće čekanje, prije nego se nastavlja vožnja onamo put Beča, ovamo put Ljubljane i Trsta.

II.

U Ljubljani i Trstu.

Naš je odbor javio bio, da je kod željezničkih i parničkih družtva izposlovao obalu vozarine. Da je bio odbor u bludnji, to sam izkusio ja, a bit će i drugi hodočastnici, jur na postaji zagrebačkoj. Zaiskah naime ovdje biljet za 3. razred uz sniženu cienu, pokazav sve izprave. Ali platih vozarinu napunoma za 3. razred uz pogodnost — da se smijem voziti u 2. razredu. To nije nikakva blagodat za onoga, koj se želi jevtinije voziti. Ja bih na Kam. mostu imao bio čekati do 8 sati svojom kartom. Moj me suputnik g. Souvan nagovarao, da doplatim pa podjem s njim brzovozom i opet se za vidjela malo razgledjem Ljubljanom. Kad i onako ništa nisam dobio polakšice, lahko pristadoh na njegov poziv i tako se oko 7 sati opet nadjoh u Ljubljani.

Sedmi je put, što vidim „lušnu“ Ljubljanu. Neću Vam je sada opisivati; učinio sam to prije kakvih 15 godina, od kada se ona nije puno promienila. S kolostaje prvi mi je korak bio u kuću g. Souvana, koj ima veliko skladište platnene i suknene robe. Njegova je trgovina vrlo obsežna — a pod tvrdkom slovenskom. Tako sam na platnenih pečah čitao na priljepcih zlatnimi slovi Vodnikov riek: I l i r i j a p r s t e n E u r o p i n b o. Souvan ima puno kupaca i u Hrvatskoj, što je posve pravo. Bolje da podupiremo rodoljubivoga bližnjega brata Slovenca, nego-li Niemca ili drugoga koga.

Žalibog nemisli se uviek tako — baš ne medju nekimi Slovenci. Premda nerado, vrlo nerado, ovdje je

mjesto da se na to potužim. U Ljubljani imam ja znanca od kakvih 15 godina, mislim g. dra. Z. Ovo je drugi put, što sam ja njemu ponajprije namienio svoj pohod. Nenašav ga kod kuće uputim se u kavanu, gdje se pozdravismo. Nu jedva što prve rieči izmienismo, on će pokazav na moju surku reći: „Vi još uviek nosite to magjarsko odielo.“ . . Treba naime znati, da sam ja možda „zadnji Mohikanac“, koj još uviek volim surku mjesto kaputa i za svagdanju a osobito za svečanu nošnju. Ja držim, da je crna surka spretnija, pristalija haljina, nego kakov crni kaput. Pak me to boli i držim za nedostojnu igračku narodnim odielom, kad odkuda navali pritisak, onda se vade i surke i zrinke i zagorke, a čim malo jenja nevolja, ohladi umah ljubav za narodnu nošnju pa se s posmiehom gleda na te zaostale netopire, koji tobože hoće da prkose dobru i pristojnu ukusu. Čemu se mienjamo vazda po vjetru kao jedra na nestalnom moru?

Mene je ujedljiva, nedelikatna opazka Z-kova tim više ujela za srce, što je i on to „magjarsko odielo“ prije kakvih 15 godina puno nosio, pa to u ono vrieme, kad je odgajao sina jednoga od najljućih unijonista. Ja sam se medjutim svladao pa sam posve hladno odgovorio od prilike: Vi dobro znate, u kakvu su odielu Magjari 300 godina iza Hrvata došli u Evropu. Bit će Vam dobro poznato, da tobož magjarsko nar. odielo nije drugo van prekrojeno hrvatsko i ponekle poljsko. Meni je ono ostalo sveudilj milo i nemislim se u tom ravnati po vjetrenici političkih miena. A za salon mislim, da je ona svakomu Hrvatu puno zgodnija od fraka ili kaputa, jer već i kroj i naprava (nareha) podjeljuje surki nekakov svečaniji izgled. — Ali doktoru nije bila dovoljna samo ova navala. Kao s neba pa u rebra stade se podrugivati našemu hrvatskomu sveučilištu, da su tobož Starčevićevci

zaokupili svu mladež, pa da se sve vrieme nauka potepe u sablažnjivih, jalovih prepirkah i svadjah akad. mladeži, te završi: Ja nijednomu Slovencu nesvjetujem, da podje na zagrebačko sveučilište. Tu se samo pravda, sile učiteljske još su slabe, neizašle na glas; nitko od učitelja ništa nepiše a i za koga i koliko bi mogao tiskati knjiga itd. pa da konac djelo ukrasi, navede rieči Miklošićeve, da su u austr. monarhiji dva sveučilišta suvišna: zagrebačko i črnovičko!

Nemogu reći, kako su me ove nebratske ekspektoracije boljele. Pa to je govorio Slovenac, koj je tolike i tolike godine proživio u gostoljubivoj Hrvatskoj, koj se je u Hrvatskoj surki dao fotografisati, koj je iz Hrvatske odapinjao striele na slovenskoga Don Quixotta iz Blatne Vasi (Dežmana) zato što je on u jezgri to isto Slovencem nijekao, što sada dr. Z. hrvatskomu sveučilištu poriče. . . Što sam ja učinio? Drhtao sam; svaka je žilica u meni titrala pravednim gnjevom nad ovom kukavštinom. Ja sam u duši uvjeren bio, neka danas dopusti bečka vlada slovensko sveučilište u Ljubljani, da bi dr. Z. ipak toliko rodoljubja slovenskoga smogao u svojoj duši, da s veseljem pozdravi ovu blagodat. A ipak treba priznati, da smo mi Hrvati u svakom pogledu bili više pripravljeni dočekati sveučilište od Slovenaca. Uza sve to nebi se nijedan Hrvat našao, koj bi o tom onakov sud izrekao, kao što je Z. o hrvatskom sveučilištu.

Ja sam dakle posve prijazno odvratio g. doktoru ono, što smo odvraćali našim najljućim neprijateljem u obrani našega sveučilišta, da naime nijedno nije umah izašlo na „svjetski“ glas i slavu, pa sam mu nabrojio vrednije naše sile, pa što su one dosad uradile i čemu se odsad imamo nadati od njih. Sjetio sam ga njemačkih Burschenschafta, koliko se u njih pijankami i paukova-

njem potrati vremena a i zdravlja i životâ. Dalje nisam držao za vriedno da zamećem polemiku s njim. Tko ovako počima govoriti odviše mi je nemio, da s njim razplićem razgovor. Oprostismo se. Jedva sam izčekao taj trenutak. To je drugi put, što sam od g. Z. morao slušati ovako nemile a i nerazložite spočitke. Prvi put mi se to dogodi god. 1872., nakon sjajne izborne pobjede narodne stranke.

Kad smo izašli iz kavane, premieti brat moga suputnika koj me bješe izpratio u kavanu: „Čudan človek.“ Na što sam ga ja zamolio, da negovorimo više o tom.

U svoje vrieme digo se bio Z. u svojoj domovini, da pod zastavom nekakva nadri-liberalizma obori stare borce i „očeta slovenskoga“, što je Slovencem dosta trpkim plodom urodilo; kašnje morade saviti jedra. Ja znam da njegovih misli o naših stvarih nedieli većina njegova naroda; s toga ih i neupisujem drugomu već samo njemu u grieh, te ga molim ovom prilikom, da radje odbije svakoga Hrvata, nego da ga onako jedko dočeka, kao mene, znanca svoga.

Pravim mi je odahom od ovoga neugodnoga susreta bio sastanak s g. Klunom, nadarbenikom i faktičnim urednikom „Slovenca“, zastupnikom na carevinskom vieću. S njim sam želio biti jur g. 1876., kad sam se drugi put vraćao s Bledskoga jezera, kadno je on najviše jada podnosio od svoje duhovne oblasti zato, što je bezobzirno i neustrašivo stao na branik prava slovenskih. Nu onda ga nisam našao u Ljubljani. Kolika razlika medju tim vremenom. Sada je i on bolje vidjen na duhovnom mjestu, jer mjesto najveće svjetske oblasti drže ljudi slavenskim narodom malo prijaznije ćudi. Kako je to mudro i obzirno, kad duhovne oblasti u obće u svo-

jem vladanju naprama podčinjenom si svećenstvu gledaju poglavito na njegovo duhovno živovanje.

Imao sam poći iz Ljubljane noćnim vlakom. Zato pohitih još, da obidjem vriednoga kolovodju slovenskoga dra. Bleiweisa; ali on je jur bio u slov. Čitaonici. Tu pozdravih dičnoga ovoga starca, koj jednakom ljubavlju nosi u srcu svojem vjeru, bez koje riedko izdrže politički značaji i svjetsku sreću i dobrobit svojega naroda. On je još uviek, premda je Nestorov viek prevalio, dosta krepak i bodar. Daj Bog, dugo još bodrio i vodio svoje krepke Slovence!

Prije nego ću ostaviti Ljubljanu zavirih u nekoje crkve, jur odprije mi poznate. Bila je osmina tjelovska i jur minula večernica. Crkve pune pobožna svieta. Dakako ženskih je bilo najviše, kao što one u obće davaju najveći kontingenat pobožnoj vojsci. Da se one nebore u borbi života i u napastih uviek jednakom hrabrošću i uztrajnošću kao pri čislu i molitvi, to je žalibog odviše često istina. Slovenac je u obće mekan. Mehkoći toj kod debele i tanke krvi krivo je puna njihova uredba i baštinski odnošaji. Najstariji sin preuzima djedovinu ili ćeš reći — očevinu pa ima da izplati drugu braću i sestre. Dok to bude ovi su mu sluge i pomagači pri gospodarstvu ili se otisnu u sviet, da budu tudji sluge i služkinje, dok primu svoju baštinu i toliko zarade, te se mogu poženiti i poudati i sami stati na svoj krušac. A to traje često vrlo dugo, tako da se ženi i udaje vrlo često iza 30. godine. Davno prije toga vremena dozrievaju i momci i djevojke, pa tako se lahko „u čas ugleda zgoda, od ke ima mnog pametara.“ .. Odatle onolik broj nezakonite djece. Kašnje su muž i žena, i žive vrlo neporočno.

Ja sam već i drugom zgodom pohvalio crkve ljubljanske. I sad se one mene svojom gradnjom i premda nešto pretrpanom bogatom napravom vrlo povoljno dojmiše. One se visoko digoše svojim svodom n. pr. franjevačka i katedralna, imadu liepih umjetničke vriednosti slika, kao ova potonja od Mlječana, čini mi se, Quala; one prikladnom svojom sutonicom blagotvorno djeluju na srce, da se raztvara u podpunoj tišini i sabranosti nabožnoj slasti.

Već je vrieme bilo, da krenem na željeznicu. Tu doznam, da sam za cieli sat prerano došao. Zato ću sjesti u gostioni i uzeti na stolu ležeći listić: Slovenski narod. Pregledav politički dio, u kojem nebješe ništa važna, zape mi oko na podlistku o članak: Gjuro Daničić. Životopisna crta sestavil M. Málovrh. Tu je dakle nešto naškoga pomislim, premda sam znao, da za Hrvata neće biti puno nova u članku. Pa ipak! Mislio sam već da je nakon nevoljkoga razgovora s dr. Z-om navršena mjera mojih neugodnosti — a gle, sad mi je Sl. narod svojim podlistkom imao dozvati u pamet onu poznatu: Noch immer nicht genug!

U tom se člančiću, da bolje reknem u tom poglavju njegovu, koje je već dovoljno, da oda pukoga kompilatora hrvatskih i srbskih izvora, riše Daničić kao čovjek, koj je učinio veledušnu koncesiju Hrvatom, priznav, da je srbski i hrvatski jezik jedan. Veli se naime: „Daničić bil pristaš poznate teorije dra. Fr. Miklošića, koj veli: Chorvatisch wird gesprochen in Istrien, Küstenland, Dalmatien, von den katholischen Bosniern und Hercegovinern, der ehemaligen Militairgrenze und Slavonien.“ Onda dalje: „Bunjevci i Bošnjaci odavna su se posrbili (!)“, kako Vuk veli. Pa gdje se spominje Daničićev miroljubiv i popustljiv značaj, koj ga je privoljio na naziv: jezik srbski ili hrvatski, ima pripojena opaska Fr. Miklošića iz najnovijega izdanja njegove: Ver-

gleichende Grammatik, I, 2 Aufl. 1879. gdje se naproti Daničiću tvrdi: „Es möge wol bemerkt werden, dass mir serbisch und chorvatisch als z w e i (!) sprachen geltn und ich den Ausdruck srpski ili hrvatski für falschlich halte.“ Ovako glasoviti učenjak, slavista Miklošić. Prije svega mi je požaliti urednika Sl. naroda, koj se zove Armić i koga nepoznajem i neznam, je-li faktični urednik. Ovako pisani članci bacaju (da na njemačku reknem), veliku sjenu na uredničku sposobnost svakoga redaktora. Ako sam nisi vještak, a ono treba da se utečeš mnienju i savjetu kojega stručnika, koj bi sigurno na uhar dobru glasu dot. novina odvratio urednika, da netišti radnje istom kakva god derana, što još nije valjda pravo streso praha s djačkih hlača, a kamo-li da je proučio jezik i književnost hrvatsku i srbsku. Jer članci pisani ovako učeničkom površnošću ne samo da ništa neprivredjuju znanosti, već ju kod nevježa, koje bi imali poučiti, još većma potamnjuju pa što je još gore, pozledjuju najtananija čuvstva prvoga susjednoga naroda, bez koga Slovencem nije lahko življeti.

Daničić da je učinio kakvu koncesiju — milost Hrvatom! Ludosti! kao da je on mladić, koj se zagledao u liepe modre oči kraljevine hrvatske, pa se raztalio od toga pogleda i postao milostiva srca na Hrvate. D. ništa nije popustio, van na što ga je daljna nauka i izučavanje hrv. pism. spomenika i živa govora p r i n u d i l o, p r i s i l i l o. I samo ludjak i neznalica može protivno uztvrditi, da jezik hrvatski i srbski nisu j e d a n t e i s t i.

Ali Miklošić za Boga! tà on niti je neznalica niti ludjak, pa gle on pobija Daničića! Da, M. niti je jedno niti drugo već treće i to — zlobnik. Meni je žao, da o svojem nekadanjem učitelju moram ovu crnu ocjenu napisati. Ali eto već 20 godina i više igra M. na bečkom sveučilištu vrlo zlokobnu ulogu, koja ondje razdvaja srca njegovih hrvatskih i slovenskih pa srbskih slušalaca. Premda je znanost jur davna oprovrgla i pobila zlobu i neistinu M-ćeve nauke, da su samo čakavci pravi Hrvati, a štokavci da su Srbi, kajkavci pako Slovenci, ipak on neprestaje s učiteljske svoje stolice šakački udarati istinu po obrazu i podržavati svoje mnenje. On je već toga radi imao za predavanja sablažnjivih doživljaja, kao kad je n. pr. pokojni župnik žumberački Trbojević vrlo drastičnim načinom prosvjedovao proti njegovu srbljenju Hrvatâ. U ostalom nije to u njega nikakvo čudo. Tko može onako neharan biti proti Hrvatskoj, gdje je (u Varaždinu) položio temelj daljnoj sreći svojoj, tko može onako tvrd biti proti vlastitoj krvi, kao što se o tom dosta pripoviedalo medju njegovimi djaci — ali ne, ja neću da ga rešetam, ja ću reći samo to: M. naprama Daničiću i Jagiću kraj svega inoga znanja je zelen odviše, da bi on njih smio ugnati u laž. Ovi se ljudi bolje razumiju u hrvaštinu. To si neka Slovenci upamte, te neka već jedan put prestanu dirati u živac svoju prvu braću ovako plitkom pisarijom, kao što je pisan taj životopis, a još manje da priobćuju onakove nevaljanštine, kakovih donosi njihov najnoviji beletristički časopis „Kres“ u Celovcu. Bilo bi vrlo žalostno, akoprem je ovaj put bilo potrebno, da ih istom mi Hrvati moramo upozorivati, kakovim bi trpkim plodom moglo uroditi ovakovo neprijateljsko, perfidno piskaranje. Oni sami moraju smoći toliko snage i opreza, da ovakove književne p r o t u h e izpude iz posvećenih hramova književnosti.

Ove moje nekolike nešto žešće rieči nekasaju se dakako svega slovenskoga naroda, jer on ogromnom većinom svojom podpunoma simpatiše s hrvatskom braćom. One ih imadu tek sjetiti na veću pažnju, da se u

medjunarodni hrvatsko-slovenski tor i obor neuvuku svakojaki kužni torci, koj bi sav zdrav zrak mogli okužiti. Poštenim Slovencem čast i poštenje!

Reći mi je iskreno, da sam vrlo nezadovoljan u tamnu noć sio u svoj vagon. Bijaše zadnji četvrt dakle noć bez mjesečine — tamna, pusta — upravo se takva pustoš i mojom dušom razjela. Padala mi na pamet ona Cezarova: Et tu fili mi Brute! i ona još ljepša Spasiteljeva: Regnum in se divisum desolabitur. A tu još ni nema kraljevine, tu se tek radi o duhovnom jedinstvu, pak se već ovakovi crvi i gamad uvlače, da raztoče tielo pobratimskim narodom. Hrvati i Slovenci sastaju se svakom prigodom na medjunarodne svečanosti; grle se bratski i zadavaju tvrdu vjeru i stvaraju oduševljene zaključke, da će se barem na duševnom polju, u književnosti, primicati — a eto svim tim liepim sanjarijam to da bude praktična djelotvorna posljedica? Ne to nesmije biti, jer će nam se naši narodni protivnici s desna i lieva punim pravom rugati kao najvećim barbarom i licumjerom.

Gledah dugo u mrklu noć s prozora zamiećuć jedva visoko plešivo gorje krasovo i krasne one cestovode i mostove, što ih je željeznica pogradila. Umoren i trpkimi doživljaji prošloga dana i zaludnim gledanjem upravo htjedoh da se pružim po tvrdoj klupi, kad-li mi pade na um jedna zaboravljena, zanemarena dužnost, koja mi je riedko kad u životu tolikom težinom i neugodnošću pala na srce.

Nu da se štiocem itako već obilato nadvorenim nepovoljštinami ovoga poglavja, slast čitanja neprometne u gorčinu, držim sam za uputno, ovu glavu razpoloviti i tek iza mala oduška nastaviti.

Polutka o brevijaru, koja se može i preskočiti, komu bi zazorna bila.

Ja sam već tri puta skoro izgorio uz brevijar i radi njega, zato mislim, da mi to daje neko veće pravo, da napišem koju o brevijaru. Prije kakovih 20—30 godina bilo bi to dosta škakljivo i sumnjivo: tko bi se onda usudio bio prkositi skoro složnomu mnienju u tom pogledu, nebi na „rešetarskom rešetarâ prorešetanju“ lahko bio prošao bez žiga natražnjačtva ili licumjerstva, da izhodi tobož kakvu milost u svojih poglavara. — Sada je i u tom kod nas zavladalo ponešto blaže mnienje i drugačije uvjerenje. Komu se to najvećma ima upisati u zaslugu, o tom nije ovdje mjesto spominjati, a značilo bi i povriediti skromnost onih svim nam dobro poznatih muževa, koji su trudom svojim i primjerom pribavili više simpatije ovoj „strašnoj“ knjizi.

Ali ja hoću da izpripovjedim svoju stisku, koju sam imao gore pomenute noći s brevijarom. On je bez dvojbe na veliku putu velik trh — magnum et grave onus. Na željeznici nemožeš ga izmoliti — matutin pogotovo ne, jer od trešnje titraju slova odviše; laglje je sa zahvalom i urami pa večernjom, jer tu znaš (ako si koju godinu svećenik) sve psalme na pamet. Zato se i dogadja meni za putem, da sve prije obavim nego ono što bih prvo imao izmoliti — naime matutin. — Moglo je biti oko $^1/_2$12 sati noći, kad mi je jur dodijalo bilo buljiti u tamnu, bezmjesečnu noć (bješe zadnji četvrt) — i ja umoran izvučem torbicu, da mi bude uzglavnicom. Pod glavom počutim nešto tvrda: opipam, bio brevijar. Sad mi blisne u pameti: huj, još nemam matutina onoga dana, s drugim bjeh gotov, na ovaj posve zaboravih. Trpka-li je bila ova dosjetica. Neznam, što bih

dao bio, da budem posve zaboravio na zaboravljeni matutin. Nije druga već izvuci knjigu na polje i pri slabu svjetlu željezničke uljenke kvari oči. Ali slova titraju — svjetlo tek plansa — pred umornim i driemnim okom prelieva se presitni tisak moga brevijara u crvenih, modrih, zelenih dà u svih mogućih bojah. Zapeh kod druge lekcije 1. nokturna; dalje se neda te neda. Bio sam ljutit na brevijar, još ljući na moraliste i kazuiste, medju kojimi se nije nijedan našao popustljivijega i obzirnijega mnienja u takvih slučajevih; najljući sam bio na naš sl. odbor, što predvidjajući često golemu upravo težkoću i nepriliku s brevijarom, nije u naše duh. oblasti izhodio kakve polakšice. Došav kašnje u Rim, doznah od jednoga odbornika, da se odbor u istinu toga radi obratio na našu domaću crkvenu glavu i polučio zamjenu brevijara krunicom iliti čislom, nu njeki — a medju njima i ja — nismo odmah za tu povlast doznali. Ja i neznajući za ovu pogodnost pretvorih si one noći „na svoju ruku" matutin u krunicu pa zaspah posve mirno i spokojno, da sam izvršio dužnost, kako se samo moglo. Medjuto da meni pripada kakov glas u zboru visokih naših duhovnih dostojanstvenika, ja bih — nezamjerite mojoj drzosti — nešto malo preuredio ovaj naš „jugum suave et onus leve" da bi i sladji i laglji bio za vršenje. Sjećam se, bio sam još klerikom, kad se jedno vrieme puno govorilo i pisalo, da sveta stolica pomišlja na to, kako bi brevijar reformovala. Mene a jamačno i mnogoga svećenika, koj iskreno misli s brevijarom, obišla je već više puta želja, da bi se to već jedanput izbilja pokušalo učiniti. Perpurgatio breviarii! Zašto ne? I možda abbreviatio — makar je već i sada tobože b r e v i a r i u m. Nebi-li se zgodno dalo od triju nokturna udesiti jedan samo s tri makar poveća psalma pa s tri čitanja: u

prvom de scriptura, nešto duža od sadanje svake lekcije: u drugom pročišćeni životopis svetački, a u trećem čitanje iz homilije; za laudes dva zadnja psalma sadanja pa mjesto četiri dvie hore, da ti se jezik u njih toliko nezapliće — a večernja s kompletorom mogla bi ostati kako jest. Takov brevijar mogao bi ući u volju i onim, koji sada zaziru odanj, koji nemogu kadšto ili neće da se uza sadanju dužinu nanj odvaže. To su dakako samo moja „maštanija", za koja ipak želim, da bi jednom (ali za mene živa) postala istinom. Ovako uredjen brevijar nebi ni putniku bio tolika muka, kao što je sadanji uz devet lekcija, kojih nikako ni nakon pedesetljetnoga recitovanja nemožeš naučiti na pamet.

Ova mala zastranica o brevijaru, za koj je pok. kardinal Haulik u jednoj svojoj uskrsnoj enciklici vrlo liepo i zgodno rekao, da je to „molitvenik, koj je crkva utisnula u ruke svome svećeniku" nadam se, da neće biti zazorna ili ćak sablazna mojim štiocem. Na nju bi se moglo zlosrdnuti istom koje z a n o v i e t a l o, što brevijar tek po imenu i vidu a ne po porabi poznaje; nju će naći nespretnom samo onaj, koj krasnu ovu i poučnu knjigu izvoljeva nazivati „biesnom ludom", pa se pozivlje, da to dokaže, na životopis svete Skolastike (10. Februarii). Ja sam se čitajući tu pogrdu upravo zgražao nad lakoumjem, kojim piše laik o jednom od najkrasnijih i najumilatijih oficija. Čitao sam dosta idila, klasičkih i živućih jezika, nu nebih znao reći, da je koja pisana ubavijom prostotom i prostodušnošću nego upravo poruženi život ove svetice. Možete-li si što umiljnijega pomisliti, nego gdje sestra duvna dolazi u pohode bratu redovniku i s njim cieli dan provodi u pobožnu razgovoru o posmrtnom blaženstvu pa hoće, velikom duhovnom slašću opojena, da se razgovor i preko noći

produlji. Brat nemože ostati ob noć izvan zidina samostanskih, pa se krati pristati na želju sestrinu; a ona od tuge obara glavu i suzi i moli Boga, da joj se želja i žedja za duhovnom hranom namiri; Bog ju usliša i spusti toliku plohu, da je brat morao ostati u nje i prosliediti pobožnoj sestri toli sladke razgovore. Tri dana zatim umre ova dobra sestra — kao da je slutila, da joj je to zadnji mili domienak s bratom — a ovaj pošilja po njezino tielo i polaže ga u grob sebi namienjeni. Pak se završuje: Quo facto contigit, ut, quorum mens una semper in Deo fuerat, eorum quoque corpora nec sepultura separaret. — Ima-li čovjeka — ja nevelim književnika, kojemu veće štivo povećava plemenštinu srca i tankoćutnost — ima-li, velim, obična čovjeka, komu nisu još posve otupila i obumrla nježnija čuvstva čovječnosti i estetičnosti, a da se nerazdraga ovom krasnom i umiljatom, pravo reći svetom idilom. Ne, tako se nesmije pisati. Pak onda onako izvraćati istinu izvornoga teksta! Što je u latinskom „posessio monasterii" izvrnuti u pogrdnu za fratra i opaticu „krčmu"; govoriti sumnjičavo o pratnji sv. Benedicta (u lat. cum discipulis): „neznam više pravo (to je temeljito!) je-li s jednim ili sa dva kolege"; pak napisati neistinu, da se strašna „tuča" srušila na cieli onaj prediel, koja je „zavolj nekoristne želje (duhovna je edifikacija dakako velikoj gospodi ovoga svieta i jakim duhovom (esprits forts) pusta nepotrebna stvar) upropastio (sic!) imutak i sreću drugih." Odakle je taj čovjekoljubivi pisac izvadio tu stravu? Nije-li ona kiša i poplava bila možda od suše prepukloj zemlji dobro došao napoj i okrepa? Tko to može, tko zna reći, da nije i tako bilo? Dakako pošto si pero onako nagodi grozne premise, može i napisati grozne rieči: „Ti nisi bog ljubavi bližnjega; Ti si Bog samoljublja!" Nu dosta

o tom. Ja da držim, danas ovako nebi ista ona ruka htjela napisati; i što je onda tako crno pisala, da je kriva razmirica, da je časovita bludnja o nanesenoj uvredi uricala rieči trpke, koje su bile namienjene tobožnjemu nemilomu uvreditelju. Ali su odapete strelice daleko premašile cilj. . . Doista nemože se dosta nakričivati svjetovnjakom, da budu više oprezni pišući o duhovnih stvarih, koje se izmiču sadržinom svojom običnomu njihovu vidokrugu. . .

Ja se sada vraćam k svomu predmetu, pa ću reći, da mi je vrlo drago bilo doznati u Rimu o zamjeni brevijara, akoprem sam se ja samo jedan put njom poslužio, jedno zato, što bi ovako povoljna polakšica za budućnost mogla uroditi još većim trudom, kad bi se trebalo vratiti na staru dužnost, a drugo, što mi se nekako neskladno činilo, biti hodočastnikom a manje moliti, gdjeno bi trebalo još podvostručiti običnu pobožnost. Ceterum i ja sam za Augustinovu liepu rieč: In dubiis libertas. Svatko se užij prava i povlastice po miloj volji!

Davno je jur „ružoprsta" zora pomolila bila rumene prste svoje i već je bieli danak svanuo, kad sam sa zadnje postaje svoje zagledao božansko more, kako ga Omir vrlo zgodno prozivlje. Jer bezkrajnost mora ima najviše sličnosti s bezkrajnošću i nedospjetnošću božanstva. Nigdje se na obali carevine austrijske more nije tako razvalilo, tako puklo u bezmedje kao što kod Trsta. Zato i jest s briega divni nanj pogled. Dan bio prekrasan, jedva lahori neosjetni vjetric i potrese kad kojim listom dudovim i maslinovim: na moru je lagodica (kako bih nazvao bonazzu) — golemo zrcalo morsko, koje se tek uvija ogromnom površinom pod teretom ambrozijskoga zraka. Pa ipak mirna ova i čarobna neman, koliko

pod sadanjim pokojem svojim krije preranih grobova, koliko je pod prozirnim ovim zrcalom skršenih srdaca i u njih nedoželjenih želja propalih osnova, vrtećih se oko sreće domovine i obitelji; koliko je u tom ogromnom kotaru (jama u koj se živež sprema) rasutih miljuna novaca i žitka, koj nikad neće proniknuti ni uroditi, jer more je — kako Omir kaže — atrigeton — bezplodno, jalovo. Ali čemu da vam opisujem more? Ono je za mene, koj sam ga toliko godina svaki dan imao pred očima, toliko se vozio po njem, posve svagdanja stvar. Hoćete-li ga bolje poznati, a vi putujte barem na liepu našu Rieku. Sramota je biti Hrvatom, znati iz povjesti, da je kralj hrvatski, niti najsilniji niti najslavniji, imao na moru jadranskom, na moru hrvatskom, tolike stotine ratnih galija, kakvih ni veće države tada neimadjahu — sve to znati, pa nehtjeti mora vidjeti? . .

S Trstom, premda sam u njem tri četiri puta bio i ovaj put tri dana u njem stajao, bit ću brzo gotov. Trst mi se nedopada. Istina velike kuće, gdjekoje ogromne, ali bez graditeljskoga ukusa, koj se u liepom našem Zagrebu obćenito opaža, crkve bez osobita značaja, ako odbiješ pravoslavnu rusku, koja se silnim bogatstvom ističe; nebrojeni brodovi u velikoj luci; jedrenjaci i parnici; nekoliko kazališta, u onoj sezoni zatvorenih, zločesta crna kava (dobra samo u Café Française), još gora biela — i eto svega što se o tom gradu u kratko može reći. Njegovi narodni odnošaji još su gori. Ima Talijana, Njemaca, Slovenaca — ovi su ponajviše služnici i tovarači. Malne svak od njih razumjet će te progovoriš-li mu slovenski a i hrvatski. Taljani namiguju kao irredenti preko obale, njihove pohote goje im iz prieka braća; Niemci hoće da ih drže na uzdi, da nepolete onamo ili oni iz prieka nedolete po ove amo — a Slovenac, a Hrvat? on gleda čas mirno, čas jaukne na Austriju u Našoj Slozi i Edinstvu, da već jednom progleda i bude pravedna prama njim i sama sebi bolja nego protivnikom svojim, koji su ju dosele lišili najljepših zemalja. I tako se to mota, vije i melje: kakvo će najposlje izaći brašno po naše carstvo i po trojednu kraljevinu, tko bi to već sada znao proreći? Ako se Taljan jednom dokopa Trsta, onda bojim se, da je i hrvatsko-dalmatinsko primorje za Trojednu kraljevinu propalo. On neće tako dugo mirovati, dok se ove krasne brodarenju kamo zgodnije lieve obale nedočepa. Zato pozor onim, koji imajući svu vlast u ruci, jedini mogu već za dobe odkloniti toliku pogibiju od zajedničke domovine.

Imao sam poći u petak iz Trsta na parobrodu talj. družva Florio — put Jakina (Ankona). Ovim sam pravcem udario za prvo, što sam vidio već sjevero-iztočnu Italiju do Fiorence, a za drugo bilo mi je bliže i zbog vrućine zgodnije putovati morem.

Nu prije što ću se ukrcati, naumih obaviti jednu hodočastničku dužnost, koja je bila skopčana dosta velikom nategom. Odoh kapucinom, da se izpovjedim. More nije kopno — a i na ovom je ušlo jur u čudan običaj željeznički, da se čovjek usred najugodnijih misli i osjećaja u vagonu razmožduje, dakle more nije sigurno uviek, pak da se meni prije roka nedogodi što čovječanskoga, pomislih, da bi za svaki slučaj sigurnije bilo, da bolju stranu svoga bitka očistim od „troh i trošic“ Kurelčevih. Ali eto neprilike. Kojega god poštovanoga patra molim latinski, da me malko posluša, odgovara mi, da neizpovieda latinski. Najposlje nadju jednoga Niemca, koj se na samu sa mnom malko naruga svojoj braći, što se neusudjuju latinski izpoviedati, pa mi obeća, da će me izpovjediti. Ali u to, što sam nešto priprave izmolio,

nestade i njega. Onda spopadnem prvoga, koga sam sreo, i kažem mu, da ću mu ja govoriti latinski rovaš svojih griha, a on neka samo govori taljanski, jer da ću ga razumjeti, premda sàm u ovaj čas nemogu talijanski izbrojiti griehe, nebudući još nikad dospio u zgodu ili potrebu, da se taljanskim jezikom izpovjedim. Tako i bude. Sve se liepo obavilo na obostrano zadovoljstvo. Sad sam se ja kao naš nekadanji Viator zagorianus biel i lahak i „kao golub amoenus" ukrcao na Florijev parnik u 5 s. pop. Dok je vidjela bilo, gledah na Trst i obližnje istarske gore, kašnje nestadši mi njih gvirih u pučinu morsku, dok nije sunce stalo sjedati na počinak. Liep-li je to pogled! Kako ono nekom jačom vatrom zažagri, kako sve ožari oko sebe, prije no će ga nestati sa zemlje, kojoj je toli blagotvorno obasjavalo, grijalo površinu, dozrievalo plodove zemaljske. Ono mi se činilo kao mladić, koj umire jak i bujan, kao što se u Ciceronovu Katonu starijem opisuje smrt mladića, nu bez one silovite boli, koja ondje smrt popraćuje. Jer sunce je staro a ipak uviek mlado, ono se svaki dan pomladjuje — govoreć na običnu prividnu, da tobož izlazi; u kratkom svom tečaju kolika ono dobra tvori: *Explevit tempora multa!* Ovako uzdišemo kraj samrtne postelje valjana mladca. Mi plačemo ranu njegovu smrt, ali se veselimo kratku životu, punu dobrih diela, veselimo se ranoj smrti, koja je spasila opet jedan značaj, o kojem smiješ reći: *Cani autem sunt sensus hominis et v ta immaculata.* Kako je liepo umirati i mladu životu, kad može uz zadnji uzdah šaptnuti: Nisam živio zahman i starijim ostavljam ogledalo kratka ali poštena života i djelovanja.

III. U Jakinu i Loretu.

Na večer u 5 sati krenuh iz Trsta a sutradan u jutro 5 sati izkrcah se u Jakinu. Za duge noći imadoh dosta vremena i prilike, da o koječem razmišljam. Nijedan se hodočastnik nije vozio sa mnom. Dan prije dvadesetak njih prevezlo se željeznicom u Mljetke, a dva dana kašnje nekolike stotine Poljaka i Rusina krenuše iza mene mojim putem. Mislio sam o tom, jeli bolje putovati samu ili u družtvu. Ovo je pitanje dosta važno, no može-li se tako brzo razpraviti? Da nije družtvo dobro, nebi Bog Eve bio stvorio; nu je-li Eva i na putu sreća, o tom, oprostite, dalo bi se puno pisati. Bez dvojbe ugodno je putovati s obrazovanimi, prosvjećenimi i još jednomišljenimi putnici. Možeš puno naučiti o novih narodih, koje tek iz knjiga poznaješ, možeš se upoznati s njihovimi običaji i osjećaji, težnjami i ciljevi; ali kratko traju takvi razgovori i u čas uza zgodnu čiju riečs eto se netko sjetio kakve smješice, anekdota se niže na anekdotu: dalje smieh, dalje pusta šala, pa sela i gradovi niču i izniču, a ti nisi od svega toga vidio ni stoti dio, a ipak si preuzeo krutu dužnost, da pišeš o svojem putovanju, a nisi rad pisati izmišljotine ili prepisavati tudje putne bilježke. Dobro je još, kad se udruže dusi jednoga pravca makar i razne nauke: jedan je jezikoslovac, drugi povjestnik, nu obojicu zanima prošlost i sadanjost, drevnina i novina; jedan drugomu popunjuje i usavršuje zvanje i opažanje. Ali kad jedan veli: šta će meni to staro izvjetreno kamenje; marim ja iztraživati nekadanji forum romanum i hortos Sallustianos, a drugi govori: neka se puši i plamti Vezuv, koli mu drago, ja bora mi neću na njegovoj lavi da pržim svojih cielih cipela, pa briga mene za izkopine Pompeja i Her-

kulana. Kad se ovako govori sa dvie strane, onda moraš uza svu slast drugovanja reći: bolje je putniku biti samu. On plaća nešto više, makar još jedanput toliko, ali vidi dva puta više. Tako sam se i ja tješio na Florijevu parobrodu, dok sam došao u Jakin. Kad sam poldrugi mjesec kašnje doplovio u Spljet, živo sam se sjetio Jakina. Kolike se kulturne uspomene ovim gradom pomladjuju u rodoljubnom srcu hrvatskom! Na kolikih knjigah starih klasika dubrovačke i čakavske dobe nečitasmo: Tiskano u Jakinu! Iz daleka još na moru tražio sam ja okom mjesto i smještao tiskare, gdje su tiskani stihovi pjesnika hrvatskih i njihovi makar hrdjavi predgovori prozaični. U gradu bi dandanas zalud bilo propitkivati, gdje su i čije su to bile tiskare. Bješe i nema ih više, a hvala Bogu, da su bile; jer bez njih tko zna reći, koliko bi mi danas nazadniji bili.

Kakov je Jakin? On se, gledeć ga s mora poput većine taljanskih i hrvatskih pomorskih gradova razmjestio na dva brdeljka medju kojima se po uzvisitoj ravni veći dio grada razkriljuje. Na lievom vršku uzpinje se prvostolnica, posvećena sv. Cirijaku, na desnom je malne napuštena tvrdja; što je ljepših kuća, one se razgodile medju krst i topove: što ovi nemogu silom, da ovaj učini milom.

Jakin rekoše mi da ima 50.000 žitelja ali ja dvojim, da će imati puno više od našega Zagreba. Glavna ulica vodi na prostran, ali slabo zasienjen trg, na kojem ćeš naći spomenik najvećemu državniku taljanskomu, točno piemontskomu Kamilu Cavouru († 7. srpnja 1868.), koj je velikom klesarskom vještinom izvajan tako da na njegovu nemarno skopčenom haljincu vidiš pretile forme njegova trupla. Pod kipom izklesana su dva a dva konja, medju njima po ribe, kojoj iz razvaljenih

čeljusti voda suklja. Drugi spomenik, vriedan da se spomene. Pod neukusnom dominikanskom crkvom predočuje papu Inocencija XII. To je ogroman kip, sjedećki, od vremena i nevremena pocrnio i ponešto okrhan.

Crkve su u Jakinu dosta liepe, al uz nijednu nevidjeh liepa tornja. Liepi su tornjevi u Italiji u obće riedki. Najljepši vidjeh uz fiorentinsku katedralu. U jakinskoj katedrali odslužih na dan sv. Gvilelma (u subotu) sv. misu pred oltarom bl. dj. Marije svih svetih ili, di socorso. Crkva je gradjena u križ. U njoj mi nije ništa izvanredna udarilo u oči. Da sam duže vremena boravio u gradu, bio bih već radi dozvole misovanja pohodio biskupa Ahila Manáru, koj ima prema zagrebačkim nadbiskupskim dvorom dosta čednu palaču. Više od sv. Cirijaka svidjela mi se župna crkva sv. Petra s tri ladje, od kojih je po obćenitom običaju srednja najviša. Na prvo oko sjetila me svojom gradjom krasne djakovačke prvostolnice, ali bi ovakove dvie u ovu stale. Manje od crkve godilo mi pjevanje u njoj. Bila je upravo večernica pred svetotajstvom. Napjevi pri tom sjećali me živo na opere: Trovata i Roberta djavla, naročito na milostnu ariju, kojom se Robert odvraća od otca paklenjaka i nastoji predobiti za nebo. Obnovi mi se uspomena na Bolonju, gdje sam g. 1872. čuo sličnu ariju u crkvi ter mi se već onda nije dopalo crkveno pjevanje taljansko. Ono moguće nesmeta pobožnim čuvstvom čovjeka, koj ili nije ili samo riedko slušao pjevanje oporno, nu komu je ono nešto više poznato, uzbudit će u njem više svjetskih no svetih osjećaja.

Kolebah se jedno vrieme, bih-li sada ili na povratku iz Rima pohodio bl. djevicu loretsku. Smisliv sve u jedno odlučim sada zaputiti onamo. Na to me sklonu najviše misao, da ću što dalje to krasnijih i svetijih

vidjeti stvari, nakon kojih moglo bi mi se činiti, da mogu laglje pregorjeti pohod u Loreto. Još me jedna okolnost na ovu odluku potisnula. Već prvi moj sukob u Jakinu sa služnici i vojnici talijanskimi, koji su se meni i drugim hodočastnikom tako neugodno usjekli u pamet, da ću o njih morati napisati posebno poglavje, glasno je odjekivao u mojoj duši, da podjem u ovo glasovito proštenjište prije nego me Taljani posvema operušaju.

Da vidim što više svieta te se nemoram pod večer voziti, htjedoh najmiti kola za Loreto. Ali dobri moj veturino (voznik) premda ima samo jedno mršavo kljuse, netraži manje od 20 lira, što mu ja dakako nisam bio voljan platiti, Zato nakanim poći željeznicom, dokle ide, naime do postaje Loreto, a dalje kolima. Pri tom zaboravih na ono, na što se i ov kraj mora jadranskoga i u nas naime nikada nesmije zaboraviti, da ura gradska i ura željeznička nisu jedno te isto. Zakasnih samo za hip (sekundu). Već sam imao kartu u ruci i uhvatio se za vrata vagonu — ali on se mače a provodić me odmače s kola. Sreća da su pri toj nesreći bile spašene barem moje 3 lire, što sam platio za vožnju, jer ja sam mogao još iste one noći u 10 s. 50 m. krenuti na isti put.

Snužden a i malo posramljen zbog ove nezgode, da me sjeta neoblada, podjem putem, kud je vlak bez mene odjurio pa zakrenuv lievo uzbrdicom stanem se penjati na najviši i reko bih najsiromašniji dio grada. Taljančići kao da su znali za moju nezgodicu, videći me u visokih čižmah — te sam obuo, da imam u torbi više mjesta za drugu robu — držahu me čas za Franceza, pak huj za mnom viču: Musju, musju, come vu porte vu?! a kad neodgovaram, onda držeći me za Engleza — imao sam pod pazuhom Schelfelsov debeli putopis —

izvrni: O yes, yes, ingliš men! Ova me vragolija posve udobrovolji. Smijao sam se od srca, za što sve nemoram valjati. Ovako razbodren dospijem do jedne kantine — u iskrenom hrvatskom prevodu — do krčme, pred kojom se vani uz cestu nekoliko radnika taljanskih bučalo (igralo na buče, kuglje: tko će nastavljenu kuglju pogoditi — igra i duž hrvatsko-dalm. primorja u običaju). Na onoj žarkoj izvanjskoj vrućini i pustoj prašini ožednio sjednem pred krčmu, da čujem, kako se ti ljudi „od žuljeva" zabavljaju. Dugo neizdržah te zabave, da mi se nebude skoro pridružilo bolje družtvo. Mi korimo našega seljaka, mi se žalostimo zbog njegovih kletava: ali mi vjerujte, da taljanske kletve još jače paraju nabožno srce. Kad nebi kuglja shvatila cilja, odkotrljala se više desno ili lievo; kad bi se drug drugu narugao — a to Taljan umije više nego ikoj narod na svietu, ili mu tobož kakvu nepravdicu učinio: a to se krhaju svetci, madone, oštije, da se upravo grusti čovjeku tananije ćudi, da i nije religiozan. — Od toga me mrzkoga slušanja izbaviše trojica poboljih ljudi, koji su uza me sjela. Pogledaše me nekako nepovjerljivo i umah se zametne medju njima razgovor o marsiljskoj tučnjavi; psovalo se i grozilo u velike Francezom. U ono vrieme naime rešetali se po novinah taljanskih i grdno pretjerivali poznati izgredi marsiljski, te s kojih je užasno uzkipila mržnja Taljana na Franceze. Ja se podniemim pa izvadim svoju bilježnicu, da neke dojmove otmem zaboravi, a pri tom pogledam kadkad ovako izpod oka psovače. Kako se nadah — i bi. Moja šutnja, bilježenje moje i kradomični pogledi djelovaše izvrstno. Sad će se jedan mladji izmedju njih dignuti pa stisnuv piest mrko pogledati na mene: Mi ćemo tim kukavnim Francezom, tim asasinom (zaledjicam), koji znadu ubijati mirne naše radnike, a bježe kao ze-

covi pred pruskimi pikači — mi ćemo njih naučiti pameti! Ta sramota treba da se krvlju opere! Viva la guerra, viva la guerra! I Taljani kucaju ratu u zdravlje i presiecaju me krvožednimi pogledi. — Sad — pomislim — te je šale i ludorije dosta. Mogla bi još i koja batina pasti na moja ledja, a otac mi ih nije tako ogradio, da bi puno mogla ponieti. Zato da dovršim svoju pošalicu, spravim bilježnicu, natočim čašu pa okrenuv se prama najratobornijemu progovorim mirno: Očevidno je, gospodo, da i vi mene držite za Franceza. To mi se već danas drugi put dogadja. Ja si drugčije nebih znao razjasniti vašega ratobornoga razgovora a još manje vaših pogleda, koji mi se čine kao u prsa napereni bajoneti. Nu na meni vi nemožete izkaliti svojega srca, niti osvetiti uvrieda francezkih. Io sono un Croato, un Slavo dell' Impero austriaco, e sono del pelegrinaggio romano*). Mi Hrvati nismo neprijatelji Taljanom, ako smo se nekoć i morali mrcvariti s vami. U nas se mnogo znade taljanski, i mi ljubimo vaš liepi, blagozvučni jezik, kojemu je hrvatski mehkoćom svojom i punoćom glasova od svih inih slavjanskih jezika da od svihkolikih evropejskih najbliži i najsličniji. U Jakinu se prije tiskale i hrvatske knjige. Mi smo Taljanom i zato prijatelji, što idemo za istim ciljem, koj su Taljani jur postigli — za ujedinjenjem hrvatske domovine. I mi Hrvati vapimo od jur mnogo lieta : Croazia una! — Što se pako vašega spora s plemenitim inače francezkim narodom tiče, ja se nadam i od Boga želim, da će se bratinski naravnati i kršćanski zaboraviti. Ja sam uvjeren, nikad neće Talijani zaboraviti, što su im bili nedavno još Francezi, niti će kada

---

*) **Ja sam Hrvat, Slavjanin austrijske carevine i hodočastnik rimski.**

držati za halju, da je bliža od košulje. Krv nije voda; Francezi i Talijani rodjaci su, narodi su romanski; Prusi su tudje inorodno pleme, koji mogu nudjati svoju pomoć samo na oslabu ili zator jednoga romanskoga plemena proti drugomu. Un poco di sangue freddo, e sarete buoni amici come primo.

Ove su moje iskrene rieči električnom brzinom i snagom djelovale. Taljani skočiše na noge, kucaše se sa mnom i klicaše: Viva nostro buon Croato, nostro reverendo signore! Pak se stadoše izpričavati zbog svoje časovite žestine, da se i oni nadaju, da neće doći do krvi, pa me uzeše koješta izpitivati o Hrvatskoj, je-li liepa, vinorodna, plodna itd. Najviše ih je zanimalo slušati o ogromnih naših šumah, koje se gorom i dolom šire na milje i gube u nedoglednih daljinah; pa onda viesti o potresu u Zagrebu i po Hrvatskoj itd. Da neduljim, mogu reći, da sam se ponio kao pošten Hrvat, koj nisam sve naše kovao u zviezde, već sam uz prednosti liepe naše domovine i naroda poodigao i zavoje s njegovih rana, odkrio njegove boljetice. Taljane je moje premda vrlo nesavršenom taljanštinom zaodjeto pripoviedanje tako zanielo, da su se težko sa mnom oprostili i jedan mi od njih Raniero Gaggiotti Commissionario Negoziante obreče, čim se vratim u Hrvatsku, da će mi pisati. I održa rieč: preda mnom je list njegov, čekajući na moj odgovor. A odgovoriti hoću i ja.

Tako je meni Jakin ostao u dosta ugodnoj uspomeni, koju nisu mogli očemeriti niti bezobrazni službnici niti nečedni gostionik inače odličnoga hotela „Milano", komu sam za postnu večeru i objed bez kreveta (jer u Jakinu nisam noćio) morao platiti 8 lira i 50 centesima.

U subotu noć sjedoh na željeznički vlak za Loretto. Vidjeti se nije dalo ništa a spavati nije smjelo, da se nenadjem gdje drugdje sutradan. Izašav na postaji Loretto nadjem više družtva, koje se otimalo za omnibus. Utisnem se i ja nekako. Već više puta u životu, a ovaj put baš jako sam hvalio Bogu, da nisam omašna tiela, jer bi me moji suputnici bili i batinami branili, da me primu u svoju sredinu — tako je omnibus bio nakrcan. Moja olinica nije im se činila tako neprilična. Od postaje do grada traje vožnja jedan sat; toliko je od prilike bilo, kad smo se sprtili u svratište Pace e Gemelli. Vozilo se sa mnom pet šest svećenika Poljaka iz Galicije, koji su svi namjeravali sutradan služiti u kućici bl. dj. Marije. Čujući ja koliko ima kandidata za istu sv. službu, uranih u crkvu, ali tu nadjem već jedno petoricu prije mene predbilježenih za služenje sv. mise. Da nedangubim dotle, zaredih crkvom od oltara do oltara, da pogledjem slike, kipove i ine znamenitosti. Crkva bl. dj. Marije loretske jest bazilika vrlo liepe, visoke kupole. Pročelje iliti façada takodjer je liepa; s lieva ima krasan toranj, od kojega se dulje arkade sa stanom franjevaca malobraćana (minorita) i kapucina, koji obavljaju službu crkvenu. (Gradić od kojih 6000 stanovnika ima i svoga biskupa, koj samo polak godine ondje stoluje; u ono vruće ljetno doba bješe otišao drugamo ljetovat). Crkva je loretska gradjena po nacrtu G. Boccalinia uz modifikaciju (modificato) L. Venture. Žrtvenici su dakako svikoliki od skupocjena mramora, a na njih se ljeskaju slike po nacrtu ponajvrstnijih umjetnika talijanskih. Rekoh po nacrtu, jer treba znati, da su sve slike od najsitnijega mozaika. Neuvježbano oko nevježe (laika) toga ni nemože opaziti iz obične daljine, makar kako oštrovido bilo; istom kada te provodić upozori na

te složene kamečke, koji se redaju u svih mogućih bojah, primaknuv se blizu možeš zamietiti, kako se krasno izmjenjuju u najsavršenije slike. Od svih su najljepše: Rodjenje Marijino, Pohod Marijin i Vjenčanje Marijino. Nesjećam se više na kojoj od ovih triju slika osobito je živo izražena spavajuća mačka. Samo da ju pogladiš!

Istom oko 9 sati dodje red na mene da služim; čekah puna tri sata, za koja sam mogao podpunoma zadovoljiti i znaličnosti i pobožnosti. U ½1 odredi nam papinski penitencijar ot. Fudžinsky, rodom Poljak, lingvistički vrlo obrazovan, (govori bo vrlo okretno 6 jezika), da se nadjemo u crkvi, gdje će nam protumačiti sve znamenitosti, naročito sv. kućicu i provesti nas vrlo bogatom riznicom. Već smo se davno bili sabrali mi Hrvati i Poljaci, samo Slovenaca nemogosmo izčekati. Napokon dodjoše i oni i mi obidjosmo sve ljepote loretske crkve i blagajne. Putopisi nemogu izcrpiti vidjenih predmeta: za to se pišu monografije. A i šta bi koristila štiocem ciela tušta nabrojenih i ma kako podrobno opisanih znamenitosti, kad se one i vidjene nemogu trajno uciepiti u pamet, a čitane pogotovo izčezavaju iz nje kao prvi sni tvrdosna. Zato ja i neću čitalaca svojih zadržavati potanjim opisom historijskih zgoda sv. kućice loretske. Većina njih znade, da je ona čudnovatim načinom prenesena iz sv. zemlje grada Nazareta najprije u hrvatsko primorje na Trsat, odkuda je iza kratka stajanja istim nedokučivim načinom dospjela na sadanje svoje boravište god. 1394. Nu gdje ona danas stoji, nije prvobitno stala; odkada je dospjela u Loretto, ovo joj je jur četvrto mjesto, gdje sada stoji. Prije je sjela bila na lievo od Loretta u nizini, pa se sve više uzpinjala, dok se nije na današnjem mjestu ustalila. Ona je iznutra sva onakova, kakva bješe nekoć u Nazaretu, kakva bješe u onaj

sretni po cielo čovječanstvo čas, kad je angjeo gospodnji proslovio neokaljanoj djevici: Zdravo, Marijo, milosti puna! te izporučio joj izbor i volju otca nebeskoga. Da tu nema nikakve fikcije — kaza nam tumač naš — dokaz su one mrko-crvene opeke, o kojih je dokazano, da se peku samo u onih iztočnih stranah. Iznutra je samo strop izmienjen svodom, što je bilo potrebito zbog njegove trošnosti. Pred kućicom neprestano straži stražar golom sabljom te je zabranjeno pod težku anatemu išto u njoj odkinuti. Zato se pobožnici brižno čuvaju da i nehotice neponesu štogod na haljinah svojih ili kako inače. Inteligentni naš provodič uvjeravaše nas, da je svaka i najnesjetnija otimačina iz sv. kućice popraćena vrlo neugodnimi posljedicami. Tako nam pripovjedi za nekoga španjolskoga biskupa, koj da je nakon duga moljakanja izhodio, da mu se, čini mi se, za gradnju katedrale, jedna opeka iz sv. kućice izvadi. Nu u cielom Lorettu nemogoše naći čovjeka, da se usudi to učiniti. Pošalje dakle svoga obrednika (ceremonijara), koji izvadi jednu opeku iz desne stiene. Ali zlo je prošao. Čovjek se razbolio i počeo propadati. Zato biskup povrati opeku, koju sada možeš na ovom mjestu vidjeti gvoždjem okovanu — na uspomenu ovoga dogodjaja i drugim na opomenu, da drže od sv. kućice k sebi ruke. Na mramornom oltaru stoji kip bl. dj. Marije s Isusom u naručju. Kip je sav uzko povijen od vrata do tala kao diete u povojih, te je odielo izkićeno dragocjenim biserom. Zad kipa ulazi se u pregradak, gdje visi više svjetiljaka, te se pokazuje otvor, u kom je malen ormarić bl. dj. Marije i druge neke stvari, koje sam zaboravio pobilježiti, jer se to sve moralo pregledati na brzu ruku. S vana su stiene sv. kućice obložene mramornimi pločami, nu tako razdaleko, da se izmedju njih može diete provući. Na ovih bielih

ulaštenih pločah uklesane su dlieti najslavnijih taljanskih vajara razne zgode iz života Marijina tančinom i točnošću, kojoj se i nevještačko oko nemože dovoljno načuditi. Uz ove ploče provode učeći se umjetnici — i Englezi ciele dane, tjedne i mjesece.

Iz ove svete pune svetih skrovnosti kućice odvede nas ljubezni naš tumač u riznicu loretsku. Ona je još uviek bogata, vrlo bogata, premda su Francezi za svoje invazije iz nje odnieli sve što je dragocjenije bilo u vriednosti do 90,000.000 franaka! Što imade sada unutri, darovi su i zadušbine od god. 1820. do danas. Za one kratke polak ili tri četvrta ure nemožeš u velikoj onoj dvorani svega ni vidjeti, a kamo li zapamtiti ili zabilježiti; jer dok jedno promatraš ili upisuješ već su dva tri druga predmeta razgledana i protumačena. Tuj ima sila kaleža: jedan patrijara aleksandrijskoga, vriedan 40.000 fran; ima tri darovana kaleža papâ Pija VII. VIII. i IX.; dva kaleža, vriedna 57.000 fran, a izgledju dosta jednostavno; puno pokaznica iliti monstrancija u gotičkih i drugih oblicih, manjih i ogromnih, da ih čovjek goloruk bez uprte nemože ni nositi. Jedna dosta malena monstrancija, ali dragulji izkićena, vriedi 60.000 franaka; zlatnih skoro ni prebrojiti nemožeš, medju njimi se najviše iztiče dar kralja saksonskoga; tu je i poklonjena krasna kruna carice Auguste Karoline austrijske; na jednoj kruni ima veliko zrno biserovo, koje veoma naliči na lice bl. dj. Marije; zlatno pirno odielo saksonskoga kralja; divotnom vještinom i umješćom sastavljeno cvieće od perja južnoameričkih ptica; 4 slike od perja i papira, koje su jedine Francezi ostavili, neznajući im velike vriednosti; tu je i slavnim poljskim kraljem poklonjen skupocjeni baldakin od turske svile; tu ima dragoga kamenja bez broja: na jednoj samo kruni u vriednosti od 800.000 franaka svaki

*

veličine; jednom riečju još i danas krije riznica loretska toliko obilje raznovrstnih dragocjenosti, kakova nemožeš vidjeti ni u najbogatijih vladalačkih dvorovih evropejskih. A sve to sneso je amo duh kršćanski i pobožno srce naprama bl. dj. Mariji — pomoćnici kršćanstva. I zar nije ljepše i pristalije, da se krasni ovi dokazi sinovske odanosti i pobožnosti ljeskaju ondje, nego da se gizdaju u dvorovih kojega svjetskoga velikana, gdje bi povećali samo njegovu obično kratkotrajnu slavu. Na stropu riznice vide se liepi ali oštećeni freski Pomerancianovi, kojim je za popravak pok. Viktor Emanuel upisao 50.000 lira, ali izplatio nije niti jedne. — Prodjosmo još drugimi sobami, u kojih jednoj vidjesmo krasne gobeline po nacrtih Rafaelovih, što su u Engleskoj, pak nas najposlje odvede provodič na shod, s koga nam pokaza glasovito ali po papinsku svjetovnu vladu zlokobno bojište kod Asprementa, na kojem je papinska vojska od 12000 momvodjena franceskim generalom Lamorcierom, od 60,000 talj. vojske obkoljena i poražena bila, te je i papin general Pimodan poginuo. Koliko je liepih nada s tom vojskom potonulo u obližnje jadransko more. . .

Pregledavši sve to i darovav svaki oko 1 lire za dobre svrhe vratismo se oko treće ure umorni i gladni u svoje gostione — da nebudemo ničim podvoreni. Kako e to moguće u hotelu, o tom će biti na drugom mjestu govora.

IV.

Kakva je Italija?

Italiam, Italiam! primus conclamat Achates.
Virgilius.

Godine 1872. polovinom mjeseca lipnja, dakle u ponajzgodnije vrieme, bilo je, kad sam prenoćiv u Kormonsu prvi put zagledao ravno zemljište taljansko. Projuriv željeznim mostom preko uzkoga Tagliamenta (rieke mljetačke) puče mi pred očima mljetačka ravan. . . Dok sam još djakom čitao Niemčićeve „Putositnice“, kakve-li su, Bože moj, u mladjanoj duši nicale slike o toj klasičnoj zemlji, koja toliko vjekova klasici svojimi svih zemalja i naroda mladjad uči i muči, kako li su sve te uspomene ugrijavale sad već hladniju krv i podžigale maštu. Onda naravski predstave moje — (dopustite mi taj izraz — dosad tehnički boljega neskovasmo) — vrzle su mi se po mozgu kao sitna šarena stakalca u tiesnu toku kaleidoskopa: koja knjiga Cezara: De bello gallico, prva tri pieva Virgilijeve Enejide, Ciceronovi govori katilinarski pa Pro lege Manilia i Pro Murena, početak poviesti Livijeve i Tacitovih anala, što su sve pod konac gimnazijskih nauka zasladile Horacijeve ode i satire. Da sam još kamo bolji i marljiviji djak bio, od tih odlomina klasičkoga štiva savršene si slike nesastavih. Kasnije, što je nekoć bilo školskom dužnošću, postade zvanjem. Trebalo je sve te velikane rimske uzeti preda se, proučavati tančine njihova jezika, uhoditi razlike njihova pisalačkoga ukusa, razmišljati o narodu, za koj su pisali, i o gradivu, koje su obradili.

S ovakovim srcem, s ovom pameću preniela me je parna sila u Italiju. Šta bi Ciceron, mišljah, o njoj obiljem svoje govorničke sile bio napisao; koliko bi praktičniji vojvoda Cezar za nju bio dao, da mu bude bila na pomoć, kad je podušivaó ustanak galjanskih plemena i opasne Germane htio zastrašiti brzinom i okretnošću rimskih legija. . . U te, recimo, klasične misli pade i po koj uzdah iz nježne dobe prvoga štivenja, kad je pokojnoga mi saučenika dra. Vl. Ćaćkovića, ovoga vrloga i do zadnjega daha neutrudivoga čovjekoljuba prvi prevod Tagliamentove Nevjeste (u II. tečaju Nevena) u meni

budio i zavist i čežnju, da bih i ja kada perom što privriediti mogao — u toj mješavini mislî i čustva prvi sam put po širokom, ravnom prostoru Italije bacao pohlepne poglede svoje.

A je li mi se od njih duša nasitila, napunila? Ne, nije! Nema dvojbe, Italija je naskroz obradjena zemlja, svaka je grudica, koju nije oku i ruci ljudskoj oteo tvrd kamen i krš, izorana, prekopana, u prah razmrvljena; ona je upravice ono, što se toliko vjekova o njoj pripovieda u svih piscih i od svih očevidaca — ona je pravi vrt zemaljski — ali nije perivoj. Jer tomu se hoće, bez čega ni nemožeš pomisliti perivoja — hoće se sjenata drveća, raznoroda stabalja, koje samoniklo milom naravitom nepravilnošću i neurednošću duh ljudski, koj uviek voli iztraživati nego li već pretraženo na dlanu razmatrati, povodom oka zavodi i zanosi na zaklonjene staze i puteve, gdje se onda na prikladnih postajah rado odmara i razabire proćućene dojmove. Tko nas je proputovao gornjim našim Zagorjem, tko se zavukao u brdine okićke, prošetao se ubavim požeškim poljem pa se onda stvorio zad Kormonsa i riekâ Soče i Tagliamenta te okom preletio ravnicu taljansku, neće doista očaran kliknuti s trojanskim junakom-bjeguncem: Italiam Italiam! Prije će on sa mnom razočaran uzdahnuti: To li je to proslavljeno čudovište ljepota i dražesti, na koje tolikih vjekova putnici troše liepo svoje zlato, da se napiju slasti, za kojom žedjaju najviše oni, koji je još nevidješe. Dvadeset je godina prošlo, što sam čitao Tkalčevićeve Listove o Italiji, pa primivši ih upravo pri ovoj glavi opet u ruke, da vidim, koliko je njega zaniela ljepota Italije, koj je kolima putujuć laglje i dublje prodirao u njezine prirodne čare, eto čitam na čelu Lista VIII. posve suhe al istinte rieči: Hrvatska je ljepša od

dolnje Italije. Jest ljepša i od gornje — mislim Mletačku i Emiliju do Fiorence. Jer dederte, kako da se Hrvatu, koj svoje vinograde krasno i zgodno zove goricami, što su se po brdeljcih razpleli oko bielih svojih zidanica (pivnica), klieti i hisova — kako velim, da se Hrvatu svikne ono sad nizko sad i nešto više rozgovlje, kojemu se hoće cielih vrba — hoću da reknem — toli nalik na nje maslinâ za podporu. I to bi liepo bilo, da je tamo amo za promjenu, ali kad gledaš stotine i tisuće tisuća rali oranica razrezanih na onako pravilne četvorine pa obrubljenih maslinami i dudovi u točno odmjerenu razmaku, a bezkrajnoj toj slici nikakva bujna, zelena zaledja, nikakve štafaže uviek krasnih šuma i lugova hrvatskih: onda ti srce i misao trgne nešto u nazadak: Ah onamo, onamo, za ona brda tamo! Ja neću reći, da oku putnika iz manje pomnjivo obdjelanih zemalja, kakva je i Hrvatska prema Italiji, ugadja pogled na ona u vrlo širokih slogovih u pravom smislu sprašena polja, na umno navodnjene livade; pa i sami ti nizki ogradjeni vinogradi bez kolaca ili samo sa štapići mogu časak zabaviti našinca; on se može i načuditi skoro bezkrajnim rižištam (rižom zasadjenim poljam) od Padove do Ferrare i Bologne, koja su vrlo nalik na naša ražišta: ali kad gledaš te gledaš neprestano jedno te isto, reći ćeš najposlje, volim primiti na ledja pače na obraz i ono nešto sramote, da mi domovina neslovi s tolike kulture, da i zieva koja pustoselina i cjelina na ugaru, kad su mi u drugu ruku djedovske ruke svaki skoro humak i goricu pretvorile u gorice, kad im je oštra sjekira poštedila od pohare naše gore, šume i glavice, po kojih izmedju stromovlja strše još uviek romantični ostanci ako i silničkih gradina i dvorova. Ovih riedko će gdje u Italiji zamietiti oko pohlepna za tim putnika.

Tu bi mi kudnju mogao tko prekinuti sa zemljovidom u ruci i uzklikom: Gledaj ti te Apenine, kako su poput silne orlušine od Toskane do Napuljske prekrilile dolnju Italiju, bacajući debelu hladovinu na vrućim južnim suncem izprženo tlo. A preko njih teče željeznica, tvoreć taljanski Semering. Da silni su i gorostasni Apenini na mirnoj ljepenci zemljovida, ali pravo se tuži A. T. da se oni pred okom snizuju u obične gore, koje ti vrletnošću svojom nezanose duše u nebeske visine a jednoličnošću svoje tvorbe gotovo dosadjuju. Ja ću istini za volju proti svomu kuditelju priznati, da su Apenini dosta zagajeni — obrasli mješovitom šumom, premda ćeš u njoj zaludu tražiti onakovo ogromno stoljetno stabalje, kojega od navade i silesije niti neopažaš u hrvatskih i slavonskih šumah; dopustit ću, da je podno željeznoga puta i po koje bielo seoce kapnulo u njihove gudure; da je savrh visina apeninskih vidik na Pistoju, koja se raztresla kao golem grobnik, ako i turobna, ipak zanimiva slika: ali da to bude premac glasovitomu Semmeringu, za to bi se htjelo njegove visine i vratolomnoga uzpinjanja, za to bi trebalo onamo presaditi postaje romantičnoga Klama i milovidnoga Glogava, probušiti onu silu prorova, izpod kojih se ne bez užasa barem na prvom putovanju provlačiš u vidne otvorene prediele. Ako se već komu hoće poredjivati ovo austrijsko čudovište željezničke vratolomije, eno mu naše karlovačko-riečke željezne ceste, koja mu je, odbiv jedinu veću kulturu, dostojna stati po bok, pače ga u nečem i preteče. Partija je ova nekako veselija, vedrija od mrkoga Semmeringa, zarasloga u samo smrekovje i jelovje, dočim se u nas liepo izmjenjuju jelici i bukvici, pa iza pusta krša čarobno te iznenadjuju zelen, i šumoviti Lič sa baršunastimi livadicami vodom natapanih Fužina, ovoga golubinjega rodišta golubinje ćudi učenjaka hrvatskoga. A pak more — more hrvatsko, gdje je ono Semmeringu, gdje Apeninom? Spuštajuć se k njemu ili penjuć se nad njim, do sedam puta ga uočuješ, a pet puta se razdragaš, videć kako plâče slanimi srebropjenimi valovi hrvatski naš Betlehem-Bakar pa junačku od Čehova silnikovanja Kraljevicu s gradom Frankopanskim. Da, to je pravi hrvatski Semmering!

Ako se već Apenini tvorbom svojom nemogu natjecati s našimi okićkimi brdinami i Ivanščicom, onda mi netreba ni govoriti o njihovih ograncih i inokosnih bregovih, koji su odbiješ li nešto zelenije gore sabinske i liepi zeleni Velletri ponajčešće tako gole, nevesele plješivice kao naš Kras i onaj niz planina primorskih od Novoga i Senja pa Velebit sa strane morske i kršovita obala dalmatinska do Spljeta. Riedko ćeš gdje inače naći u toj blagoslovljenoj Italiji šumerak, u kojem bi se jedan samo hajduk mogao kriti od potjere. Zato se i povukli taljanski banditi i briganti u napuljske Abruzze — ovaj zadnji najzeleniji ogranak razvučenih Apenina, da za prijašnje vladavine u njih praktični izvode hrvatsku poslovicu: Gjurgjev danak hajdučki sastanak, pak odavle raznose strah i trepet za klasičkom ljepotom pomamljenim putnikom.

Ovim mojim prigovorom dodaj još oskudicu velikih liepih rieka, koje lagodno tekuć širokim koritom od svoga obilja prelievaju blagoslov polju i livadam. Od Mljetaka do Napulja tek sam tri četiri rieke vidio, koje su vriedne imena toga: Po, Ečava, Brenta, Arno i Tiber, jer Tagliamento neznatna je rječica. Pa osim rieke Po i Brente grustna li teče voda u njih! Horacij nazivlje Tiber flavus — a ja bih mu dodao i onaj istim Horacijem Luciliju satiriku izdjeveni pridjevak lutulentus. Dva sam tjedna

probavio u Rimu uz najstalnije, najdivotnije vrieme — nikad nijedan oblačak nepomrači plaveti neba taljanskoga, ali Tiber bijaše vazda i sveudilj onako gadan i blatan kao naša Sava, kad se nad kranjskimi gorami prolome oblaci. Grsti se pogledati čovjeku onu veliku i malu derišćad, kupajuću se u tom smradu i kalu.

„Pticam nigdje ni traga“ kaže A. T. u Listu VIII. Doista „rara avis“ u Italiji je iznimka, koja je postala pravilom. Vozeć se Apenini, gdje ipak ima šume i zeleni, napinjah se, da vidim prhnuti koju ptičicu i sluhnem joj piev. Prhnula je kad koja plaho, kao da joj nije ona zelen pravi zavičaj, a pjesma bila joj slab, tih cvrkut, kao da se boji razbudit čije lakome oči i uši. Znade se bo, da je taljanski želudac na sitne ove stvorove neizmjerno lakom: svi zakoni nepomogoše odvratiti ga od te ružne pohote. Kako uz te okolnosti da bude Italija pticorodna? Nema šume ni lugova, pticam stana; a kad koja iz daleka doprha na one tankoliste masline i dudove, izturiše za njimi lakome ruke tanke mreže, da im sputaju sitna grla prije nego su propjevala!

Gdje se nečuje ptičji piev slabo se razliega i ljudska pjesma. Nesjećam se, da sam igdje na selu pri poljskomu poslu čuo pjevati. A na kakvu su glasu taljanska pojevita grla! Gdje se u nas sidju tri četiri Taljana zidara, ili dok je bilo u Austriji Taljana vojnika, eto ti najskladnijega, najmiloglasnijega terceta i kvarteta! Pa zar nam na hrvatsko pozorište za operu nedolieće najviše slavulja od naše prekomorske susjede? U Italiji samoj kano da im je zabjegla rieč, kano da im je grlo sputano. Možda je to niemo mrtvilo od onoga jadnoga odnošaja, u kojem poljodjelac, ovaj pravi najamnik, gori skoro od turske raje, živi prama zemlje gospodaru. On tudje ore, tudje žanje, tudje kosi, samo su vrući znoj i

žuljevi njegovi, koji mu se dielomice naplaćuju prema obilju priroda, koj dobro nebo daje. Tu neizvjestnu muku tko će iskat, da začinka prati?.. Prema svemu što sam natuknuo o ljepoti Italije, mogo bi mi tko doviknuti: A kako mogoše prozvati Italiju: Il giardino, il paradiso d' Europa — Vrt, raj evropski? Vrt ona jest dociela — raj je možda bila, dok nisu Mlječani opustošili svoje šume, kao i naše primorske i dalmatinske, dok je i po drugih predielih bujala po brdih šumska zelen; sada više nemože da bude rajem, jer kao što je od iskona bilo stablo spoznaje glavno obilježje raju, tako i danas, bez stabalja — bez bujne šume nemože da bude zemaljskoga raja. Italija je zemlja umjeće i danas poprište svih umjetnika i umjetoljubaca, pa tom slavom neka se zadovolji, njoj za volju neka u nju putuju putnici.

V.

Taljanski služnici i voznici.

Taljanske gostione, voznici (veturini) i služnici najveće imadu zasluge, da su niknuli putnikom mentori: Förster, Baedecker, Schelfels i drugi mnogi u njemačkom izvoru, za kojim su rano ugledali sviet i prevodi engleski, franceski, ruski i poljski. Videći Taljani, da su gospodarni Niemci ovim putničkim pomagalom mnogi tusti zalogaj odkinuli ustima njihovih zemljaka, skrbećih se za niže potrebe putnika po Italiji, u jednu ruku kao stideći se, što su ih pretekli tudjinci u tom poslu, a u drugu bojeći se, da bi odsele njihovi sinovi morali sami plaćati u svojoj domovini harač, koj je toliko tištio inostrance, stadoše i oni šiljati u sviet svakojake občenite za svu Italiju i posebne za pojedine dielove gvie iliti provodiče. Koliko sam mogao zaviriti u jedne i druge,

moram reći, da su tudji pisci u mnogom pogledu nadkrilili domaće. Je li tomu onaj uzrok, s koga postolari nose poderane postole a krojači pokrpane hlače, ili što Taljani slabo putuju svojom zemljom i manje ju poznavaju od tudjinaca, bilo bi ovdje suvišno iztraživati. Ali nikako neće biti suvišna za buduće putnike ova opazka. Ma imao ti i najbolji kažiput i najnovijega provodiča, pa i govorio taljanski gotovo od kolievke, kao naš A. T., ipak nećeš izmaknuti neumitnoj onoj kobi, koja je svim putnikom taljanskim od pravieka odredjena, da barem na početku svoga putovanja skupo plati gledačinu t. j. da vlastitim izkustvom postaje mudar i oprezan. Taljan je uza svoj „dolce far niente" izhitrio lakih i umiljatih načina, kako će ti iz pameti izbrisati one oprezne „mjere", što su ih utuvili u nju tvoji mentori, da se još nisi pravo ni okrenuo, a već si mu se uhvatio u mrežicu. — Tko nekani u Italiji proživiti barem četvrt godine, onaj će svakako dobro uraditi, ako si razgledajuć znamenitosti i umjetnine, mjesto ma kako izvrstne knjige, najmi živa provodiča. Njemu će istinabog platiti na dan 3 lire iliti franka (našu 1 for. 35 nč., što je dosta malo), i hranu uza to, a Taljan nije izjelica ni objestnik, kad mu valja želudac namiriti. Da je kod razvidjaja umjetnina probitačnije služiti se c i c e r o n o m nego-li knjigom, izkusio sam već na prvom svom pohodu Italije. Onaj maleni potrošak na cicerona obilato se naknadjuje dobitkom vremena, koje je osobito na putovanju skupocjeno. Jer dok ti tražiš u svojem Baedeckeru ili Schelfelsu broj dvorane pa slika i kipova, te se okrećeš desno i lievo, da pogodiš stranu, na kojoj ćeš naći traženu stvar, pa onda sa živom slikom sravnjuješ onaj mršavi natucaj i opis, pri čem se vrlo često mjesto oltara peći klanjaš, diveći se nedostižnoj vještini Rafaela Sanzia, Coreggia

ili Tiziana, što je naslikao tek trećega reda vrstnik: dotle ti je tvoj živi tumač brzinom svoga taljanskoga jezika i vjernošću tolikim tumačenjem izvježbane pameti na izust izrecitovao svu izvrštinu slike i slikara, iztaknuo ono, čemu se najvrednije čuditi, vodio te k pravim velikanom, neznatnike tek kojom kratkom primjedbom ominuv. Ja nisam bez razloga spomenuo, da razgledalac često sasvim nepravedno potroši snagu svoga čudjenja na nedostojne predmete. Neznam, biva li to s posve neukornih razloga ili s neke zlobice, da se Baedeckeri „izpostave" nedostojnimi zamjenici ceronâ, ja sam u Ferrari, Fiorenci i drugdje u više galerija našao sasvim drugačije izpremještane i promiešane brojeve, nego li mi ih pokazivao moj tiskani kažiput. Možda se u toj praktici taljanskih oblasti krije patriotična namjera, da se ovakovimi putopisi neoduzima ciceronom krušac, koj su oni prije njih toliko stolieća bezprikorno uživali. Bio uzrok koj mu drago, on tvrdo preporučuje i daljnu pomoć neobhodnih ceronâ.

Nu ciceroni odmakoše me od služnikâ i voznikâ, koji se mogu prozvati ciceronski dii minorum gentium. Idnć bo ili vozeć se ulicom zastupaju ovi ugladjenije i umješnije cicerone, pokazujuć ti i upozorujuć te na ljepše i važnije palače, crkve i javne zgrade taljanskom udvornošću i pripravnošću. No skupo ćeš tu učtivost platiti, ako se neoboružaš svom mogućom opreznošću prama ovim službujućim duhovom. Premda se u Italiji zadnjih dvaju desetlieća, odkako je sva premrežena željeznicami pa spala pod nešto strožu vladavinu, koješta promienilo, a naročito neograničeni „djelokrug" veturina stegnuo skoro lih na vožnju po gradovih, to ipak nesmije putnik nikada smetnuti s uma, da je čist račun najbolji posao. Inače se sva slast putovanja, sav užitak razgledanja promeće u žuč i peljen.

Tako se meni dogodilo, čim sam na svom hodočašću izkrcav se iz parobroda prvi put koračio u Ankoni na taljansko tlo. Bunovan od malne probdjevene noći a opet zadovoljan, što stupam na tvrdo zemljište, nebjeh dovoljno oprezan, tko mi se hvata moje prtljage — a upravo se otimahu za nju. Tako bi, te je jedan služnik (fachino) spopao moj lahki kovčežić, drugi još puno laglju torbičicu, a treći mi iz ruku izmaknuo kišnik i kaput. I vode me na doganu (carinaru), nemam li što zacariniti. Sad ja istom opazim, da me preko svake potrebe trojica služe. Razljutim se i povičem: Odstupite dvojica, netrebam vas tolikih za tolišnu prtljagu! Ali se nedadu oni odkinuti od moje robe. Sad iztrgnem kišnik i kaput najmladjemu, pa zapovjedim jačemu, da od manjega preuzme torbicu i ponese do gostione. Nu jači me miri, neka me nebude strah za plaću, da je mladji njegov drug ter će biti jedan račun, a medjutim se od trećega derana stvori provodič, koj će nam pokazati put u hotel „Milano“ kao najbliži i najudobniji, u kojem da se uz umjerenu cienu jede i stanuje. Dodijav mi natezanje, „demitto auriculas ut iniquae mentis asellus“ — što bi se višim jezikom reklo: podam se sudbini — i podjem za njimi ali u dostojnoj daljini, da mi se nesmiju domaći ljudi, videći gdje se s onom sitnom prateži trojica lupeža oko moje osobe vrzu. Došavši za kakovih pet časova do „Milana“ pruži najprije ruku kažiput, da mu udielim. „A ma tko te je, frustamondo (stepihljebe), zvao, da nam pokazuješ put, koj služnici i sami znadu?“ „Vi, gospodine, niste prigovorili ništa, što vas vodim.“ — Ja pogledam služnike, da ih upitam, je li im trebalo za ovaj put i za ovako poznatu gostionu vodje, ali još nisu moje srdite rieči prhnule preko „ograde zubi“, već im se stisla ledja i slegnula ramena, koja je odgovarajuća mimika nad mojom kesom izrekla odsudu: plati! U ljutavi, da me još neosramoti ovo derište pred svojimi tiho se smijućimi drugari, bacim mu više nego je trebalo — 30 centezima, do 13 novčića naših. Dječko, liepo se naklonív veselo odpiri.

Zaištem sobu i penjem se nemiran u nju pred svojimi nosiči. U onaj čas, okladio bih se, sva smo trojica samo na jednu stvar mislili — na moju kesu, — dakako s posve protivnimi namjerami: oni, da ju što više operušaju, a ja s tvrdom odlukom, da što srčanije čuvam pristup do njezina skrovišta. „Što ištete za trud?“ „Signore, 3 lire“ odvrati sigurno stariji. „Birbanti!“ zasikćem nanj „šta vi mislite, da putnici, koji dolaze amo u Italiju, troše pokradene novce? Nedam više od jedne lire, premda je i to odviše.“ „To mi neprimamo. Jedna lira za dvojicu: tko je to kada čuo!“ „Ja plaćam samo jednoga, jer dva nisam trebao za tako malu prtljagu, pa ste i sami kazali, da ću jednoga samo platiti.“ „To i hoćete; ali od onoga što meni platite, moram ja opet svomu drugu podmiriti pomoć. Bez dvie lire nikako nemože biti.“ „Neplaćam; amo cjenik!“ Uze razkapati po prsniku a nehtjevši ga naći, stade se prietiti policijom, koja će jur pravedno dosuditi.“ Već mi je dozlogrdilo bilo, pa premda sam bio osvjedočen, da im policija, ikoliko pravedna, nebi više dopitala od lire, neuzdajući se ipak po izkustvu u njezinu pravednost, pa i propter malum omen — da se već prvim zakrokom u Italiju nenavlačim pred tom omraženom oblašću, bacim im poldrugu liru kao ultimatum. Mrmljajući nešto nerazumljiva izpadoše na polje.

Još ću samo jedan slučaj pripovjediti, da se uvjere moji štioci, kako se u toj klasičnoj Italiji nesmiješ ničijom uslugom poslužiti, a da se nisi prije pogodio za nju. Izkušana je stvar, ako ti treba noža, pa se mašiš

za košaricom, gdje je jednak broj noževa i vilica, da ćeš prije noža tri puta izvući vilicu, koje netrebaš. Tako dok si obrijan, na svaki pogled opažaš žute limene zdjelice, a kad tražiš brijača, možeš i tri ulice proći, dok se namjeriš nanj. Ja se tako za prvoga svoga puta u Padovi ogledjem za njim, pa kad mi već dosadilo, zamolim jednu dangubu, da me odvede u najbližu oficinu. Neučinismo dvadesetak koračaja, i eto me u njoj. Izvadim 10 cent. i podam ih uslužnomu čovjeku, a on baciv mi novac pod noge pogleda me popreko: Zar ja mislim, da je on svoje skupocjeno (!) vrieme nakan žrtvovati za ovako traljavu nagradu! Izvadim drugih 10 cent. i bacim ih sad ja njemu pod noge, s grustnjom se odvrnuv od podkukavnoga lopova. On pokupiv novce s poklonom i podsmiehom udalji se na svoje navadno stajalište, gdje je valjda od vajkada mjesto riba lovio ljude i njihove novce. Mjesec dana kašnje, vraćajući se istim putem kući nadjoh toga nitkovića na istom onom mjestu, gdje opaziv me, nakloni mi se te uz podrugljiv posmieh upita, trebam li opet brijača.

Ali s pravednim negodovanjem okrenuvši ledja ovim prostim novcožderom obratimo se uljudnim, učtivim voznikom — veturinom i fiakrom. Rekoh već s prieda, da su im željeznice znamenito oslabile njihovu vlast i ograničile im djelovanje ponajviše na gradove i njihov okoliš. Sad više netreba, van ako si bogataš i želiš skroz lagodno putovati, sklapati pismenih pogodba s veturini, kako je A. T. sa svojim drugom, niti se trebaš bojati njihova vjerolomstva, da te za putem drugomu preprodaju; svega toga se više netrebaš bojati, ali ja ti opet i opet dovikujem: boj se veturina i usred grada i pred nosom slavne policije. Vožnja na taljanskih željeznicah, ako taljanski novac u naš preračunaš, skoro

je na dlaku jednaka s našom; ali fiakri, confortabli — ti su znatno jevtiniji od naših. Dočim u Zagrebu (a tako od prilike u Beču i drugud), od Jelačićeva trga do kolodvora plaćaš forintu, vozit ćeš se u Rimu i Napulju dva tri puta dalje, ondje za pukih 80, a ovdje za 70 centezima, što po prilici iznosi naših 30—36 novč. Tako naredjuje utvrdjena tarifa.

Ali što biva sa još ne dosta izkusnim putnikom? Nabrojit ću svojih nekoliko doživljaja. Na rimskoj kolostaji sjednuv na kočiju viknem vozniku: ‚Al' istituto di san' Girolamo — u zavod sv. Jeronima. Znate li zanj?' Kako ne? Vozi me krasnimi ulicami rimskimi, kraj malo ne samih novih kuća, pa će najednom stati kod jedne crkve. Upitam se, ali to nije pravi sv. Jeronim, već druga jedna crkva istoga imena. Razpitav se okrene me voziti još jednom tako dugo, dok me najposlje neizkrca na pravom mjestu. ‚Koliko dugujem?' ‚Pet lira, signore.' ‚Kako pet lira, čovječe, kad je to samo jedan put, jedna gita?' ‚Vi se varate, to su dvie gite; ja sam vas najprije k jednomu Jeronimu vozio, a odanle k ovomu drugomu.' ‚A ma to je vaša krivnja, što niste znali ili nehtjeli znati za pravi put'. ‚Točnije ste mi imali kazati, pak nebih toliko vremena bio potratio niti toliko konja izmučio. Vozili smo se uru (ali nije bila istina), a za to me vrieme ide toliko.' ‚Eto vam 3 lire, više nedam ni novčića?' ‚Eh pa dajte' — i odjuri. Da su i dvie gite bile, ipak sam za polak preplatio. Ali kako ću se na očigled svietu natezati s njim, kad još ćutim u tobolcu do 200 for., s kojim bi se novcem čovjek toplije mašte usudio Europu proputovati. . . Drugi slučaj. ‚Vozite me Al san' Clemente' — u crkvu sv. Klementa. To je jedna gita — kao svakamo u Rimu unutar zidova, pa makar od jednoga kraja do drugoga — plaća se 80

cent. Pogledam ga u brk i u lice: crvena je, ugojena lica i trupa a debela brka. Eto, pomislim, namjerio sam se jednom i na poštenjakovića. A kako je uljudan! Pitam ga: čija ovo palača? Dorijeva, Barberinova itd., ovo je crkva ta i ta. Učini mi se liepa façada crkve: degli Apostoli. ‚Stanite, molim vas, časak, da zavirim u nju?‘ ‚O izvoljite samo!‘ I zbilja, samo sam zavirio — nisam ni dvie minute izostao. Kod sv. Klementa hoću da platim svojih 80 centezima, a moj će debeljko uz sladjan posmieh: ‚Non, signore, sono due gite!‘ Ide me lira i 60 cent. Vi ste dali zaustaviti kod crkve sv. apoštola. Odanle je tekla druga gita.‘ Na moj prigovor prikupilo se umah nekoliko „avocata“ veturinu u pomoć, i ja, da nebude uz štete još smieha i sramote, platim deračinu.

Od tada bih svakoga voznika dobro „premuštrao“, prije nego ću mu sjesti na liepak, hoću reći — na njegova kola. Vraćajući se vrlo umoran s nakraj grada, vidim još skoro golobrada momka na kočiji. Taj valjda još nije izučio grabancijaševe škole, pomislim i sjednem. ‚Hotel ala Roma‘, doviknem, ‚pokraj fontane Trevi!‘ Ove još nebjeh vidio. Nesadjoh s kola, nezaustavih se uz put ni časak. Došavši na mjesto podam mu 80 cent. ‚Non, signore; ide me za dvie gite. Vi ste zahtievali duži put.‘ A taj put nije jamačno bio tri minute duži od običnoga, kojim se vozi k naznačenomu mjestu. Ali šta ćeš, već ljuti se pa plati, makar mu i kojega hrvatskoga lopova pridaš uz novce, što će Taljan sve skupa uz uljudni naklon i preporuku za drugi put spraviti u djep. Još bih imao drastičniji primjer iz Napulja pripoviedati, gdje je došlo skoro do šaka, ali nespadajući on u rimsko hodočašće, pridržat ću ga za zgodnije mjesto.

Nego još jedan slučaj, premda ni on strogo nespada amo, ipak moram ovdje prisnovati. On se zbio za

moga prvoga pohoda u Italiju, kad sam putovao u razglašenu, tada još čudotvornu parnu kupelj u spilji Monsummano *), da se izliečim od trgavice, koja mi je iz zglobova udarila i u čeljusti, ter sam jednako stradao, pio što hladna ili jeo što topla. Na posljednoj željezničkoj postaji pred Monsummanom Pieve a Nievole nakon

* **La Grotta di Monsummano,** svojina obitelji Nencini-Giusti, u obćini istoimenoj, a u pokrajini Lucca, udaljena je od Pistoje 10, od grada Lucca 30, a od kupališta Montecatini 5 kilometara, a 3 kilom. daleko je od zadnje želj. postaje Pieve a Nievole do nje. Spilji je prigradjen t. zv. penzionat, u kojem za 14 lira (6 for.) na dan dobivaš izvrstnu hranu, stan, kupelji i svu podvorbu. Liečnja traje najduže 14 dana, a obično se već nakon 8 dana pokazuje, da si preko 100 lira bacio u vodu. Inače dakako po reklami lieči: od uzeti, kostobolje, kroničkoga reumatizma, reum. gluhoće, svakojakih skrofuloza i dr. mn. bolesti. U istinu, mislim, da se samo hunjavica (katar) s priličnim uspjehom lieči. Jer u čem stoji vrlina i ljekovitost te grotte? U naravskoj pari, koja se velikim obiljem u spilji izvija, te se sjednuv u njoj već za minut dva staneš znojiti takovom lahkoćom, da se možeš dva i tri sata znojiti skoro bez ikakve oslabe i stuge. Spilja je duga jakih 200 koračaja; na kraju joj ima rondô, na kojem posjedaju bolestnici te se uz ugodan razgovor i ugodno znoje. Oko rondoa i sa strane prilaza k njemu ima topla voda vrlo ugodne temperature, ali se obično nedopuštaju u njoj kupati. Poslje kupke imaš se zagrnut u gunjac i još jedno vrieme znojiti. A koristi ona tobože: 1. udisanjem alkalskih čestica, 2. izparivanjem zločestih sokova, 3. elektro-magnetičkim oživljajem akcija živčanoga sustava (koli zvučna i uzvišena nomenklatura!) Ako hoćeš da te primu u zavod, a prima se vrlo lahko i rado, treba se prijaviti vlastniku: Francesco Nobile Nencini-Giusti, koj je ujedno il Direttore Generale (kao da ima još koj drugi!) i šefu-liečniku, koj se onda zvao: Cavaliere Odoardo Turchetti, koga sam našao, gdje si je

duga cjenkanja pogodim se s veturinom, imajućim drošku s jednim konjem, da me odveze za dvie lire u Monsummano. Iza vožnje od 20 časova, zaustavi konja u povećem mjestu pa izmahnuv rukom reče: „Ecco il Monsummano.' ,È dove sono i bagni?' (A gdje je kupalište?) ,Un pocchetino avanti' (Malo napred) ,Vozite me dakle onamo', rekoh, zaboraviv na ono zlatno pravilo, da se s Taljanom za svaki pedanj puta moraš da pogodiš. Izbilja od trgovišta Monsummana do Grotte (spilje), pod kojom su kupelji, nije bilo više od 10 časova vožnje. Sidjem s kola i pružim veturinu 3 lire; jer ako je za 20 minuta trebalo platiti dvie lire, za 30 neće biti više nego tri. Ali ja sam učinio račun bez veturina. Ovaj izkolači oči na mene pa pruživ prama meni dlan sa tri lire odsieče: ,Gospodine, vi imate platiti osam lira!' Razpalim se i stanem ga koriti, da nema saviesti ni poštenja, gdje za još jednom kraći put traži 6 lira. Nu on nepopušta i oko nas se prikupi krug slušalaca od kupalištnih gosti, medju njimi i signor dottore Odoardo Turchetti, da čuju, kako će se naša razpra riešiti. Izcrpiv ja već svu svoju

---

jutrom sam cipele čistio, a plaća zavodna bila mu je košta, koje doista nije sramotio svojim homeričkim apetitom. One je godine 1872, premda već starac blizu 70. godina, izdao bio pjesme: Voce del Cuore, same variacije iz raznih opera, naročito se doktoru usjekla u srce dona Elvira iz opere Ernanija. Silno me je molio, da ih prevedem na hrvatski te mu pošaljem prevod — valjda za reklamu. Od 25 bolestnika za moje vrieme izgubio je, čini mi se, jedan hunjavicu, a drugomu, koj je hodao na kljake, činilo se, da mu je malko odlahnulo. Inače blista na ulazu u hotel zlatnimi slovi: Anno . . . trovò sollievo insigne patriota ungharese Kosut — s desna pako: A trovato sollievo: Generale Gius. Garibaldi — koj je i sada još traljav.

govorničku silu, koja je uz manjkavu moju taljanštinu, odavajuću tudjinca, za moga suparnika imala slabo osvjedočujuću snagu, prizovem napokon kao na najviše sudište, na gospodina doktora, da bi on toga bezakonika poučio, koliku mi nepravdu nanosi i kako strašno sramoti pred inostranim svietom taljansko ime i glas. A signor dottore? Izkrenuv dlanove i nadignuv ramena neprogovori niti riečce meni u prilog Nigdje dakle pomoći? Ni najviša se inteligencija neusudjuje kvariti zanata ovim grabežljivim zemljakom svojim? Dobro, pomislih, ali ja se nepredajem. ,Evo vam pet lira, pa ako niste tim zadovoljni, vidjet ćemo se sutra kod mjestne oblasti monsummanske.' To je pomoglo; veturin spravi novce i potjera konja. — Nitko se neka neuzda u Italiji naći obrane od ovih grabežljivih ptica. Nitko ih se neusudjuje priečiti u njihovu nepoetičkom poletu, bud što drži, da bi bio čin nepatriotičan zemljaku svomu zakidati u nepoštenu zaslužbu, bud što misli, da je Italija za tolike krute nepravde, što ih je toliko vjekova podnosila od tudjinaca, stekla pravo, da u zamjenu globi kese njihove.

Od tih nekoliko kamika kakvu ću vam sastavit mozaik-sliku? Evo ovu. Tko hoće u Italji da nešto mirno užije, mora da ponese što puniju kesu i čim veću glavnicu strpljivosti, da možeš, kad te svojski oskubu sa svetimi klicati: ,Hvala Bogu, čim manje novaca tim manje napastnikâ!' pa ako si hodočastnik, da se vježbaš u svetoj kriepOsti strpljivosti, kad ti ovaj globež već počme dodijavati. Ovako ćeš biti najzadovoljniji putnik i najviše ćeš uz druge manjkavosti nalikovati hodočastniku. A za praktičnu pouku opominjem te, da se za svaku stopu puta iznova pogadjaš, pa kad si došao u grad, gdje ima puno vriedna vidjeti, tu se pogadjaj na ure prema cjeniku i na čitav dan, pa ćeš uštediti mnogo dragocjena

novca i još dragocjenijega vremena. Experto crede Ruperto!

VI.

Kuhinja i gostione taljanske.

Tko bi prije dva tri vieka, pišuć o hodočašću u Rim, ovakovo poglavje uvrstio medju svoje putne crtice, nemislim, da bi prošao sine nota temeritatis — držali bi ga za lahkoumnika i osudili kao svjetovnjaka i vjetrogonju. Tko će na tako svetu putu pitati, gdje je udobnija gostiona, zavirivati, kako se vari i peče u kuhinjah taljanskih! Ali u našem devetnaestom vieku, u vieku prosvjete i parne vožnje, posta žalibog i ova nizka potreba važnim pitanjem za putnika i hodočastnika. Današnji hodočastnici neputuju više pješke i bosonogi k boravištu prvaka apoštolskih, kako su to nekad i krunjene glave činile; danas si oni više neutišavaju glada kopajuć i sišuć korienje po gorah i kucajuć po selih i gradovih na vratih kršćanskoga milosrdja: sve se nekako vremenom izvrglo, ugladilo, razmehkužilo. Mjesto tvrda kamena, kojim se veliki sv. Jeronim bije u čiste svoje i neporočne pokorničke grudi, podastiru ti se, grešniče, mekani jastuci, na kojih te parna sila prenosi brzinom misli u prvi grad staroga i novoga vieka, da se više nagledaš milinja, nego naroniš pokorničkih suza. . .

No mi hodočastnici rimski ovaj put i nismo bili baš pokornici, kojim bi valjalo s trdoglavim Henrikom poći u Kanosu pred svetim pravednim gnjevom razljućenoga Grgura; mi smo bili putnici, moleći rosarium gloriosum, idući u nekom slavlju k prevedroj glavi svega katoličkoga svieta, koja je veliku obitelj slavjansku, dižući im njihove svete vjerovjestnike do najveće obćenite slave apostolstva toliko počastila, tako ih razveselila,

kako za tolikih vjekova iza Ivana VIII. još nijedan Kristov namjestnik na zemlji. — A s takovim čuvstvom hodočasteć smiješ bez grieha pomisliti i na kuhinju i na gostionu.

O čem da prije govorim, ili o kuhinji ili o gostioni? Ako ću gledati na logički poredak, svakako bi trebalo prije govoriti o gostionah; jer kuhinja tek je pars totius (dio cjeline): gdje je gostiona tu ima i kuhinja, a gdje je kuhinja, tu nemora da bude gostiona, van za onakove goste, koji se dolaze hraniti u ime božje; pa mogu s onim svežnjićem na plećih reći malu rieč velikoga mudraca: Omnia mea mecum porto. A takovih nije bilo medju hodočastnici rimskimi. Zato je u redu, da reknem u kratko koju o gostionah. Moj sud o tom neće dakako biti odlučan — ili kako se danas na njemačku govori i zbori (malo na višu n. p. u saborih) „mjerodavan", jer moje izkustvo u toj grani javnoga života nije se uzpelo na one najviše i najtanje grane, već se pomicalo izmedju srednjih i nižih svržih prema faktičnomu stanju mojih financijskih okolnosti. Da me nije stid izpovjedjeti, kazao bih, da sam g. 1872. po nespretnosti taljanskoga telegrafa prenoćio u Ferrari za 20 cent. a u Padovi sam liepu postelju mogao dobiti u gostioni trećega reda za 40 cent., da me nebudu kojekakve otegoćujuće okolnosti, koje su me ipak vrlo olahkotile. ponukale na to, da proučavam na vedroj mjesečini noćno obličje taljanskoga grada. I mogu reći na veliku pohvalu taljanskoga reda, da sam vrlo zadovoljan bio ovom noćnom smotrom. Osim dva zaostala supijana netopira nezamietih nigdje nikakva nereda niti nepristojnosti. Kasnije mi je drago bilo, da taljanski brzojavi tako nevaljano odpremaju latinske brzojavke.

No da se vratimo gostionam. Neću da zakidam u zasluge raznih Baedekera, koji te uče kako možeš gdje stanovati s hranom, dakle u pensionatu, ili bez nje. Toliko ću samo reći, da su stanovi u gostionah jevtiniji nego u nas u Zagrebu ili u obće u Austriji. U Rimu, u Napulju, u Fiorenci i Mljetcih dobit ćeš posve pristojnu sobu za dvie lire, pače ako si vješt i okoran pogadjač, netreba ti više platiti za sobu od podrug lire. Samo moraš biti na oprezu, da te za veću jevtinoću stana neoskube servizio ili fachinajo. Mene u Rimu, premda sam do dva tjedna ondje proživio, nije stan ništa stajao, do ono nekolike lire dara posluzi, jer mi je gostoljubivi i rodoljubni kaptol svetojeronimski bezplatno sobu otvorio, za što budi njemu u obće a napose vriednomu i ljubežljivomu glavaru njegovu, g. kanoniku Ivanu Črnčiću, usrdna moja hvala na ovom mjestu izrečena.

O kuhinji taljanskoj nemože se naprečac izreći sud. U kupelji Monsummano plaćao sam ja g. 1872. na dan 14 lira (nešto preko 6 for.) za kupelj, stan i hranu; ova je bila izvrstna a la francese, sa doručkom oko 10 sati i ručkom iliti objedom u 4 popodne; drugi obroci bili su prepušteni privatnoj diligenciji gostova. Nesjećam se, da sam ikad prije ili kašnje tako točno jeo u Italiji. Može se reći, kao što su tu stanovi jevtiniji nego amo ovkraj mora, da je jelo popreko za trećinu skuplje, nego u nas, a dobrotom i ukusom nemože se ni prispodobiti s našim. Juha — brodo, zuppa — bigule, capelli i riža sa sirom (parmezanom) ili zuppa d' erbe — juha od zeljenja, govedina izsisana bez umake (sauçe) ili uz gorušicu i krastavce; makaroni, teletina i piletina bez soka, befsteak, tvrd i suhoparan da ga jedva skošeš i progutaš — a sve to nerazmjerno skuplje nego u nas; jer juhe nedobivaš izpod 30 ctm., za suhi befsteak plaćaš

poldrugu liru; i vino, obično crno, otrpko, skuplje je i gore nego naše, premda je Italija zemlja vinorodna. Postiti — tu razumievam i abstinenciju (nemrsidbu) — pogotovo je težko u Italiji. Dok je Rim i papinska država pod papinskom vladavinom bio, vladao je u Rimu običaj, da gostionik petkom i subotom i u druge postove najprije postnimi jestvinami ponudi gostove svoje; istom na naročiti njihov zahtjev, ili ako su bili inovierci, smio im je spremiti mrsnih jela. S novom vladavinom od g. 1870. nasta i novo živovanje. Možeš istina dobiti u odličnijih gostionah riba i raka morskih — gambera, rakusta, ali ih valja skupo platiti; n. p. za jednu rakustu poldrugu liru (do 70 nč.), ali sit od nje nemožeš biti. Za postnu, ribju juhu nepitaj; jer mjesto nje iznesu preda te sitne bigule s neprociedjenim paradajzom i razmrvljenimi sardelicami. Može se dakle u obće reći, tko misli gojiti svoje tielo, neka neputuje u Italiju. Ovaj sam ja prigovor digo pred jednim strancem, koj je četiri godine proživio u Rimu; nu on je tvrdio, kakogod može biti sud moj osnovan o javnoj kuhinji, da se on nesmije protegnuti i na privatnu; jer da se u sukromnih kućah mnogo tečnije jede. To može biti istina; ja nisam na svom putu nijednomu Taljanu bio gostom; jer gostoljubje, mislim, da je u Italiji riedko bilje. Ja sam i malo obitelji vidio polaziti gostione; sve to jede ogradjeno medju četiri svoja zida; samo kava poslje objeda, pa sladoled i druga razhladna pića u večer otvaraju zadružni život u Italiji. Nu ja uprkos tvrdnji svoga znanca držim, da javna kuhinja nemože biti drugo nego odraz sukromne: tako je barem u naših gostionah. Gdje se po kućah dobro i tečno jede, ondje ni u gostionah nemogu prolaziti suhoparne, netečne jestvine. Postnim jelam obična su začina ulje, mrsnim ponajviše mlad maslac (burro). Velika je

neprilika, što se i u boljih gostionah taljanskih ili nenahodi ili neiznosi pred gosta jestvenik: brzoreki konobar izrecituje nekoliko jela, od kojih možeš pogoditi najgore, izabrati najskuplje, pa tako se i podmirivanje računa pomiče u vrlo liberalnih granicah. A malo ima tako točnih i tvrdih naravi, koje po dva puta mogu pitati za račun, ako im se na prvi mah učini nešto nečedan.

U manjih pokrajinskih gradovih, u zabavnih mjestih i kupalištih još je tri puta veća bieda s gostionici. Tomu budi svjedok samo ovaj slučaj. Ustavši zorom sutradan, kako sam došo u kupke monsumanske, gdje ima samo dva svratišta, čim raztvorih prozore, opazim pristara vrlo ugojena čovjeka, idući od drugoga prostijega hotela, gdje me mašuć širokim kriljakom pozdravlja: Bonum mane, reverende domine frater! Possumne ad te ascendere? (Dobro jutro, častni g. brate! Mogu li k tebi gore?) Razpoznav po visokih čizmah svećenika izletim predanj i uvedem ga u sobu. — ‚Koje dobro?' — ‚Nije dobro, već zlo, pane dobrodzieju (g. dobročinitelju — obična prislovica u Poljaka i Rusina). Hoće da me oguli nesreća taljanska. Prispjeh sinoć amo oko pol deset i zamolih nešto večere. Čekao sam do 11 sati noći, a večere nema. Legnem spavati; ali u $^1/_2$12 sati stade lupa na mojih vrati, da otvaram, jer mi se nosi večera. Doneslo mi čašu mlieka i dva jaja na umak. Tko će tako kasno večerati? Ni netaknuh ničesa, već zapovjedim, da nosi natrag. A konobar, gospodar li traži od mene, prije nego će me ostaviti, da platim za noćište i večeru, koje nisam ni okusio 12 lira! Pane dobrodzieju, to je razbojničtvo, ja toga platiti neću!' — ‚A jeste li se pokušali nagoditi za jevtiniju cienu?' ‚Kako ću, kad neznam taljanski baš ništa.' — ‚A dotle ste doprli? Čudno.' — ‚Na

postajah i u gostionah raztvarao sam svoj tobolac, a kasiri i konobari vadili bi, koliko je trebalo; no tako nigdje nisu bezobrazno globili.' — Mi još u rieči, a eto gostioničara u potjeru za župnikom rusinskim. Ja navalim na njega svim leksikalnim blagom svoje taljanštine i predočim mu sramotu, koju ovakvim globežom navaljuje na slavu taljanskoga imena i naroda. I tako mi podje za rukom, te sam obalio račun od 12 na 8 lira, a župnik se s mjesta preseli u naše svratište.

Na zalihu kuhinje taljanske nikad se neoslanjaj. U Lorettu odsjedosmo nas desetak hodočastnika pod zvučnom egidom: Alla Pace e Gemelli. Oko podne naručim ja u gostioni objed za šest gosti u 2 sata, dok se vratimo s razgleda crkve i riznice loretske. Došavši u dva sata zaištemo ručak. — ‚Sad na će biti.' Čekamo četvrt, pol, cieli sat, jedva iznese pred nas juhu — puki, goli krop, na kojem se ni jedna zvjezdica masti nije zrcalila. Berački župnik Ivan Mihaljević turi od sebe pladjelicu: Toga ja nejedem, čemu da krop pod juhu plaćam? — Neću bora mi ni ja — odmahne i Karlo Stručić, kometinački, a neće ni drugi. A ja sjećajuć se one dalmatinske: Uzmi pope, što ti se daje — posrčem namrštena čela tu čorbine čorbe čorbu pa se davim tvrdom mrcetinom od govedine i nekakvom žilavom pržolicom — dok su moji namrgodjeni drugovi voljeli nekoliko porcija sira i salama. Kad je došlo do plaćanja — a to račun njim, koji su jedva što i to suha potrošili, skoro isti kao i meni, koj sam se barem sit namučio žvačuć tvrdu govedinu i pečenje. Blažene hrvatske gostione, gdje skoro u svako doba dobiješ jesti izobila. Nego uz veselu hrvatsku ćud mi smo tu oskudicu brzo preboljeli. Tà to nam je nalagalo i naše sveto, hodočastničko zvanje.

VII.

Put Rima.

Podvoreni mršavo za skupe novce, prije nego ćemo se odieliti od glasovitoga proštenjišta Loretta, podjosmo nabavit nekoliko spomenčica za sebe, svoje znance i rodjake — nešto fotografija, srebrnih i posrebrnjenih medaljica i čisala. Uslužni naš cicerone loretski, ot. Fudžinsky, bješe jutrom istoga dana obrekao, da će nam on biti mešetarom pri tom pobožnom poslu, ali na koncu svoga razlaganja u riznici preumiv reče: Obećah vam, gospodo, i pri kupnji devocionalijâ biti na ruku. Ako to učinim, naprtih si na vrat svu tu lakomu, nezasitnu i zavidljivu bagru cincarsku, koja poglavito od prodaje tih stvarčića živareć misli, da mu je svatko krvni neprijatelj, koj ogradjuje hodočastnike proti ‚svetomu' tomu globežu. Umjesto mene evo vam naputka: Neplaćajte nigdje više od polak ciene, a kušajte ju i na trećinu obaliti. Ni meni nebi više uspjelo. Kupivši prema tomu savjetu, što je svak htio, zasjedosmo oko 5 sati stovoz — omnibus — nezaboravne naše gostione alla Pace, da oko 6 sati sjednemo u željeznički vlak na postaji Loretto. Vozivši se ja amo ob noć, pozorno sam sada motrio okolicu do Jakina, ali nemogoh ništa čarobna zamietiti — barem u bilježnici mojoj o tom kratkom putu od dvie tri postaje nema ni traga kojoj bilježki.

Prijatelji moji župnici imadjahu drugu putnu osnovu od mene: prispjevši u Jakin zaputiše umah u glasoviti s krasne okolice i divna položaja Assisi, rodni grad sv. Franje Serafinca. Bila je i moja nakana, da obidjem sveto ovo mjesto, do kojega se s bližnje željezničke postaje Foligno na kolih dolazi, ali koje s toga, što sam se jećao, da je pokojni naš, rano i prerano naročito za

umjetnički naš napredak umrli Lacko Mrazović Perugjiju i Assisi u Viencu liepo i vještački opisao, jedno s toga, rekoh, a drugo, što sam držao za puno probitačnije na svom povratku amo se navratiti, bude li Taljancima ižmikana kesa dopuštala, s ovih razloga naumih još iste one noći izravno u Rim.

Kasno, u 11 sati noći, uljezoh u vlak na treće mjesto, za koje se plaća 15 lira — do 7 for. Žao mi je bilo, što ću kraj tolikih gradića, večinom po brdih slikovito razsijanih, prohujati u noćnoj tami, što neću niti cigli jedan pogled moći baciti na toli hvaljenu s krasote svoje Umbriju, u kojoj je jedno od najglavnijih miesta Spoleto, negdanje biskupsko sjelo neumrloga pape Pija IX., puno ruševina poganskih hramova i bogato spomenici kršćanskoga junačtva — tà na jednoj samo crkvi kraj zidova gradskih kaže napis: Coemeterium s. Abundantiae Viduae, in quo plura millia ss. martyrum corpora quiescunt; žalio sam, što neću vidjeti „užasno-romantičkoga“ Narnija i Horacijem opjevanoga brda Sorakta. Ali sam se tješio: sve ja to mogu pregledati na povratku iz Rima, nesluteći, da ću se iz njega kivan na gradskoga veturina vraćati u gluho doba noći, pa sam se veselio, što će mi taj časoviti gubitak stostruko naknaditi vidik na kubu sv. Petra!

Je li se kada koj putnik, pa bio i hladni Englez primicao vječnomu gradu, a da mu nisu grudi stiskale srce pri pomisli: sad negdje, za koj hip zagledat ću ju — ovu jedinicu u gradjevini, ovo čudovište Michaelangelove umjetnosti. U mladjih danih čitah po više puta životopis Michelangela Bounarottija, ovoga neprestignutoga i neprestižnoga graditelja i slikara Italije, pa nikad nesmjedoh ni časak samo, posanjati da će mi Bog udieliti sreću, te i ja jednom budem vidok njegova najkra-

snijega rukotvora. Što sam ja sada mario za pomno obradjene Marke (sjevernu pokrajinu negdanje papinske države); rado sam i lahko pregorio čarobnu zamamljivost gradova i okolica uzput Rima, samo kad me je čekao toliki užitak. Nisam ni stisnuo oka — a bijasmo izprva tako natrpani, da nije bilo ni moguće — samo da me san neprevari i neliši ovoga prvoga pogleda. Čim je zarudjelo, izturih se cielim gornjim trupom vlaku na prozor, brijući pozorno očima po većinom plješivih brdih i planinah, vijućih se kao ruka, što puti nevješta putnika cilju svomu. Jutro je, već se brže izmjenjuju i umiču postaje, već ti počimaju pucati niti strpljivosti, umarati se oči i slabiti vid od neumornoga naprezanja, kad li me Romanjolac, što je kraj mene slonio na prozor s ponositim pogledom dirnu u rame: Ecco la cupola di san Pietro! I jest, ona je to. Osamljena u Trasteveru diže se ona nad velebnim hramom sv. Petra, okriljena s desna nejasnimi iz daljine obrisi ogromnih dvorova vatikanskih, s lieve okružena nizkimi, neznatnimi zgradami, koje joj pomažu izticati njezinu veličajnost. Što su gotičkim crkvam visoki, vrhletni zvonici, načičkani izklesanim cviećem i lišćem do najvišega vrška, to su bazilikam taljanskim njihove hramove poklapajuće, limom pokrivene kube. Jer tornjeva liepih, visokih, odbivši milansku gotičku crkvu sv. Ambrozija, pa fiorentinsku prvostolnicu Sta. Maria del Fiore i onaj prpošni pizanski toranj, malo ćeš u Italiji i u samom Rimu naći. Tomu će valjda biti uzrok sam gradjevni slog, što nije dopuštao, da se nad krasne, oble kube uznose viši, šiljasti zvonici, koji nekako i nepristaju u onu oblinu pa bi i zasjenili krasotu kubâ. Nu kraj sve ljepote i što je više, kraj sve vratolomne umjetnosti ogromnih ovih klobuka, kad bih se ja tamo ili amo imao odlučiti, svakako bih dao prednost gotičkim

zvonikom već toga radi, što su oni oda svuda, gledao ih s ma koje razdaljine, uviek onaj tajinstveni prst, koj te vodi u nebeskoj visini tražit i vjerovat jedinoga Boga. Kube su liepe izdaleka dok si nad njimi i dok izpod njih motriš onu šuplju visinu; stojiš li pred crkvom, ili se posve gube, kako to biva kod onih pet kuba sv. Antuna u Padovi, ili se tako snizuju, da ti njihovo veličje slabo udara u oči i toliko neuznosi dušu.

Sjednuv kod kolostaje rimske na jednopregnu kočiju i nakon jur pripoviedane bludnje nastaniv se u gostoljubnom zavodu sv. Jeronima prvi mi koraci bjehu upravljeni u svratište alla Roma, kamo se nastanili preuzv. g. biskup Strossmajer s g. Račkim i odborom hrvatskim, kojemu sam prijavio svoj dolazak.

VIII.

U sv. Petru i na Pinciju.

Čim se smjestih u svom stanu, jedna mi je misao svu dušu zaokupila, jedna želja cielo srce osvojila: poći na trg sv. Petra, vidjeti najslavniju, najgorostasniju crkvu svega kršćanstva. Pri toj misli, uz tu želju posve mi spade s uma, da ima u tom vječnom gradu još i drugih znamenitosti, još starijih umjetnina: duhu nestade s vidika preko dvie i pol tisuće lieta stari kapitolij i forum rimski s kolosejem i zlatnom nekoć palačom Neronovom. I doista, nemora li katolika, kojemu dušu grije blagi plamen svete vjere, katoličkoga svećenika, koj je u krutoj borbi čovjeka tjelovnoga s duhovnim iole oćutio moćni upliv prave, čiste vjere, kojemu srce čeliči tvrdo osvjedočenje o jedinstvu crkve, osnovanom na zalud drmanoj ali neuzdrmanoj instituciji papinstva: — koga sve te misli proniču, nemora li njega neodoljivo potisnuti čeznja,

da čim prije zagleda onaj doslie neprestižni rukotvor, kojim su sve te misli reć bi tielom postale. . . To je i uzrokom, što se ove moje putne crtice udaljuju od običaja inih putopisaca, te neprovedu čitalaca istom liepimi ulicami i trgovi kraj bogatih palača rimskih velikaša, već ih dovode umah k prvoj i najvećoj diki rimskoj.

Bez provodiča i gradovida bio sam siguran, da ću sám pogoditi put onamo. Krenuv s trga Lucina ulicom, kuda je najviše kola prolazilo, samo jednom upitah za uputu. da stignem na krasan zidani most preko Tibra Ponte Elio, ili kako se on sada običnije zove od tvrdje — Ponte di s Angelo, okružen kamenitimi kipovi. Prešavši preko njega razstavlja lječnička zgrada dvie ulice, vodeće na trg sv. Petra, s lieva via di Borgo vecchio, s desna via Rusticucci. Boni ominis causa odabrah desnu ulicu i za nekoliko časova eto me na trgu sv. Petra pred bazilikom istoga imena. Tu treba stati i odahnuti. Namjestim se na sredini i stisnem oči, da jednim pogledom s čela i obje strane sve zahvatim. Kao dvie orijaške ruke, što hoće da zagrle i prsima priviju sav sviet, cielo čovječanstvo, pružile se od pročelja crkve sv. Petra u polukrugu dvie mramorne kolonade, sagradjene po osnovi velikoga graditelja Beruinija. Da su se one mogle ovako udobno razkriliti, trebalo je oboriti sve zgrade, što su prije taj prostor zapremale. Stupovi ovi u četvero poredani, brojem 284, tovaraju tri triema, sriednji široki i dva uža pobočna, te nesluže samo kao krila crkvi za ures već su i zakrilje od žege, koja na ovom trgu kao u ognjištu siplje najžešći žar. Ove dvie kolonade podavaju i trgu polukružan (amfiteatarni) oblik, kojemu se tko prema pročelju crkve neosjetice povisuje. Ako su se već i u drugih velegradih domislili, da i najveći trgovi nisu liepi, ako ih nekite spomenici, to je

umjetnički duh taljanski još većma morao pomisliti na to, da se na najljepšem, najveličajnijem trgu ovoga svieta podigne dostojan ures. A može li išto pod suncem dostojnije resiti trg pred najvećim hramom kršćanstva, može li koj drugi znak većma dolikovati svetinji ovoga mjesta od znaka spasenja sv. križa, koj je u nebeskom sjaju svietlio Konstantinu velikomu slovi: In hoc signo vinces! vodeći mu čete na nedaleki odtud Ponte Milvio, da tu u hladnom Tibru razbijeni potonu zadnji pobornici poganstva s posljednjim jakim zatočnikom njegovim, carem Maksencijem. Jest krst, nigda nepobiedjen, lebdi nasred trga na egipatskom obelisku, što ga dade u Rim prenieti jur car Kaligula, a nekad kažu, da je stajao pred sunčanim hramom grada Heliopola. Koliko dostojnije kiti on sada svećenički velegrad kršćanskoga prvosvećenika, da bude podnožjem najsvetijemu znaku preporodjenoga čovječanstva. Koliko je muke stajao, koliko straha zadao osov ovoga stupa, o čem je bilo spomena u jednom od starijih tečaja Kat. lista, neka umjesto mene pripovieda A. T., kojemu su se i onako Listovi, mislim, već davno razgrabili. Eto što je on o tom u kratko zabilježio u XVII. listu: „Trideset i devete godine prije Is. dade obelisk Caligula prenieti u Rim, i namjesti ga sred svojega cirka ili borilišta, dok mu nije opet naš Sixto V. sadanje mjesto naznačio. God. pako 1586., 10. rujna dignu graditelj Fontana taj 9635 centi težki granitni kamen pomoćju 40 vitala, 800 ljudi i 150 konja sried trga. Pomisli si užas ne toliko slavnoga graditelja, koji je na temelju nepobitne matematike točno proračunao dobar uspjeh svojega poduzeća, koliko neuke svjetine, da se taj gorostas neobori na njihove glave. Da i nije za dizanja bilo strogo zabranjeno išto progovoriti, mislim, da je bila rieč svakomu u grlu duboko zasjela, te se je

čuditi sviesti onoga mornara, što je, videć opasnost, proti zabrani viknuo: a q u a a l l e g o m e n e! te spasio i umotvor i slavu graditelja. Užeta se vodom dovoljno stegnuše, a rat se stupa uz neopisivo veselje radilaca osovi uprav prama središtu podloge. Za to neizmjerno dobročinstvo dobi prekršitelj zakona (Bresca) povelju za se i za svoje potomke, da za vieke samo on smije na cvjetnu nedjelju prodavati palme u Rimu. Tu se je najsjajnije pokazalo, prvo, da i najvještija teorija nevriedi mnogo bez praktičnoga oka, drugo pako, da sviet neprestano napreduje, dočim je prije mnogo vjekova konzul Manlij dao smaknuti svoga sina, što je proti zapoviedi stekao sjajnu pobjedu, a njegovi su potomci sjajno nadarili smjeloga prekršitelja... Dizanje ono stupa visoka 22½ hvata stajalo je 36,900 škuda rimskih."

Da visoki ovaj stup nestoji samotan, njemu po bokuh sukljaju dva vodometa, do 7 metara u vis, a obilati ovi prudovi s vodovoda Acqua Paola, ljeskajući se na sunčanom svjetlu u svih bojah dûge nebeske, razprskuju se u dva ogromna reservoara od iztočnoga granita. Bujna ova i nepresišna voda vrlo se ugodno dojima razvrućena, uznojena čela gledaočeva. Od obeliska povučena je u porfiru podnevnica, pa se sa svake strane stupa nalazi kolobar od mrka mramora, s kojega se četverostupne kolonade prikazuju samo jednim redom stupova, što i dokazuje veliku vještinu i umjeću graditelja Berninija.

Ali uprimo jur oči u pročelje sv. Petra. Oči nas varaju: ono nam se nečini tako veličajno. Pa ipak ga podupire i podržava 12 korintskih stupova, koji se istom onda osavljaju u svem svojem veličju, kad si izpod njih okom promjerio njihovu visinu. O nje se upire sedam shodova, sa srednjega njih dieli papa na uskrsni blagdan

blagoslov Urbi et Orbi. Ali taj je sveti čin prestao smrću Pija IX. Leon XIII nije ga smio obaviti već niti iza izbora, jer je nesretna prevratna stranka ovu prigodu kanila bila upotriebiti za smutnju, koja bi bila i očinsko srce izabranikovo i svega katoličkoga svieta ljuto razcviljela. Iza te navieštene demonstracije povuko se je vatikanski uznik još dublje u svoje jedino pristanište — on je od to doba postao prognanikom i u najvećma ovlaštenoj si kući — u crkvi sv. Petra. Od onda neobavlja on u njoj nikakva bogoslužnoga čina i sva je radost nas hodočastnika, da ćemo na Petrovo pribivati pravomu pontifikalu, bila zahman. Papa već nesmije ni u sv. Petru da služi, neće li se izvrći lahko mogućoj pogibelji, da bude i njegova posvećena osoba i sveta služba ruglu i svetogrdju izložena. U zlo li su po same sebe uprli Taljani i njihova vlada, kad bud neće bud nesmije stati na put prevratnikom, koji rušeći duhovnu oblast podravaju i ugled svjetovnoj.

Na kraju shodova dvie su krasne ure, a nad njimi se niže 13 kipova, predočujućih Isusa sa 12 apoštola. Ušav u triem ili predvorje crkveno uočavaš na dnu dva konjika-stražara crkvi, dva ponajveća dobrotvora crkvi i papinstvu: Konstantina velikoga i Karla velikoga, koj je zadnji učvrstio temelj patrimoniju iliti zemaljskomu posjedu sv. Petra, kojemu je oružje Viktora Emanuela g. 1870. provalom u Rim izbrisalo i zadnji trag. Dokle — u božjih je rukuh, a sviest o pravu budna je u papinstvu, a nije još uspavana ni u grudih katoličkoga svieta.

U crkvu vode petera vrata; jedna, urešena sv. križem, otvaraju se samo jubilejskoga godišta te su i za našega boravka bila otvorena. Na velikih je vratih u mjedu prikazana smrt sv. Petra i Pavla i druge neke kršćanske pače i mitološke zgode; ali prilike na njoj

niti su tako sitne niti tolikom tančinom izvedene kao na vratih glasovitoga baptisterija fiorentinske prvostolnice od Ghibertija. Tko se je divio gibkosti pa podpunoj dotjeranosti i mnoštvu onih mjedenih likova, može laglje proći kraj ovih vrata. — Ali sada stani, razaberi se, protri si oči prije no ćeš unići u prvu crkvu ovoga svieta. Čovjek nekako nesigurno, s nekakvim bojazom ulazi u to svetište; srce mu steže nekakva dvojba, hoće li u zbilji naći onu sliku, koja u nejasnih, ali ogromnih obrisih počiva na dnu duše, kako su ju onamo smjestili razni opisi i pripoviedanje očevidaca. Čudno je to; neda mi se pregnuti, čini mi se, da još nisam dovoljno pripravljen na važni taj korak. Nu što koristi oklievati? Trgnem se, zažmirim i koračim u crkvu pa raztvorim oči. . . Je li moguće? Ovo li je crkva sv. Petra, najveća, najogromnija na cielom svietu? Gledam uzduž, popreko: mjerim okom dužinu i širinu, ali nikako nemogu izvidjeti onu gorostasnost, o kojoj sam toliko i čitao i slušao. Vjerujte mi, podvojio sam časak, da nisam ušao u drugu koju crkvu. Na taj prvi pogled s dna crkve, nije se ona meni učinila puno veća od naše prvostolne crkve, pa sam se s nekim domorodnim ponosom stao tješiti, da ovako malo zaostajemo za Rimom. Ali koliko vara oko, kako je varav prvi pogled! Ako se to igdje obistinjuje, zbiva se doista u toj ogromnoj zgradi. Popodjimo napred do glavnoga oltara, koj stoji osamljen pod kubom u gornjoj polovini sriednje ladje. Nego ni tako daleko netreba ići, da se osvjedočiš, kolika je obsjena vida očinjega. Prikuči se mramornim škropionicama s obiju boku glavnoga broda, koje su kakvih 30—40 koračaja odaljene od ulaza. Uz ove škropionice stoje po dva angjela, koji od vrata gledani izpadaju tako sitni, te se i malenu čovjeku čini, da mu neće ni do prsiju doprieti. Kad si se

prikučio i zahvatio svete vodice, a to se ti angjelci digli tebi ponad glavom! No hajdmo crkvom. Što dalje ideš, dulja ti se vidi. S desna i lieva dulje se pobočne ladje, izpresiecane oblucima sriednje ladje, čim reć bi u crkvi nove crkve nastaju. Sad kad si obišao cielu crkvu, prošetao se kroz sve tri ladje, onda istom uvidjaš podpuno bludnju svoju. U svaku pokrajnu ladju stat će ciela naša prvostolna crkva, da i nespominjem glavnoga broda. A popreko širinom i četiri bi ako ne pet naših katedrala smjestio u sv. Petra. Jer dužina ovoga velehrama iznosi 186 met. ili 103 hv., zagreb. katedrala 36 hv.; širina 135 met. ili 68 hv., zagr. kated. 16 hv. a visina 25 hv. kube 69 hv. zagreb. kat. 12 hv. Prema tomu računajte obseg i smještajte u toga gorostasa druge crkvene orijaše. Na pločniku ima zarezana dužina drugih ogromnih crkava po svietu; kao: crkve sv. Pavla u Londonu, koja je, kako se znade, najveća iza sv. Petra, pa fiorentinske katedrale Sta Maria del Fiore, sv. Marka u Mljetcih i dr. Od svih ovih spomenut ću samo sv. Pavla; nabrojio sam, da je 40 koračaja kraći od sv. Petra; drugi dosižu bud polovinu, bud jedva što preko polovine. Za izpriku primietit mi je, da nisam ja sam, koga je oko prevarilo ušav u tu crkvu. To se dogadja i kompetentnim sudijam. Dva tri dana iza prvoga svoga pohoda unidjoh u crkvu s mjernikom B. iz Zagreba. Baciv po njoj prve poglede slegnu ramenima i reče: Pa to nije tako ogromna crkva! Nu sprošav se po njoj preinači i on prvi svoj sud. Upravo ta ogromnost i ono sumjerje u njoj zavarava oči, te nemogu na prvi mah promjeriti silne prostorije. Da ona nije tako grozno visoka — ona je viša nego ikoja piramida egipatska — i da je manje široka, činila bi se možda na prvi pogled veća no sada. Povrh ove okolnosti valja pamtiti i to, da je srednji brod do t. zv. konfesije

i oltara na dnu posve čist, nezakrčen žrtvenici; orijaški piljevi stoje osamljeni, te se nisu kao u zagrebačkom katedralu uz njih pribili neshodni žrtvenici. Ova pustota i praznina, ali pravilna, nepruža oku nikakve stanke, nikakva upora, s kojega bi mjereć daljinu od jednoga predmeta k drugomu moglo laglje sračunati veličinu cielosti. Često ta obmana zahvaća oko ljudsko kod vrlo velikih predmeta. U Napulju ima prorov Grotta di Puzzuola, razsvietljena množinom svjetiljaka. S ulaza do izlaza gledeć mislio bi, da ćeš njom pješke proći za pet časova; a treba čitav četvrt sata, dok se izvezeš iz nje.

Prije nego vas provedem ovim veličanstvenim hramom, da mu u kratko ogledamo njegovu prošlost. On je podignut na polju vatikanskom, odakle mu i potiče ime. Na tom su se mjestu u poganskoj davnini širili cirkus i vrtovi Neronovi, na kojih je velik broj kršćana našao svoje mučilište i pokojište. Malo zatim, kako priča kronika, stekav i sv. Petar vienac mučenički na brdu Montorio, bude mu tielo preneseno u jednu spilju blizu rečenoga cirka. Nad njom podiže najprije papa Anaklet bogomolju, a na molbu pape Silvestra pretvori ju god. 306. Konstantin veliki u krasnu crkvu s pet brodova u obliku latinskoga krsta. Prije nego se prvobitna crkva Konstantinova, premda sama već ogromna, ali ipak za čitava 74 metra kraća od sadanje, sastojeća od pet ladja, pregradila u slogu renaissance, zgrnula se bila oko nje ciela obitelj manjih i većih oratorija, kapelica, hospicija i dr. te je već Nikola V. pomislio na pregradnju (god. 1450.) Nu istom glasovitomu graditelju Bramantu podje za rukom nagovoriti visokoumnoga papu Julija II., da dade sasvim porušiti staru baziliku. Prema gorostasnoj osnovi Bramantovoj, koja se ipak nikad nije provela, bude 18. travnja g. 1506. položen temeljnik hramu, koj

je od nasljednika Bramontovih, naročito od Raffaela i Michelangela dogradjen na priliku latinskoga križa. God. 1626. dne 18. studen. bi posvećena crkva. Trebalo je dakle 120 godina za gradnju. Od pape Nikole V. do Pija VI. koj joj prizida sakristiju i diže na pročelju spomenute dvie ure, radilo je oko te bazilike, što je Italija smogla najvrstnijih umjetnika. Alberti, Lazzeri, San Gallo, fra Giocondo da Verona, Raffaelo d' Urbino, Peruzzi, Barozzi da Vignola, Michelangelo, Maderna, Bernini i dr. mn., koji su preinačili prvobitnu osnovu Bramontovu. Na ovaj se hram potrošilo oko 300 miljuna lira; sama sakristija stojala je tri miljuna lira; a godišnji troškovi za uzdržaj sižu do 150.000 lira ili 30.000 škuda. Pročelje je široko 125 metar. a visoko 65; stupovi u promjeru 3 m., visoki su 28 m., a onih 13 kam. kipova svaki je visok 5 met.

Najgorostasnije djelo u crkvi bez dvojbe je glavna, srednja kuba, posao Michelangela Buonarottija. Kad je on vidio kubu, dakako još ogromniju na Pantheonu, kažu, da je rekao: „Ja ću ju dići u zrak!“ pa to je on i učinio, jer ju je osovio nad židovi sv. Petra. Dvie pobočne, manje kube od Vignole znamenito poljepšavaju sumjerje, pa same već ogromne pomažu ti prosuditi gorostasnu visinu glavne. U jabuci nad njom udobno se može smjestiti 16 osoba!

Kako jur rekoh s prieda, u glavnom je brodu oltar, koj se zove Confessio s. Petri, na kojem sam papa služi, te je licem okrenut prama vjernikom dot. prama ulazu u crkvu. Služi li drugi tko n. p. koj kardinal, kao što je na Petrovo služio pap. vikar kard. Borromeo, to se tik konfesije s gornje strane upriliči drugi žrtvenik. Konfesija je pod kubom nasred križa, a ponad drevnom bogomoljom (oratorijem) sv. Anakleta. U konfesiji je grob

sv. Petra i Pavla; u njem je sahranjena polovica njihovih tjelesa; druga je polovica u crkvi sv. Pavla, a njihove glave sahranjene su u crkvi sv. Ivana lateranskoga. Konfesiju je okružila prekrasna mramorna ograda, oko koje gori neprestano 116 uljenica, izničućih iz pozlaćenih obiljnika. Silazi se u nju dvojima mramornima stubama, a u sriedi medju njima klekao je kip Kanovina dlieta — Pio VI., koj ovdje počiva, u tolikoj naravskoj vjernosti, te se više puta prevariš, da ga živa vidiš na svom se grobu za sebe moliti Bogu.

Nad konfesijom namješten je veliki oltar (altar maggiore) pod nebnicom od pozlaćena tuča, osovljenom na četiri uvojita ogromna pilja od kova, djelo Berninijevo. Na dnu glavnoga srednjega broda, na mjestu, gdje se u našoj zagr. prvostolnici diže glavni oltar, stoji t. zv. Cathedra S. Petri. Nad mramornim oltarom diže se Berninijeva umjetnina od pozlaćena tuča, prozvana katedra sv. Petra s toga, što zaklapa sjedalo ili propovjedaonicu, kojom se služio sv. Petar i njegovi prvi nasljednici. Drže ju četiri glavna učitelja crkve zapadne i istočne, s preda: Ambrozij, Augustin, a odzada Atanazij i Ivan zlatousti — svaki kip visok je 27 pedanja. Nad katedrom sagnula se dva angjela a množina ih lebdi izmedju pozlaćenih zrâka; a u sredini trepti Duh sveti. Po boku oltara dižu se nadgrobnice Pavla III. Farnesa i Urbana VIII. Barberinija.

U križu crkve pa u 8 kapela najviše se smjestilo žrtvenika, kojim su gotovo sve slike snimci najslavnijih umotvora, ali u mozaiku. Ako opazimo, da se za obične veličine sliku od mozaika hoće 2400 raznobojnih kamečaka, onda ćemo se lasno doviti i umjetnosti i skupocjenosti ogromnih mozaičnih slika u sv. Petru. U lievom ramenu križa na dnu lievoga pobočnoga broda udara u

oči žrtvenik od plohoreza, glasovito djelo vajara Algardija, predočujući sv. Lava velikoga kako brani biču božjemu Atili ulaz u sveti grad. Pod ovim oltarom počivaju i njegovi nasljednici Leo II., III. i IV. U tom je dielu i mozaik: Razpeće sv. Petra. Njegov je pobočnik s druge strane veleliep mozaik po slici Dominichinovoj: Pričest umirućega sv. Jeronima. Ova mi se divotna slika u cieloj crkvi ponajvećma svidjela; pred njom se najviše nas hodočastnika skupljalo. Sv. Jeronim od duge pokore i stroge trapnje sama kost i koža jedva se drži na koljenih; rekao bi: mrtav je jur, da mu se izpod gole glave i velika, obla čela nekriese dva žarka oka, koja se živom vjerom upiru u sv. popudbinu — u zalog vječnoga života. Sv. hostija tako je plastični izradjena, da ju vidiš kako lebdi u zraku medju prstima pričestitelja.

U baziliki sv. Petra, kako jur spomenuh, ima 8 kapela, koje su ime svoje dobile koje od svojih utemeljitelja koje opet od glasovitih u njih slika. Te su kapele: Klementinska, pjevnička, gdje su dvie nizke pjevnice, te u njoj kaptol sv. Petra vrši svoju službu; kapela bogorodičina prikazanja; kapela milosrdja (della pietà); kapela sv. Sebastiana; kapela presv. olt. otajstva; kapela bogorodičina i kapela sv. Mihalja arkangjela. U ovih kapelah, smjestili se ini oltari i nadgrobnice, kojih svih ja prama svrsi ovoga spisa niti mogu, niti bih znao opisati. Izabrat ću nekoje samo, kod kojih se i moje oko duže zaustavilo. S desna ulazu udara ti u oči u kapeli milosrdja glasovita Pieta, izklesana od Michelangela u 25 god. Nesamo divna harmonija cjeline, već osobito preobražena bol žal. majke uvrsti mlada početnika umah medju najslavnije vajare taljanske. U toj kapeli s lieva pokazuje se i stup, o koj da se Isus naslonio, prepirući se u hramu jerusolimskom

sa židovskimi pismoznanci. U kapeli presv. olt. ot., koja se zatvara pozlaćenom rešetkom, ima na žrtveniku bogati tabernakul Berninijev od pozlaćenoga tuča i lapislazula. U kapelici sv. Mihalja ima povrh vrlo krasna i živa mozaika ovoga arkangjela još i mozaik, prikazujući sv. Petronilu kako ju vade iz groba. Ovaj se mozaik cieni najsavršenijim u svoj crkvi. U ovih kapelah i kraj njih nižu se razni ogromni mramorni spomenici ponajviše slavnih papa, što ih digoše na svoje troškove bud nasljednici bud rodjaci njihovi, a ponajčešće kardinali njimi imenovani. Izmedju mnogih spomenut ću nadgrobnu skupinu Klementa XIII. od Kanove, kojoj sam se često vraćao. S desna papi drži Vjera k nebu podignutih očiju križ, a genij smrti s lieva trne zublju života; pod nogama počivaju dva lava, znak duševne snage papine, najizvrstnije do sada izklesani. Čistim slogom umjetničkim i dostojanstvenom prostotom odlikuje se u kapeli Klementinskoj spomenik Pija VII. od Thorwaldsena (g. 1840.). U lievom brodu na pokrajnih crkvenih vratih diže se spomenik Aleksandru VII. od Berninija, koj dugo gledaš a nemožeš razabrati. Tu izražava duhovitu misao pozlaćeni kostur smrtni, koj odgaljujuć zastor upozoruje papu na pješčenicu, da mu je stigao smrtni čas. U tom kipu, može se reći u pravom smislu rieči, ima nešto grozno-liepa.

I svjetski velikani imadu dosta spomenika u sv. Petru. Rim je već odavna bio utočište svim kraljevskim prognanikom; hoće-li to i od sele moći biti, odkada mu je glava, lišena prestolja, sama u svom domu zatočena? Pod mramornim pločnikom sv. Petra nadjoše zadnji počinak Marija Klementina Sobieska-Stuart, kraljica englezka, kojoj je bazilika sama podigla nadgrobnicu za 18.000 škuda; prama njoj su nadgrobnice, Kanovom izvajane, muža joj Jakova II. i dvaju sinova. U kapelici milosrdja diže se spomenik glasovite kraljice švedske Kristine, koja odrekav se prestolja umre kao katolikinja g. 1689.; u kapelici sv. Sebastiana ukopana je iz crkvene povjesti poznata grofica iz Kanose Matilda († 1115), kojoj je Urban VIII. iz samostana sv. Benedikta kod Mantove amo dao prenieti kosti, a nadgrobnicu osnovao Bernini, ali na njoj samo glavu njezinu dogotovio.

Obišav baziliku na prvom svom pohodu, što nije toliko trajalo, koliko površni ovaj oris, — kad sam još jednom premahnuo okom po ovom pregolemom prostoru, po onih mramorom obloženih, razkošno pozlaćenih stienah i piljevih i svakovrstnom ukrasom urešenih svodovih, hoćete da vam kažem, kakovo mi je čuvstvo zaokupilo dušu? Bio sam shrvan, sasvim poklopljen pod ovim gorostasom; sva slast motrenja i sve moje divljenje razplinu se napokon u malodušnoj misli: Netreba tebe crva u toj ogromnosti, ti si suvišan, posve suvišan na tom svietu! Da me sasvim neponišti ova misao, pohrlih grobu sv apoštolâ i kleknuv uz krasnu ogradu konfesije zahvalih prije svega Bogu, koj mi je i ovo čudovište dao vidjeti, pa preporučih sv. apoštolima prvacima sebe, svoj narod i cielo slavjanstvo, da se održi i sjedini u njihovoj vjeri. Uz tihu molitvu sleže se i malodušnost oborene duše i vrati joj se prijašnji pokoj. I ja sam najposlje samo jednu slast osjećao, slast, što se kao katolik smijem punim pravom smatrati u toj krasnoj božjoj kući — ukućanom! Bonum est, Domine, nos hic esse!

Već je bilo 3 sata popodne. Tjelesno i duševno umoran ostavih druge znamenitosti ove crkve budućemu pohodu pa zaputih u najbližu gostionu, gdje sam pod živim dojmom u bilježnici svojoj podigao ovaj pismeni spomenik

Crkvi sv. Petra:

Sam Bog i namjestnik mu na svietu tom
Orjaško djelo takvo stvorit može:
S nebeskom kad se svjetske sile slože,
Tvrd kamen oživljet mora i tuč trom.

Zar reći ću ti, da sviet si u svietu svom,
Medj premci div, što snagom sve premože;
Oj što ću reć — rec' Ti mi, sveti Bože:
Dà, prvi si na svietu ovom Bogu dom.

Vjekovao, Petre, divni prvo-hrame,
Kô živi dokaz prave Krista vjere,
Pod hlad tvoj dok on cieli sviet pribere

U krilo jedne spasne crkve same:
Još kamo onda bit ćeš, hrame, veći,
O tebi tko će još što moći reći?!

* * *

Dok još nije vodila željeznica u Rim, dolažahu amo putnici Flaminijevim putem na vrata: porta del popolo. Ova vrata otvaraju trg: piazza del popolo, poslje trga sv. Petra jedan od najljepših i najvećih. Oblik mu je eliptički. Središte mu krasi visok egipatski obelisk, carem Augustom prenesen najprije na circus maximus, a Sikstom V. ovamo namješten, kašnje okružen s četiri vodu bacajuća lava. Uz desnu i lievu ogradu trga ima po zdenac, osjenjen cipresi; desni je ukrašen svakojakimi morskimi božanstvi, nad lievim visoko se digla božica Roma, a njoj po bokuh Tiber i Anio. Na dnu trga naprama kapiji otvaraju se tri poglavite i najduže ulice pravcem, Leonom X. opredieljenim, vodeće k najznatnijim točkama grada. Lievom: via del Babuino dolaziš na Kvirinal, srednjom: via del Corso na Kapitol, a desnom: via di Ripetta na Vatikan.

Ušavši putnik na trg del popolo, a i još mnogo prije udari mu u oči Monte Pincio, najkrasnije šetalište rimsko. Štogod ljubi krasotu prirode, amo se iz grada sabire oko sunčanoga zapada. Kraj lievoga zdenca pučkoga trga, nad kojim Roma straži, ulazi se na ovo glasovito šetalište: pješaci krasnimi mramornimi stubami, a kola bielom, ugladjenom cestom, hladovitim drvoredom obrubljenom. Već su rimski carevi zavoljeli Pincio, ali što je on sada domaćim i strancem, imade se zahvaliti darežljivosti papa rimskih, kako to uzidana mramorna ploča svjedoči. U staro doba širili se tuda Lukulovi vrtovi, a na obronku Pincija dalje prama sjeveru sterali se glasoviti horti Sallustiani. Sve najplemenitije drveće i cvieće, što uspieva pod blagim podnebjem taljanskim, sabrala je amo ukusna ruka vrtljarska: mrke ciprese pinjole i dr. a na vrh brda razlistale se i palme. Šetalište po sebi nije veliko: za pol sata možeš ga svega na skroz obići. Navrh brda na prostranom zaravanku diže se 9 met. visok obelisk, što ga je car Hadrijan podigao svomu ljubimcu Antinou. Odavle se razgranjuju staze na sve strane; kraj njih nanizalo se u mramornih poprsnica mal ne sve, što je stara i nova Italija a napose Rim smogao dična i glasovita. Pincio mogao bi se donekle prozvati taljanskom Valhallom. Sila govornička, slava vojvodska, svih devet vila (muzâ) ima na tom doista pjesničkom brdu svojih svećenika i zastupnika. Uz izrazite klasičke crte slavičnoga ali poštenoga Cicerona stoji manje liepa, hladna glava Cezarova, prama kojoj mirno sada počiva ratoborni Kajo Marij, sedam puta konzul rimski, koga bi po debeloj dolnjoj ustnici držao za kakova njemačkoga profesora, da ga od toga rodstva podpis nespašava. Misaona glava Michaelangela Bounarottija s grčkim nosom susjeda je glavi pjesnika Leopardija, koja

se kao od stida oborila, da joj se nevidi ogroman nos; dalje ćeš opaziti poprsje razglašenoga i ozloglašenoga Machiavella s obrijanom glavom kao u kakva sakristijana, pa vrlo liepe bradate glave epskoga pjesnika Ariosta, skladbara Rossinija, pa Danteja, Petrarku, Secchija i mnoge druge sve do nekoga Felicijana Scarpelinija, pod kojim je nečija ruka olovkom napisala, neznam, je li njegove ili svoje rieči: Due cose ha belle il mondo — Amore e Morte! (Dvie su liepe stvari na svietu: ljubav i smrt). I dociela, kad se čovjek razgledje ovimi spomenici smrti, mora da pripozna istinu izreke, ako i u drugom smislu, nego što ga ona ruka htjela podmetnuti. Da svi ti slavni ljudi nisu za života plamtili ljubavlju za ovu i onu struku, pa da se nisu bojali umrieti bez slave: smrt im doista nebi bila spremila ovako dičnih spomenika, s kojih svaki čas sav sviet može štiti njihovu vrlinu i plemeniti zanos.

Nu kakogod su ovi spomenici liep dokaz, kako zahvalno potomstvo umije častiti slavnu prošlost, koliko bi oni ljepši bili, da nisu ovako jednolični — sve sama poprsja. Čovjeku i nehotice pada na um okrugli padovanski trg Viktora Emanuela s onimi kipovi u naravskoj veličini, medju kojimi se ponosito diže i slavni naš zemljak, paduvanskoga sveučilišta rector magnificus, Dinko Zlatarić. U kipa naravske veličine jedan ti kret ruke oličuje govornika, mač u ruci vojvodu, šestilo slavnoga Arhimeda, Secchija itd. Ovako kako su sada svi ti velikani poredani u gustu redu, glava do glave, bez drugoga obilježja, bojim se, da će mnogi kraj njih proći kao kraj kakove ogromne kosturnice: manjka im dramatička živost. — Ima još nešto što bi se moglo prigovoriti Pinčiju. Činilo mi se, da ima na njem premalo hladovine. Bio sam pet, šest puta na njem, nu nikad nebje stiske; najviše sam sastajao učenika iz raznih duhovnih zavoda.

Možda je i ljetnje doba krivo bilo, da nije navala svieta bila velika, a pješaku je šetnja amo, skoro na kraj Rima, dosta nenaredna. Ali jedno je, čim će Pincio ostati svakomu šetaocu nezaboravan — prekrasan vidik, koj s njegove visine puca nad Rimom i okolicom njegovom. Riedko će koj grad imati tako zgodno, zračno mjesto, s koga bi se daleko naokolo moglo pregledati sve, što je liepa i milovidna u njem. Uzpevši se na najvišu batricu, na tako zvanu passeggiatu, raztvara se pogled, kakov će se jedva u kojem drugom gradu naći. Kako se Pincio nad sva ina brda uzvisio, kad stojiš na njem, sav ti je ogromni Rim pod nogama kao orijaški izvrnuti štit, kojemu u šupljini skoro toliko se čudila razsijalo, koliko na glasovitom mitičkom štitu, što je po Omirovu pričanju Hefajst skovao ljubimcu bogova, junaku Ahilu. Ravno prama sebi gledaš tvrdju sv. angjela, Vatikan s trgom sv. Petra i divnim njegovim stupovljem, pa baziliku sv. Petra, kojoj se izmedju dviju manjih srednja velika kuba u podpunom svom veličanstvu iztiče; u daljini se razabiru zeleni vršci brda Janikula. Pod nogama ti se milovidno širi piazza del popolo, koju okružuju krasne tri bazilike: S. Maria del popolo, S. Maria in Monte santo i Chiesa dei Miracoli. S trga te izvodi spomenuta jur porta del popolo na put Flaminijev do žutoga Tibra i kamenitoga mosta Milnija, gdje je promisao božja i sreća oružja Konstantinova za sve vjekove odlučila sudbinu progonjenoga kršćanstva. Okrenuv se lievo prama Corsu najprije ti udara u oči dosta visoka kuba crkve sv. Karla, iza koje se poklopila široka kuba panteona, sada crkve S. Maria alla Rotonda, a dalje se snuje još nekoliko kuba, koje kao da stvaraju lievo krilo sv. Petru. Lievo s traga panteona nadnosi se Kapitol i crkva Araceli, iznad crkve sv. Karla stup Marka Aurelija na piazzi

Colonna, njemu na lievo Trajanov stup, viš njega cipresi Palatina, a naprama Vatikanu sadanji kraljevski dvorovi Kvirinala. U neposrednoj blizini Pincija širi se perivoj s vilom medicejskom, do nje crkva ss. Trinita i španjolske stube, a s desne strane stiče se s njim vrlo prostrani, bujnom zeleni posuti perivoj vile Borghese, iza koje se u daljini zatvara vidik izokolnimi planinami.

To je doista vidikovac, komu može svaki grad zavidjeti. Zato se na njem i pozabavi svaka pripoviest u svojih najsladjih časovih, ako joj se junaci amo prestave. Kad sam prvi put bio na Pinciju već je sunce nagibalo zapadu, a ja sam o koljeno poduprt na podanku Hadrijanova obeliska razabirao njegov napis, kad li iza ledja čujem hrvatski glas: Je li, koliko toga na jednom stupu? Kad mi samo kakov stari criep nadjemo, koliko veselja! Bješe to g. kanonik R., prije malne četvrt vieka, uslužni rimski provodič g. A. T. U jedan hip iznizaju mi se pred očima zgode i napredak našega naroda u tom razdobju, u kojem je obilati književni rad ovoga vriednoga muža ponajsjajnija točka. S mrtvoga stupa svrnuv pogled u živi stup našega doma lahko sam pregorio sve te spomenike starodavne slave rimske, pa uprvši oči u sjajnost posljednjih zraka tonućega sunca tražio sam u njih nazrieti zalog i jamstvo još ljepše budućnosti našega naroda. Ipak se mičemo, pomislih; pa daj Bog, potomci ono umom i značajnošću održali na miru, što su predji mačem i krvlju izvojevali i namrli.

IX.

U grobnici i na kubi sv. Petra.

Još su mi dvie znamenite česti sv. Petra preostale, da ih vidim: grobnica i kuba. Da onu razgledam, izabrah večernjicu u oči Petrova, nakon koje se otvara grobnica velikomu obćinstvu. No prije nego povedem štioce svoje u ove podzemne prostorije, zaustavit ću ih časak na večernji.

Tko nije kada čuo ili čitao što o crkvenom pjevanju rimskom, kako se navlastito izvodi u crkvi sv. Petra? Zaslužena slava njegova širi se po cielom svietu, pa putnici, bili ma koje vjere, imali i spočitavati što u drugih stvarih prama stranačkim vjerskim nazorom, crkveno pjevanje svih se složno dojima izvanrednom snagom, budeći i u posve svjetskih dušah barem za čas nabožna, uzvišena, nebeska čustva. U oči Petrova prvi su put do mojih ušiju dopirali složni i umiljati glasovi pjevača kapele papinske. Ona broji preko 100 članova, obično već od prve mladosti odgajanih za buduće svoje zvanje, da milozvukom grla svojih veličaju slavu božju pri većih crkvenih svečanostih u rimskih bazilikah, a osobito u sv. Petru i kapeli sikstinskoj. S njihova riedkom vještinom i skladom izvadjanoga pieva izašle su na glas uznosite ceremonije velikoga tjedna u kapeli sikstinskoj, medju kojimi glasoviti Miserere tvori najsjajniju točku. — Inače se diele pjevači u tri obična, muška glasa, i tih je većina; manjinu tvori četica, reko bih, nenaravskih glasova, t. zv. muških soprana, potičućih još od vremena Marcella i Roninija. Čovjek bi se morao čuditi, kako se ta nenaravska poraba ukorienila u središtu kršćanstva, kad nebi znao, da ju koristoljubje roditelja, imajućih djecu liepa glasa, neprestano podhranjuje.

A kakvi su to divni glasovi, kako se neodoljivim čarom prepliću s jačimi, muževnimi, slievajući se s njimi u podpunu harmoniju! Ja ću navesti samo jednoga ovakva pjevača, kojega sam slušao na ovoj večernji i na Petrovo.

Spomenuh jur prije, da u crkvi sv. Petra nema kao u našoj zagrebačkoj prvostolnici, pjevnice iliti kora ponad crkvom, već su dvie oniže pjevnice zad konfesije iliti glavnoga oltara. U tih dvijuh pjevnicah, nalik na tribune, smješten je papinski pjevački zbor. Tu je on pjevao i za večernje. Zborom je ravnao Cav. Mustafá, jedan od najslavnijih skladbara crkvene i duhovne glazbe. Stajah naprama lievoj pjevnici u gustoj hrpi svećenika, svjetovnjaka i ženskadije, koji smo svi zadivljeni upirali poglede svoje u mladca soprana, komu sam držao za vriedno zabilježiti ime — Moreschi. Svaki ma kako nježni, zvučni i dotjerani ženski sopran zavidio bi nečuvenoj milini ovoga grlašca. Nisam mogao vjerovati, da je to glas muškarački, dok mi nije sumnju razbio moj bližnjak, klerik rimski, Francez Guichard: tako je ženska ljepota toga lica i tolika mehkoća njegova glasa. U tih muških sopranih ima neka neobična milina, što ih uznosi nad ljepotu ženskih soprana; kad im se skladan, blagozvučan piev vine pod kubu i svodove sv. Petra, čini ti se, kao da sve one mramorne i pozlaćene glavice angjeoske oživljuju te se iz njihovih ustiju pjesmica po crkvi razliega.

Naslušav se krasnoga pjevanja sidjoh oko 6 sati izmedju živih medju mrtve — u grobnicu iliti kriptu sv. Petra. Za crkvu sv. Petra rekoše, da je crkva nad crkvom: pa tako i jest, jer grobnica je druga podzemna crkva, kojoj se hodaje kruže pod cielom gornjom crkvom. Uz stubok, gdje stoji kip sv. Veronike, silazi se u grobnicu, koja ima tri ladje pljosnatih svodova, te joj

se hodnici stiču pod konfesijom sv. Petra, gdje pod oltarom počivaju obje pole tjelesa sv. app. Petra i Pavla. S desna je kip sv. ap. Jakova, s lieva mramorni križ stare bazilike. Na desnoj strani dvie su kapelice: S. M. del Portico i S. M. dei Partorienti. U južnoj ladji vide se veliki sarkofagi zadnjih Stuarta i cara Otona II. († 893.), a na prolazu k lievoj ladji spomenik Hadrijana IV. (Breakspire), jedinoga Engleza pape, sarkofag od crvena granita. Tu imadu spomenike i mnogi drugi rimski pape starije dobe, kojih poimence nabrajati nebi koristilo. Napokon u kapeli konfesije imade 24 relieva novije dobe, predočujuća zgode sv. ap. prvaka. U toj kapelici pod oltarom sahranjene su moći prvaka apoštolskih, nad kojimi se osobito oko Petrova neprestano sv. mise služe. U to vrieme, gdje se toliko pobožnih stranaca skupilo u Rimu, bila je tolika navala k ovomu najsvetijemu skrovištu bazilike, da sam si ja mogo čestitati, što me je na Pavlovo zapalo ovdje služiti sv. misu. Što mi je najsvetije srcu, izručio sam pod spomenom za žive i mrtve moćnoj zaštiti sv. apoštola, moleći za sebe i sav narod naš, da ostanemo stalni u vjeri, koju su oni tolikom mukom razsijali po svietu i krvlju svojom ovdje zasvjedočili; moleći ih, da se iz visina vječnoga blaženstva milostivo obazru na bogoduhe intencije velikoga svoga nasljednika, slavno upravljajućega crkvom Isusovom Leona XIII., komu je predšastnik sv. Leon o vječnom gradu izrekao znamenite one rieči: Per sacram beati Petri sedem caput orbis effecta, ut latius praesideres religione divina, quam dominatione terrena. (Sermo s. Leonis papae in II. nocturno f. ss. app. Petri et Pauli.)

Najdivnije i najsavršenije djelo u baziliki sv. Petra bez dvojbe je kuba Michelangelova, visoka 117 met., a

široka u promjeru 42 metra, uzor i vršak taljanske graditeljske umjetnosti. Kad pod nju stavši upreš oči u njezinu visinu i zakružiš po njenoj širini, i nehotice ti se nametne visoki duhovni cilj onoga, koj ju je gradio i dao graditi, da bude naime vidiva glava svih udova crkvenih, da bude crkva nad crkvami, da pod široko okrilje svoje skupi sve druge crkvene obćine. Njom je ostvarena i oličena (personifikovana) izreka spasiteljeva: Quoties volui congregare pullos tuos! Ona je mati, koja skuplja svu pravovjernu djecu svoju i kroz vjekove čeka strpljivo na zabludjelu, da i njih prikupi pod široka svoja krila. S dola na peterokutih stubocih stoje u Berninijem izkićenih izdubcih četiri kipa: ss. Andrije, Veronike, Helene i Longina, odnoseća se na četvere glavne moći bazilike. Nad lukovi na obodu kube blista u 2 metra dugačkih slovih mozaični napis, kojim se odražava značenje ciele bazilike: Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam. Et tibi dabo claves regni coelorum. Tko je vidio krasnu kubu djakovačke nove prvostolnice, koja je gradjena po uzorku sv. Petra, s istim ovim napisom, moći će si lahko predočiti sliku ove kube. Nad ovim obodom u površini kube razasute su zlatne zviezde i lavovi, medju kojimi ima šest redova mozaičnih slika: pape, biskupi, Krist, Marija, apostoli i angjeli. Na skrajnjem vršku kube lebdi Bog-Otac s kerubini. Kubu razsvjetljuje 16 prozora.

Ovo vam je vrlo površan oris kube, samo ponajglavnije stvari, koje se s dola gledajuć nazrievaju. Ja bih vas sada sám poveo na njezinu vrtoglavu visinu, ali sam se srećom namjerio na „Različite spise“ Edmonda de Amicis (prev. Markom Carem), koj se u novije vrieme svojimi putopisi izvanredno iztaknuo, pa sam scienio, da ću bolje učiniti, prepustim-li ovaj posao njegovoj priznanoj vještini. Evo kako on opisuje uzlaz na kubu sv. Petra:

„Eto nas izpod kube. Gore glavu. Ah! ovdje je prizor upravo basnovit! Liepo je vidjeti, kako se svi u licu promiene, čim uzbrdo pogledaju. Mnogi, tek pogledaju, obore glavu i zaklope trepavice, kao da su nadozreli kakov ponor. U drugih se razsvieti lice i oko, kao prama kakvom nebeskom pojavu. To je čudo, koje naliči ekstazi — točka jedna u crkvi, gdje se pogledom misô k nebu podiže. . . .

Eto vratâ koja vode kubi (u lievoj ladji blizu ulaza u baziliku). Stisnimo srce i napried, neće ni to biti bez znoja. Uzlazimo uz spužaricu; stupnjevi (stube) su široki i tek odignuti; penjemo se velikim zavojem, bez ikakve muke i neosjećajuć uzlazka. Zid je pokriven mramornimi pločami, gdje su zabilježena imena svih vladalaca svieta, koji se uzpeše u kubu. . . Oh, eto jednoga prozora, gledajmo dolje. Rugaš li se? Uzpeli smo se već iznad krovova najviših palača. Nastavljamo uzlazak, hodamo još desetak časâ eto jednih vrata; izlazimo pod otvorenim nebom. Na crkvenom smo krovu: tà to je pravi vojni trg. Vidimo na jednoj strani jednu okruglu zgradu, visoku kao obična crkva; to nije drugo nego jedna od pomanjih kuba, koje su kao glavni štab velike. Divna je i velika, ali je nitko negleda: tko će se osvrćati na svaku malenkost. Trčimo k prislonu, gledamo na trg, to je mravinjak. Gledamo kipove, koji se podižu nizom na vrh pročelja: čudnih risa! Nogû, da ti nebi stale u ormarih, u kojih bi se sakrilo čeljade; prstâ, koji izgledaju kao buzdovani. Vojnici vrve sa svake strane, dozivljuć se i pozdravljajuć s trga na krov, s krova u kubu, i izražujuć čudjenje onim veselim smiehom i onimi šaljivimi uzklici: Čudna sitneža! I neki trče tamo, neki amo;

potežu se, turkaju se, buljuče i razilaze, trčuć, smijuć se i brbljajuć, upravo kao djeca u dvorištu kakva zavoda. — „Valja se ohrabriti“, veli jedan, „i uzlaziti, jer ako neotidemo u raj ovoga puta, nećemo nikad.“ — „Ali mi se ova kuba čini mala“, velim ja prijatelju. A on: „Pogledaj na vrh.“ — Najkrajnji je shod pod jabukom krcat vojnikâ; ali kako je moguće da izgledaju toli malašni, kad su toli blizu?

Gore dakle, u kubu. Penji se, kreći i okreći, eto jedna vrata, koja vode na galeriju; galerija gledi u unutrašnjost crkve; pristupam, udaram natrag, bojim se, da mi se sviest nezavrti. „Gledaj salu duhovnga sabora (vatikanskoga), ondje dolje u onom brodu crkvenom“, govori mi drug. Gledam; „Kako! Ondje su unutra stali svi oni biskupi? Ma kad nije viša od duhanske kutije!“ Kako izgledaju ljudi? Sjećam se Guerazzijeve izreke: ono što su mravi. Oko onoga oltarića u sriedi ima ih gomila; rek' bi da su jedna crna mrlja, koja se miče. Gledam za sobom, u zid, i uvidjam, da bi one mozaične glavice angjelâ, koje ozdo vidjeh, stale dobro na dva ramena od četiri metra.

Uzlazimo dalje. Dugačke i pravilne ljestve, od kojih se jedva vrh vidi; spužarice, uz koje kad se penješ, treba da se za konop držiš, pa drvene ljestve, za koje se sve bojiš, da se nebi pod tobom prolomile; zatim iznova ljestve pravilne, iznova spužarice, i napried, znojeć se, dahtajuć i puhajuć; evo napokon jedan zračak svjetlosti, jedna vrata, evo nas na vrhuncu, evo cieloga Rima: oh živa li i laka zraka!

Prvi uzklik koj čujem doprievši onamo, to je od jednoga lombardeškoga topdjije: Madona! kliče on sklapajući ruke — alter ch' el domm de Milan!

Gledamo dolje, na crkveni krov, gdje smo malo prije bili: vidimo litiju mravi. Narod koj se šeće po trgu, tek što se razlučuje; ona dva velika vodometa izgledaju kao dvie biele lepršajuće se perjanice; pomanje kube bazilične, kao mali crkveni zvončići. Sav se grad obuhvaća jednim pogledom. Odmah udaraju u oči zidovi Koloseja i Termâ, crni i gorostasni. Kipovi navrh stubova, vršci obelisaka, krive obale Tibra, Pincij, zaselak Borghesi, Kvirinal, sv. Ivan lateranski, Janikul, koj izgleda kao perivoj na brežuljčiću, sve se vidi kao na dlanu. Vatikanski perivoj izgleda kao kakva škrapica; Vatikan kao obična zgrada s dvorići. . . Gle ondje dolje rimsko polje, golo na lievu. . . Nuto: Monterotondo, Tivoli, Frascati, Albano, a više na desno, daleko, onaj tanašni svietli trak, more. Rim! Rim! Blaženo ime, koje nebismo nikada prestali opetovati; ima neka tajna u ovom glasu. Rim! Evo ga ovdje svega.“ . . .

Ima skoro polak sata hoda, dok se popneš do nakraj kube. Kad sam se ja penjao, pratio je onamo svetojeronimski kanonik, poznati rodoljub dalmatinski dr. Pulić crnogorskoga vladiku, što je onih dana došao bio u Rim, da ugovara s papinskom stolicom poradi namještaja katoličkoga biskupa u Baru, koj je zadnjim crnogorsko-turskim ratom spao pod oblast kneza crnogorskoga Nikole. Došavši na drugu galeriju i pogledavši s nje dolje po crkvi odvrnu siedu glavu i reče: „Dosta je; dalje već nemogu i netreba: vidio sam dosta.“

Ja sam se još i dalje penjao drvenimi ljestvami, dok sam dospio na zadnju galeriju, odakle već nisam vidio ništa u crkvi, ili sam se bojao pogledati, da što vidim. Tolika je vrtoglavica na toj visini. A odatle još imaju jedne gvozdene ljestve, vodeće u uzak i preuzak tornjićak, pod sam skrajnji poklopac kube — pod križ.

Ovamo se nitko nepenje, van komu je narav tielo maćuhinski razvila; jedan malko ugojeni čovjek, idući za mnom, umah uzmače. Uzišav pod taj klobučić, na onoj lipanjskoj vrućini i zapari, u onom sitnom zadušnom prostoru jedva sam časak mogao postojati. A taj je bio dovoljan, da si stvorim sliku o strašnih mukah, koje su nekoć podnosili jadni uznici u groznih mljetačkih olovnicah. Sišav s kube na trg, s tri puta većim poštovanjem poklonih se silnomu velikanu: sv. Petru.

X.

Na klasičkih razvalinah.

Odkako je grad Rim spao pod svjetovnu vladu i postao prestolnicom kraljestva taljanskoga, porasao je broj njegova žiteljstva za osamdeset tisuća, te se posljednjim najnovijim popisom pučanstva nabrojilo u Rimu 300.000 duša. Ovaj prirast posve je naravan i nije odviše velik; mislilo se dapače, da će on za ovih posljednjih deset godina izaći još znatniji. Jer kamo kraljevi smještaju svoj priestol, onamo se s njimi premještaju središnje oblasti, sele razni razgranjeni uredi s mnogobrojnimi svojimi službenici, prikuplja obilatiji broj vojske za veću sigurnost i ukras, pridolaze domaći podanici i stranci, da se sunčaju na sjaju kraljevske milosti i veličja. Ako i jest malaria rimska na zlu glasu, ipak ona nesmeta mnogim, da se iz raznih razloga povedu za onom evangjeoskom riečju: bonum est nos hic esse.

I tako premda Rim niti pučanstvom niti obsegom svojim neide u broj najvećih gradova svjetskih, to je ipak u sebi skupio toliko duhovno blago, pače i pod zemljom krije tako dragocjen poklad, da se čovjeku gotovo uzpuši glava, kad se dade na to, da barem ponajglavnije stvari slabimi crtami oriše. Pri tom je mučnom

poslu još sreća i polakšica, da se je Rim kanoti razpolovio na dvie velike, protivne pole: gledaš li ga s Pincija, — na desno, na istoku je s Vatikanom sveti, kršćanski Rim, — na lievo, na zapadu s Kvirinalom svjetski, stari poganski Rim.

Iz svetoga, kršćanskoga Rima, kojim se doslie ponešto razgledasmo, rado bih štioce svoje letimice provesti starim poganskim Rimom, da mi se kako tako slika podpuni. — Kreneš li glavnom ulicom rimskom, jur poznatim nam Corsom, nakon malo hoda treba ti zakrenuti ulicom Vico Giulio Romano, da se nadješ pred stubami slavnoga nekoć Kapitolija, komu su potomci ime izvrnuli u Campidoglio. Koliko se u današnjoj zgradi kapitolskoj sačuvalo stare veličine i drevnoga obličja, nebih vam znao kazati, ali da biste si sa mnom i vi kapitolij stari u štivom o bojevih i slavljih ugrijanoj mašti na mnogo većem brdu i s drugim obličjem podigli bili, to je za mene gotovo izvjestno. Ali da te i današnji kapitolij podsjeti nekadanje slave i veličine rimske, nikle iz neznatnih početaka, hrani se na uzlazu kapitolijskom u hladovini cipresa vučica, ova prema starinskoj bajci hraniteljica kraljevske braće Romula i Rema. Uzpevši se na brdo susrećeš dva sakata konjanika, držeća konje za uzde, o kojih se misli, da su kipovi blizanaca Kastora i Poluča, a nasred tržića kapitolijskoga sjedi dosta drveno i ukočeno na konju najčovjekoljubniji car rimski Marko Aurelij, s čijim se kipom posve podudara, a valjda je po njem i gradjen, spomenik cara Josipa II. na bečkom trgu Josipovu. Zgrada, koja pred tobom stoji, sada je viećnica iliti magistrat rimski, u koju se dolazi vrlo krasnimi mramornimi stubami, a nad njom se visi liep zvonik s dobnikom. S desna joj je smještena gradska straža (guardia), s lieva pako gradski muzej, bogat dragocje-

nimi mramornimi i mjedenimi kipovi pa sarkofagi i obložen drevnimi inskripcijami. Tko ga želi pohoditi, valja mu platiti polak lire. Ako si i razgledao glasoviti i puno ogromniji muzej vatikanski, nećeš ipak požaliti, ako i amo zadješ: naći ćeš tu umjetnina svjetoglasnih, koje ondje zalud tražiš. Izmedju velike množine kipova bogova i božica, careva i filozofa pa drugih slavnih muževa vidi se tu krasna soha Umirućega mačevnika, Amazonka, puno ljepša od vatikanske, a u t. zv. Gabinetto riservato glasovita Venera kapitolijska od pentelićkoga mramora, puno spominjana Psihe i Amor pa Leda s labudom.

Tko je iza okupacije taljanske od g. 1870. pohodio Rim, bit će mu na viećničkoj palači udarile u oči dvie velike mramorne ploče, u koje su zlatnimi slovi urezana imena one godine i g. 1848. palih boraca za današnju slobodu i nezavisnost rimsku proti papinskoj vladi, pa uspjeh glasovanja nakon zauzeća, koj je ovako ubilježen: Voti favorevoli 40.785 (za) — Contrari 46 glasova (proti). Ovo je doista ogromna opreka; nu nećemo učiniti velike krivice, ako posumnjamo, da je ona valjda polučena pod pritiskom taljanskih bajuneta. Deset godina nakon te toli slavne pobjede dogodi se u istoj viećnici, čemu se valjda tadanji pobjeditelji nikad neponadaše. Onih dana kad smo mi hodočastnici boravili u Rimu, obnovi se zastupstvo gradsko, pa je pri tom katolička, papi prijazna stranka izvojštila sjajnu većinu proti slobodnjakom, koji su toga radi u novinstvu svojem podigli silan jauk, što je u kratko razdoblje od desetak godina stvar taljanska toli jako trgla u nazadak.

Nu prepustimo to volji božjoj, pa nastavimo razgledat se po kapitoliju. S lieva do muzeja na sjevernoj strani stoji izvana dosta neugledna crkva S. Maria in Ara coeli nekoć hram Jupitra kapitolijskoga. Iznutra

je to vrlo krasna i dragocjena crkva, uprta o dva niza ogromnih mramornih stupova, a u lievom krilu križa crkvenoga ima skupocjeni oltar, koj da je s neba amo zapao te je i crkvi ime nadio. S desne strane ovoga oltara krije mramorna ploča jednu svakomu Hrvatu milu uspomenu — grob posljednje kraljice bosanske Katarine, koja je u Rimu preminula. — Na južno-zapadnoj strani stajaše stara rimska tvrdja (Arx capitolina), a iza gradske stražare zlokobna hridina tarpejska (rupes tarpeia), kojom su se bili Gali uzpeli, da osvoje kapitolij, da ih nebudu u tom smele guske Junonine. Neznam, da li se potomci rimski i guskam izbaviteljicam istom zahvalnošću odužuju, kojom i vučici; ali bit će na njih zaboravili, što im se po svoj prilici nije činilo odviše slavno, da brbljave guske spasavaju junački narod. . .

Spustimo se pokraj desnoga ugla viećnice niz brdo. Eto pred nami foruma rimskoga! U jednoj kratkoj, dvoslovčanoj riečci kolik bezbroj najraznovrstnijih uspomena! Tu je pravo središte i stecište slave rimske: vojničke, državničke, pravničke, govorničke. Na njem se kretali i razvijali triumfi Scipiona, Marija, Sulle, Pompeja, Cezara, Augusta; tu je Ciceron sticao lovorike govorničke svoje slave i dielio ih s još umnijim ali manje uvježbanim Hortenzijem; tu je on kao prvi govornik kraljevao al i drhtao za jur stečenu slavu, obkoljen koplji Pompejevih četa. Forum je bio popriště umnika rimskih, odakle su si oni prtili put u senat na stolice kurulske, na časti vojvodske i triumvirske, na samovlast diktatorsku; on je . . . ali čemu nabrajati stvari, za koje bi se htjelo cielih knjižurina, da se napišu. Pa kakov je taj forum danas? Ruševina! Čovjeku koj je štivom starih klasika rimskih nešto zakusio negdanje te slave, svira se oko srca od tuge s otražja prijašnje veličine foruma. Lik

mu je dugovat četverokut, prama istoku zatvoren crkvom sv. Franciske rimske. Danas je presiečen s dva nasipa, jednim u sredini, a drugim bliže viećnice. Ovi su nam nasipi svjedocima, koliko se više današnji Rim diže nad starim — do 30 stopa stoji danas grad više nego nekoć. Medju ovim nasipima strši pokidano i okrhano mramorno stupovlje komicija, kurija, bazilika. Od godine 1870. dala je sadanja vlada odkapati forum, ali se ogromni trud i trošak slabo naplatio. Uz forum naslagane su izkopine, ponajviše jako okrhane i oštećene, ali i na njih vidiš ostanaka krasne, vrlo umjetne klesarske radnje. Najbolje se sačuvao na sjevernoj strani slavoluk Septimija Severa, na kojem ima napis od više redaka, s koga je iztrto ime sina Severova Gete, koga je brat Karakalla dao smaknuti. Uz taj slavoluk imala su stojati i slavna rostra iliti govornica rimska, od koje se nije sačuvalo drugo do podnožja; drugi medjutim kažu, da je ona stojala više prema jugo-zapadu bliže tabularija. Na okolo foruma strše trošni ostanci razorenih hramova Konkordije, Saturna, Vespazijana i dr. Posred foruma teče t. zv. via sacra, kojom su se nekoć pomicali triumfatorski provodi, dok bi se uzpeli na kapitolij, gdje su slavodobitnici u najvećem hramu rimskom, u hramu Jupitra kapitolijskoga prinosili žrtvu zahvalnicu za stečene pobjede. Ovomu je hramu svojom prvobitnom prostotom opreka hram Romula i Rema prema sredini foruma, koj je gradjen u obliku male okrugle kule — prava slika pristinae severitatis romanae. I to vam je malne sve, što je preostalo od foruma. Opustošiv ga g. 1084. Robert Guiskard spade kašnje na marvinsko tržište te zamieni nekadanje slavno ime: forum romanum vrlo prozaičkim: Campo Vaccino! Spuštajući se s trga kapitolijskoga s lieva uz viećnicu na forum podno negdanjega hrama Jupitrova a današnje

crkve S. Maria in Ara coeli stoji kućica ili kapelica, pod kojom se pokazuju mamertinske tamnice, ovo mučilište najvećih zločinaca i pravednika. Tu su se davili zarobljeni kraljevi, tu razbojnički surotnici Katilinini, tu je stradao i sv. Petar, na čiju je molitvu ovdje i vrelo probilo. Vrlo duboko i dosta tegotno silazi se u taj strašni, mračni, vlažni i zadušljivi zatvor.

Idući s kapitolija prama koloseju prolaziš izpod jednoga još najbolje sačuvanoga spomenika na forumu rimskom — izpod slavoluka Titova, koj je sagradjen na uspomenu njegove pobjede nad Židovi. Uzanj ima uzka stazica, kojom se kaže, da prolaze Židovi, a da nemoraju ići izpod spomenika, koj im budi toli žalostne uspomene i mrzke osjećaje. Koliko im je laglje ići tik spomenika nego krozanj, to ja nepojmim; bit će to istom predsuda kakva, koja im možda pomaže zatvarati oči pred bjelodanom istinom proročtva Isusova, što ovršeno nad njimi i zjenicom oka njihova, svetim gradom Jerusolimom, glasno im dovikuje, da neidu više uzkom stranputicom bludnje, već da se svrate na put istine i pravde, vodeći u vječiti Sion. —

Idući napred od slavoluka Titova udara ti u oči ogromni Kolosej (Coliseo). U nijednoj gradjevini, u nikakvoj ruševini nezrcali se tako jasno sila i veličina rimskoga duha i značaja za cvieta carske dobe. Pomisli si gorostasa na okrug gradjena, na četiri najviša sprata, kojemu se postupice na doričke stupove dižu jonski pa onda korintski u nepreglednoj skoro množini i ogromnosti, dočim mu je trupina sazdana od četverouglasta kamena travertinskoga. Na stupovih se svadja 80 silnih lukova. Dok je orijaš taj bio u prvobitnom stanju, sizala mu visina na 57 met., a obod mu iznosi 567 met., te

je treba malne pol sata, dok ga obidješ. Da si predstavite, kolik je u njem prostor, bit će dovoljno spomenuti, da se je u njem moglo smjestiti do 90.000 gledalaca dočim današnja najogromnija kazališta riedko više od 5000 osoba obuhvaćaju. U njem se jasno vidi uredba starih kazališta; sjedala se penju jedna nad druga u odjelih, imajućih oblik zagvozda. U prvom redu sjedili bi carevi i njihova porodica, iza njih senatori rimski pa vitezovi i tako dalje do najvišega vrha, kamo se plebs — prosta svjetina — strpavala. Sagradio ga inače štedljivi car Flavij Vespasijan g. 72. po Is., vrativ se iz rata na Židove, da sjedne na carski priestol; a gradili ga ponajviše zarobljeni sinovi Izraelovi. Na tlu, gdje je sagradjen, bješe prije ribnjak Neronove zlatne palače. Posvetio ga, ako se tako smije reći, Vespasijanov sin Tito uz svetkovanje, koje je trajalo sto dana, te bi poklano 5000 zvjeradi i 10.000 zarobljenika. Po obijuh ovih carevih prozva se on flavijski amfiteatar. Ovdje se izvadjahu Rimljanom obljubljene mačevničke (gladiatorske) igre, uz koje je krv jadnih ovih žrtava vrelimice tekla, a njezinim toplim mirisom opajala se krvožedna srca razvraćene, podivljale svjetine. Žrtve robskih gladiatora zamieni kašnje mučenička krv kršćanska. Tko bi pobrojio sve one plemenite i neustrašne muževe, žene, dà i djecu, koji su u toj strašnoj areni, na tom krvavom poprištu, krvlju nevinom, za krst prolivenom, posvjedočili istinu kršćanske vjere i dokazali premoć kršćanstva nad okrutnim poganstvom. Koliko li puta ista divlja, okrutna zvjerad, lavovi i risovi, svijajući se umiljato oko nogu kršćanskih patnika, nedokazaše više čovječnosti od nečovječnih, huckajućih ih gledalaca. Ali ta nedužno prolita krv često bi pala kao sjeme na plodovito zemljište, radjajući uviek novom žrtvom, šireći neprestano novu vjeru,

dok se nije cielo poganstvo skučilo pod sladki njezin jaram. Ova okolnost, što je toliko poganske a još više kršćanske krvi na tom mjestu poteklo, bit će valjda udahnula liepu i uzvišenu misao, da se nasred arene podigo kršćanski znak spasenja i smjestio tu križni put. Nu ja obojega toga nezatekoh više. Valjda se sadanjoj vladavini svidjelo, da se ovi znakovi kršćanske pobjede uklone odavle, da nesmetaju klasičnosti zemljišta! Tu pozledu jedva da je zaslužila prijašnja papinska vlada. Jer ako se za zatočenja avignonskoga kidalo i prodavalo kamenje amfiteatra; ako i jest Pavao II. od njega sagradio venecijansku a Pavao III. farnesku palaču; sve da i jest obitelj Barberina još i većma oštetila drevni ovaj spomenik graditeljske umjetnosti rimske i tim zaslužila poznati spočitak glasovitoga graditelja: Quod non fecerunt barbari, fecerunt Barberini: *) ipak imamo puno dokaza brige i mara papinskoga, da se kolosej spasi od propasti. Pio VII. dade mu podzidati podporanj od istoka, Leon X. od zapada, a Grgur XVI. izvede znatne popravke, napokon Pio IX. ne samo da se inače pobrinuo za njegov uzdržaj, već je ćak i zamislio, da ga uzpostavi u prvobitno mu stanje podignuv mu stupove i svodovlje, koje bješe jur propalo. Tako je i ostatak nekadašnje poganske veličine, premda tolikom kršćanskom krvlju nakvašen, dičan dokaz, kolikom su nesamoživom ljubavlju i plemenitom samozatajom pape ohranjivali gradjevne umjetnine iste poganštine. — Svatko pravedan mora da se pokloni toj vrlini. — Zad koloseja s juga diže se najveći, posve sačuvani slavoluk Konštantinov, narešen krasnimi plohorezi.

Medju kapitolijem i kolosejom pod konac foruma diže se Mons palatinus, na kojem su stajali carski dvo-

*) Novija iztraživanja dokazuju nevinost Barberinâ.

rovi, gdje je bila sagradjena t. zv. Neronova zlatna palača. Imperatori rimski nemogoše izabrati zgodnijega mjesta svojim dvorovom. Pod nogama ležao im forum, na lievo držali na oku kapitolij, na desno dopirao iz amfiteatra iliti koloseja pljesak i cika veseleće se svjetine. Po današnjih ruševinah, rasutih po brdih i ravni nemože si čovjek lasno sastaviti sliku ovih dvorova. Moradoše oni biti cieli grad. Tà zlatna kuća Neronova bila je uprta o 3000 stupova i narešena zlatom izplienjenih hramova. Da se sagradi, valjalo je s toga brda ukloniti kuću Ciceronovu, Cezarovu i druge kuće sukromnika, koje u vrieme republike i nisu bile onako veličajne, kao kašnje u carsko doba, gdje se počima izticati osebina pojedinaca nad javnim obćim probitkom. Ogromni, dugački svodovi, ostatci kazališta, kupališta i hramova svjedoci su, da je u tih dvorovih bilo svega, što je u ono doba moglo poželjeti razkalašeno srce. Pa koli malo ostade od svega toga! Izvan razvalina i dosta crnih uspomena u ljetopisih rimskih — kunji nekoliko kržljavih lovor-stabala, da nam mučê navieštaju prolaznost i razpadljivost ljudske slave i carskoga veličanstva.

Za one štioce, koje zanima klasičko štivo, zabilježit ću još ovdje dva napisa iz Tacita i Svetonija, koje nadjoh na Palatinu kraj dviju premostnica. Prvi glasi: Otho per Tiberinam domum in Velabrum inde ad milliarium aureum pergit. Tac. Hist. lib. I. 27; drugi: Caligula ponte transmisso Palatium Capitoliumque coniunxit. Suetonius. Na zapadnoj strani Palatina zabilježeno je na jednoj ploči: Supercilium scalarum Caci: to je onaj zloglasni div, kojemu u borbi i smaku obširno priča Virgil u svojoj Eneidi.

Gradovid moj pokazivaše mi nedaleko od Palatina starinski hram Veste, o kojem su djevice Vestalke imale

čuvati i nietiti vječiti oganj — simbol vjekovitomu obstanku republike rimske. Nepogodiv na prvu ruku puta k njemu, osvjedočih se, kako sadanji naraštaj rimski slabo mari i poznaje glasovite starine gradske. Jedan mi pokaza Janov hram — (s četiri otvora, koj je car Augusto poslje akcijske bitke drugi put zatvorio) pod hram Vestin, a drugi ogledav se tamo amo uputi me najposlje na koga drugoga za uputu. Napokon — ventum est ad Vestae (sc. templum; sr. Hor. Sat. I. 9, 35.) — nadjoh ga i sám. Malen je to hramić na okrug gradjen (rotunda), poduprt sa deset ižliebljenih stupova korintijskih. Bijaše zatvoren. Oganj u njem već davno utrnu — nestade jur od vjekova slavne svjetoborne republike rimske. Ali i taj maleni spomenik velikoga nekoć naroda i danas je još vječitim dokazom, kako je već i poganstvo osjećalo potrebu, da se pojedina mu odabrana uda izmedju njega izluče, za neku višu nadnaravnu svrhu, da najplemenitije mu kćeri u djevičanskoj čistoći život svoj bogovom posvete. Pa u kakvoj časti bjehu te djevice, kolika im bješe vlast! Najvećim krivcem i zločincem, ako bi se idući na stratište, sretnuli s njimi, po njihovu zagovoru praštao bi se život. A u današnjem kršćanskom svietu s kakvom se često nedostojnom porugom susreću djevice, imajuće još kamo uzvišeniju službu od Vestalka rimskih; djevice, koje nepodhranjuju tek materijalni oganj, već goje u srcu svom moralni oganj čiste ljubavi božje, kojim se cieli sviet grije i obasjava.

Vrativši se s toga razgleda na forum, stade jur zapadati sunce i zadnje svoje zrake prosipavati na polomljene stupove, hramove i slavoluke. Izvadim iz djepa sitno izdanje Horacijevih pjesni i pročitam liepu malenu satiru I, 9. Ibam forte via sacra. . . I ja šećem kraj toga puta; obzirem se tamo, obzirem amo, nebih li barem u

mašti uskrisio, što je jur vjekove mrtvo, izumrlo. Ali zahman! Mrtvi se nedižu više! Najposlje se sam sebi podsmiehnem pa spraviv knjižicu šapnem: Razvaline, klasične razvaline!

Iztaknuv dvie poglavite točke novoga i staroga Rima, nezahtievajte od mene, da vam nabrajam današnje palače rimske, kojih ima sila, sve jedna ljepša od druge, ili da opisujem kupke (therme), ville i trgove (piazze), od kojih ima samo većih dvanaest, a manjih još više, te su obično ukrašeni vodovodi, nad kojimi se podižu spomenici svjetske glasovitosti, obelisci i kipovi velikana staroga i novoga svieta. Od njih budi samo spomenut dobro sačuvani forum Traianum s glasovitom kolumnom istoimenom, na kojoj su izklesana slavna djela ovoga cara; pa onda najveći trg rimski piazza Navona sa tri vodovoda, tri crkve, obeliskom i palačom Pamfili, gdje se mjeseca kolovoza, napustiv vodu nanj, provažaju stanovnici rimski tobož na uspomenu pomorskih bitaka starih Rimljana. Doista slaba i reko bih smiešna slika drevne veličine i junačtva na moru. Kako rekoh, sve ove krasote i znamenitosti meni je ominut, jer njihov bi me opis daleko odtisnuo od prave moje namjere i svrhe ovomu spisu, da sačuva uspomenu na slavensko hodočašće rimsko, kojemu se sada vraćam.

XI.

Hodočastnici okupljeni na zabavi.

Necienim, da mi je obširno razlagat, koj je povod bio velikomu slavenskomu hodočašću u Rim. On nam je svim još živo u pameti. — Odkada je papa Ivan VIII. moravskomu knezu Svatopluku pisao one znamenite i po sudbinu slavenske liturgije odlučne rieči: „Slavenski jezik . . . kojim odjekuje Bogu dostojna slava, s razlogom hvalimo te zapoviedamo, da se u istom jeziku rieči i djela Krista Gospodina našega navješćuju. Niti je što proti pravoj vjeri i nauci, ako se u istom slavenskom jeziku pjevaju mise, ili ako se sveta evangjelja i štenja staroga i novoga zavjeta, jesu li samo dobro prevedena i iztumačena, čitaju, i ako se druge službe časoslova pjevaju“ *) — od toga vremena nijedan prvostolnik rimski razgranjenoga slavenskoga naroda nije tako veselo uzrujao, kakono sadanji mudro vladajući papa Leo XIII. nezaboravnom svojom okružnicom od g. 1880. „Grande munus“, kojom se veliki slavenski vjerovjestnici sv. Ciril i Metod povisuju, da tako rečem, na čast sveobćega apoštolstva u crkvi katoličkoj, te izjednačuju Bonifaciju, Patriciju i drugim velikim apoštolom velikih naroda. Od sada im sav katolički sviet u javnoj službi božjoj i sukromnoj molitvi ima izkazivati ono štovanje, kojim su ih prije častila obično samo plemena slavenska, kojim su donieli bili luč prave vjere Kristove. Nu povrh nježne skrbi i ljubavi prama Slavenstvu, koja se zrcali u onih liepih riečih okružnice: „S toga spoznajemo, da je Bogu zahvalit, što Nam se zgoda pruža ugoditi slavenskomu narodu i raditi za njihovu obću korist“ — željaše papa onom okružnicom pobuditi Slavene, neka razmišljaju, kao što su od sv. braće Cirila i Metoda svi istu sv.

---

*) Litteras slavonicas . . . quibus Deo laudes debitae resonant, iure laudamus, et in eadem lingua Christi Domini Nostri praeconia et opera ut enarrentur iubemus. Nec sanae fidei vel doctrine aliquid obstaat, sive missas in eadem slavonica lingua canere, sive sacrum Evangelium vel lectiones divinas Novi et Veteris Testamenti bene translatas et interpretatas legere et alia horarum officia omnia psallere.

vjeru primili i u istu crkvu uvedeni bili, nebi li se opet ujedinili u istoj vjeri i u istoj crkvi po primjeru i nauku sv. braće i pradjedova svojih.

Glas tolike ljubavi i očinske brižljivosti nije naravski mogao ostati glas vapećega u pustinji. On odjeknu širom cieloga Slavenstva i izkresa u srcih jednaku ljubav, odazva se dužnim počitanjem i harnošću. Od najbliže susjede Italiji, Hrvatske i Dalmacije, pa kroz Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku i Sloveniju, do skrajnjih granica Česke i Poljske, a da su okolnosti i obziri dopustili još bi i dalje na sjever, puče jedan glas, složan poziv: Ustajmo, kupimo se u hodočašće, da se glavom papi poklonimo, za toliku ljubav glavom mu zahvalimo na pragu sv. apoštola prvaka Petra i Pavla, gdje će se i sv. jubilejska pobožnost moći najzgodnije i najdostojnije obaviti. Pa da se za tolik papin dar ponese i kakovo uzdarje, stade se revno skupljati i po gradovih i po seoskih župah Petrov novčić.

U toj revnji prednjačili su dakako biskupi katolički, priobćujući i tumačeći vjernikom svojim papinsku okružnicu svojimi okružnicami, izmedju kojih se osobito iztiče okružnica zadarskoga nadbiskupa, a još većma obilatom rječitošću pisana okružnica preuzv. g. biskupa bosansko-sriemskoga od 4. veljače 1881: „Ima svetkovina.“ Ova premda je pisana jednakom ljubavlju za sv. vjerovjestnike slavenske i crkveno jedinstvo kao i za cieli slavenski rod, a što većom štednjom prama istočnoj, odieljenoj braći našoj, ipak je u nekih pastirih njihovih uzbudila bojazan za pravovjerje njihova stada. S te je bojazni izušćena mnogo spominjana „duovska beseda“ plašćanskoga vladike, kojom se vjernici odvraćaju od nečistih duhova, za koje isti vladika ipak kazuje, da su prazna mašta i . . maštarija od babske

sijeri bez svake istine (!); napisane su dvie poslanice dvaju pravoslavnih episkopa dalmatinskih, kojimi se hrišćanske ovce opominju, da nevjeruju svakomu duhu. . . Ovoj pastirskoj brižljivosti hrišćanskih vladika zahvaljujemo opet vrlo poučnu i svestranu bogoslovnu razpravu zadarskoga profesora dra. Antuna Franchija: „Dvie poslanice dvaju pravoslavnih episkopa“ (Zadar 1881.), kojom se bojazan episkopa svadja na pravu mjeru — na jedinstvo crkveno, koje nas tek jedino luči u vjeri od istočne naše braće, kojim ono manjka u njihovih narodnih crkvah; toj brižljivosti zahvaljujemo i ljetošnju korizmenu okružnicu djakovačku: „Bit će Vam svima u živoj uspomeni“, koja duhovitom sadržinom svojom i blagošću prema napadačima još nadkriljuje lanjsku okružnicu, te smo o njoj nedavno čitali vrlo pohvalnu i laskavu poslanicu uzor. kardinala rimskoga Bartolinija, u ime papino biskupu odaslanu.

Iza ove mimogredne pripomene da se vratimo k pripravam za hodočašće rimsko. Kod svih plemena slavenskih sastaju se odbori, koji se imadu brinuti za putovanje hodočastnika, za adrese sv. otcu, u obće za cielu svečanost, da se ona što dostojnije ovrši. I u Zagrebu sastao se rano takov odbor od rodoljubivih svećenika i svjetovnjaka. Bilo je nade, da će Hrvatska poćam od najvišega stališa biti dostojno i mnogobrojno zastupana oko prestolja papina; ali tadanje saborisanje i druge neke okolnosti proriediše naše hodočastnike naročito iz nadbiskupije zagrebačke. Od hrvatskih velmoža nesjećamo se nijednoga hodočastnika. Nu i tako dao se ogroman broj Hrvata iz Trojedne kraljevine, s otokâ pa iz Bosne i Hercegovine na taj sveti put. U isto skoro vrieme kreću sa sjevera Česi i Slovaci, Poljaci i Rusini, a s juga Hrvati, Slovenci i Bugari put Rima. Ukupni

broj hodočastnika slavenskih iznašaše 1500—1600. Medju njimi kako su katoličtvom najodlučniji i najodličniji, tako su i množinom najači Poljaci s Rusini (ovih oko 50) njih do 800; vode ih dvie unijatske lavovske vladike: nadbiskup Sembratovicz i bratić mu istoimeni posveć. biskup i sufragan, te nekoliko poljskih prelata, knezova, grofova i plemića. Ovi udaraju preko Trsta na Jakin zaokupiv sami jedan parnik. Poslje njih najbrojniji su Česi i Slovaci — 300 ih, medju njimi odlične glave kanonik Stulc i Slotta; Hrvata ima 50 iz posavske Hrvatske, kojim su na čelu biskup Strossmajer s velikim brojem svojega svećenstva, pa kanonik dr. Rački i knez prof. dr. Kosta Vojnović. Dalmacija posla 170 hodočastnika, medju kojimi se iztiče glaviti i čelični rodoljub kan. Mijo Pavlinović a medju svjetovnjaci u liepoj odori vlastelin Didolić. Iz Bosne ponosne sabra se 50; vodje im biskupi Vuičić i Buconjić, fra. Martić, Baltić i dr. Iz kršne Hercegovine 40 hodočastnika, koji s hodočastnici iz Arbanasa kraj Zadra najvećma udaraju Rimljanom u oči bogatim svojim zlatom i srebrom pošitim i izvezenim odielom. I jedan Turčin, beg hercegovački, došao s katolici papi na poklone. A došla amo i jedna Bosanka, koja dobra duša vriedi da joj ime zabilježim; jer svaki joj pogled na kakvu ljepotu prilieva ulje u žižak usrdne joj pobožnosti i privrženosti katol. vjeri i sv. stolici — to je Ana Kovačevićka iz Kreševa u sivu koporanu, zlaćenoj ječermi i i svilenih crnih dimlijah (hlačah). Gorljivošću svojom ona je dvie duše, jednu Turkinju i jednu inovierku pridobila kat. crkvi. Da vam je bilo vidjeti i slušati Rimljane a osobito Rimljanke, kako nju sve gleda i u čudu se pita, kakva je to ženska, kakvo li to muško ruho na njoj! . Našle se tu i nekolike gospodje iz Hrvatske i više njih iz Dalmacije. Napokon skupilo se Slovenaca do 70 sa

starcem, poznatim i u nas književnikom Majarom i 12 Bugara s biskupom Nilom.

Svi ti putnici pribirali se u Rim počam od 20. lipnja, a malne svi bili tu na okupu u oči Petrova, da pribivaju slavnoj ovoj svečanosti u hramu sv. Petra, gdje se nadahu, ali kako jur znamo uzalud, prvi put zagledati lice i čuti glas onoga, koga radi pohitiše amo u tolikom broju. Hrvati se smjestiše većinom u velikom svratištu alla Roma, drugi u drugih svratištih. Dok se pribirahu amo, bijahu malne obsjednute gostione znaličnom svjetinom, navlastito novinari, koji su marljivo bilježili prilaz hodočastnika i može se reći poprieko prijazno pratili cieli ovaj pokret. Kako je poznato, Rimljani su od svih Taljana najviše pridržali od one stare krieposti republikanske, koja se zvala gravitas romana — ozbiljnost rimska, kojom su se Katoni, Scipioni i ostali temenjaci rimski toliko dičili i ponosili. Za svega našega boravka riedko bi se zamietio koj podsmieh na licu ili prhnula koja rugavica iz ustiju rimskih; samo kad je grnula gusta hrpa hodočastnika iz crkve sv. Klimenta u slikovitoj smjesi raznobojnoga odiela na veliku audienciju u Vatikan, naćuknuh pred jednim dućančićem podrugljivu opazku: Vedi, vedi, che bella comedia! To pa jedna zlobna vjestica jednoga slobodnjačkoga lista, da su na dan pričešća u crkvi sv. Petra hodočastnici ugušili jednoga kardinala (mišljaše Borromea) — un cardinale soffocato: sve je gotovo, što se nemilo moglo dojmiti srca hodočastnikâ. Čim se prikupi večina hodočastnika, sastavi se od posebnih odbora središnji odbor, koj je imao udesiti red i rukovati svečanosti. A i svaki je odbor posebice izdao tiskani hodočastni red, po kojem se imale razgledati znamenitosti, obilaziti crkve i vršiti jubilejska pobožnost; dakako red se taj nije mogao strogo obdrža-

vati, jer mnogi hodočastnici došavši prije razvidiše koješta prije nego bje izdan i to većinom na svoj uštrb, jer su uz lošije provodiče i tumače manje vidjeli i naučili.

U programu bjehu oglašene i tri zabavne večeri kod kardinala vikarija Borromea, koj se žalibože od to doba jur prestavi s ovoga svieta na veliku štetu katoličkoga napredka u gradu Rimu. Bješe on i dostojanstvom svojim glava i ogromnim imetkom darežljiv podupiralac raznih katoličkih družtva rimskih, a kraj toga vrlo odvažan i skoro ratoboran zatočnik papinskih prava. Prerana smrt njegova teško se osjetila. Uz vodju slavenskoga kodočašća, biskupa Strossmajera, kardinal Borromeo bješe u Rimu stožer, oko kojega se kretalo slavensko hodočašće. On preuze zadaću, da u svojih prostorijah dočika i prikuplja, da razgovara i zabavlja hodočastnike. Tri prve večeri mj. srpnja bjehu opredieljene glazbeno-pjevačkim koncertom, na kojih se imali obredati hodočastnici. Ljubezni domaćina prima svoje uzavnike veselim, vedrim licem, jer se nemože dosta naradovati neočekivano veliku broju slavenskih gosti. Za svakoga, koj mu se primakne, smaže po koju milu rieč, koj zgodni upit o narodu mu, njegovu napredku i težnjah. Zapade me prvi večer biti na zabavi. Došavši u ogromnu palaču Altieri, koja se u tri ulice razkrililа, i kojoj je drugi sprat zapremao kardinal, popeh se širokimi mramornimi stubami u dvorane ocaklenom opekom popločane. Tu jur vrve hodočastnici: tu čuješ uz mehku, raznježenu rieč poljsku krepke, tvrdje glasove česke i rusinske, punu, zvučnu besjedu hrvatsku i slovensku. Sagovi prostrte stolove prekrilili časopisi i dnevnici: crkveni, zabavni, politički u svih slavenskih jezicih. Jednom riečju, kao da si ušao pod domaći svoj krov, sastaješ se tu s davnimi, omiljelimi znanci iz daleke domovine, koji te duševno

hrane i razgrijavaju kao na vlastitom ognjištu. Al i sa živimi brzo se upoznaješ. Sad ti pokazuje tko ovoga crkvenoga dostojanstvenika, sad onoga velikaša, sad umnoga radnika na književnom polju slavenskom. U toj vrevi jedva se razabireš, neznajući pravo, kamo da se prije okreneš, kamo da najprije upreš svoju pozornost. Nu na jednom utihnu žamor — a zatim ode šapat od usta do usta: Biskup Strossmajer dolazi! Visoki domaćin prvi mu pohiti u susret; za njim velmože, sve se natisnu pred došljaka. Sjevajućih očiju i radošću ražarena lica rukuje se kardinal s biskupom, pozdravljaju drugi odlični gostovi, klanjaju mu se hodočastnici: a biskupovo bistro, pronicavo oko sieva još većim sjajem, visoko njegovo čelo kao da se još povišava. Sada posjedaju gostovi. njih nekolike stotine, domaćini s obje ruke nadbiskup lavovski i biskup djakovački, plemstvo slavensko i rimsko itd. Oko devete ure započe koncert. Domaćina se pobrinu, da skupi oko sebe ponajvrstnije umjetnike u glazbi i pievu. Igralo se i pjevalo iz najizvrstnijih taljanskih skladba, kako me vještaci uvjeravahu, velikom vještinom, okretnošću i tančinom. Nu najviše zanieše slušaoce dva pjevača papinske kapele, jedan tenor, drugi bariton, svojim ugodnim i ugladjenim grlom. Jedan od najznatnijih guslača rimskih odgudi uz pratnju glasovira dva klasična komada toli savršenom vještinom, da je na obću povladbu i zahtjev morao opetovati svoju gudbu. Iza toga sjede jedna domaćinova rodjakinja uz posvećeni stroj kralja pjesnika, uz milozvuku harpu, da prebirući okretnimi svojimi prsti po tankih žicah izvodi miloglasne, tihane akorde, koji su nam dušu uznosili u duhovne, nadzemne krajeve, u kojih se zaboravlja na suze i patnje ovoga svieta i već unapred kušaju ponešto one slasti, za koje govori sv. pismo, da niti su ušle u uho niti u srce ljudsko.

Tako nam je ugodno tekla ova večer, dok se nije oko 11 sati svršila zabava. Ova nam je čistim svojim užitkom utisnula u dušu neizbrisivu uspomenu na ljubežljivoga, prerano žalibog upokojenoga začetnika i ujedno nas okriepila na viši, ozbiljniji zadatak našega hodočašća.*)

*) Osim kard. Borromea još su druga dva kardinala prizivala i primala velikom ljubavlju hodočastnike: kardinali Bartolini i Howard. Kako ja nisam mogao biti njihovim gostom, to ustupam ovdje prostora mladomu, oduševljenomu piscu „Uspomenâ jednoga hodočastnika“ u Obzorovu podlistku, nevaram li se, sinu dra. K. Vojnovića, koj kano vidok ovako o njih izvješćuje: „Prvi od ovih rodom Rimljanin, spada u red onih svestrano izobraženih muževa, koji svojim neizcrpivim znanjem svih povjestnih i političkih struka uživaju najveće štovanje i povjerenje Sv. Otca. Što ga pako nama Slavenom mora navjeke držati u uspomeni jest zanos, kojim je podpomagao i učestvovao u svečanosti hodočašća te prekrasno historično djelo izdano na dan sv. Cirila i Metoda pod naslovom „Memorie storico-critiche-archeologiche dei SS. Cirillo e Metodio.“ (Uspomene povjestno-kritično-arheologične o Ss. Cirilu i Metodu.) Predstavljen po jednom kućnom prijatelju uzoritog kardinala, mogao sam uživati nekoliko večeri nasladu njegove zanosite rieči, njegovog dubokog povjestničkog znanja i riedke osobne ljubeznosti i finoće. Okružen izabranim družtvom literata i povjestničara, upušten uvjek u zanimive znanstvene razgovore, štovan i poklonjen od najotmenijih muževa Rima, a što je najviše, ljubljen osobitim načinom od sv. Otca, koj u njem vidi jednog od najodličnijih i najprosvjetljenijih svojih savjetnikâ, prolazi kardinal Bartolini ugodno dane, koji bi inače radi njegove nemoći bili tužni i samotni. Njegovo milo lice, puno živahnosti i ljubkosti, razsvietljeno odsjevom velikog duha, koj mu iz vatrenih očiu i iz zlatne besjede odsjeva, naliči mnogo pokojnomu slavnomu Piu IX. Pružen radi velike slabosti svoje i radi težkog tjela u u svom stolu kraj mramorne kamine, sakriven u polusjeni zastrte svjetiljke, zaokružen umotvori slikarija i ki-

XII.

Na jubilejskoj pobožnosti.

Kako je poznato, g. 1881. bješe jubilejska godina. Tko je od hodočastnika došao u Rim na poklone sv. otcu papi, bješe pošao onamo i s nakanom, da obavi ondje i ovu svetu pobožnost. Po „hodočastnom redu“ odredjen bje 1. dan srpnja za izpovied a 2. i. m. za obćenitu pričest hodočastnika u crkvi sv. Petra pod misom, koju je imao odslužiti pok. kardinal-vikar Borromeo. Premda je bazilika sv. Petra i u pogledu pokorničkom

parstva, koji čine od njegovog salona pravi muzej, žive učeći i svjetujući, te se jedva kadkada prošeta svojom ekvipažom do Vatikana, gdje ga papa — veleum čeka i dozivlje. Iz njegovih ustiu začuo sam o sv. otcu i o njegovoj ljubavi prama Slavenom rieči, koje su me duboko dirnule i koje će ostati utisnute u srdcu svih Slavena. Sv. otac, reče učeni kardinal, jest čovjek kog je providnost božja na ovo mjesto postavila. Njegov duh, njegovo srdce, njegov um imaju takovu jakost, takovu pronicavost i takov zanos za stvar vjere i svete naše crkve, da bez nadahnuća božjeg nebi se moglo tumačiti. Primjer vam budi ovaj veliki pokret Slavena prama uzvišenoj stolici sv. Petra. To je samo njegovo djelo. Ta velika misao došla mu je iznenada, kao da mu je tajni glas šaptnuo. — Sastaviv glasovitu encikliku „Grande Munus“, pozove me i pokazav mi ju, izreče mi svoje namisli, opisa mi tako živimi i nadahnutimi riečmi zadaću, za koju on vidi Slavene od Boga pripravljene, te otvoriv mi pred očima cilj prama kojemu su njegove svete rieči namjerene — prignuh glavu i rekoh u sebi: Duh božji govori po njegovih ustiuh! — Koliko nas se dojmiše te rieči, možete si sami pomisliti, osobito pako videći kako u najotmenijih, najprosvjetljenijih glavah vječnoga grada prodiru misli koje nama Slavenom, tim vječnim boriocem s domaćim neznanjem i strašću, otvaraju oči na jedva polučeni vidik izobraženja i napredka duševnog. Mogu

katolička, gdje svaki narod u svojem vlastitom jeziku može izpoviedati griehe svoje, kako to pokazuju nadpisi povrh izpovjedaonica: Pro Italis, Gallis, Germanis, Bohemis, Polonis, Illyricis itd., to ipak za tako neobičnu množinu slavenskih pokornika nebi bili dotjecali redoviti domaći izpovjednici; s toga budu izmedju slavenskih svećenika-hodočastnika nekoji odabrani, koji su imali uz domaće rimske izpovjednike saslušavati izpoviedi hodočastnika. Ja se izpovjedih kod jednoga domaćega penitencijara u sakristiji sv. Petra.

---

reći iskreno da sam čekao dan primanja kardinala Bartolini-a pravim veseljem, te premda daleko, to ćutim još u ušiuh zvuk rieči toli zaslužnog, toli umnog muža.

Drugi od imenovane trojice kardinala, rodom pravi Englez, nosi jedno od onih glasovitih povjestničkih imena, koje se tako lahko nezaboravlja. Kardinal Eduard Howard, potomak Tudora, u rodu sa prvimi kneževskimi obitelji Englezke, mogućnimi bogatstvom, uplivom i umom spada medju one kraljevske velikaše, koji su stvoreni za podignuti sjaj priestolja. Malo kada sam vidio ljepšeg čovjeka od njega — i da si hoćemo stvoriti idealni lik „kralja“ to bi odmah njega morali pomisliti. Impozantne visine, krasnih, upravo klasičnih crta lica, veličanstvenog hoda, neizrecivo duhovitog i delikatnog načina govora i običaja, mladenačke svježosti, — taj knez krvi i izobraženosti, sadržaje u sebi sve što je kadro sebi čovjeka privući. Zatvoren u palači svojoj, koja je takodjer puna glasovitih umjetnina, žive obćeći sa vatikanom, gdje je osobito štovan radi svog pronicavog i odlučnog duha, i putujući svake godine na svoje ogromno imanje u Englezkoj. Taj inače toli riedko vidjeni knez, dozvao je glavare i najdičnija lica slavenskoga hodočašća na sjajan objed te je sliedio kroz sve vrieme svečanosti pokazivati najveću simpatiju i saučešće njemu toli omiljelim narodom.

Napomenuti mi je još i to, da prejasni kardinal Howard osobito rado ima naš hrvatski jezik, koj on od duljeg vremena marljivo uči.

U subotu, kako rekoh, bila je obćenita pričest hodočastnika pred žrtvenikom: Stolica sv. Petra. Sav je prostor pred ovim oltarom, velik kao crkva kakova, bio pun puncat pobožnih pričestnika. Tu se je crkvena pjesma: „Svi jezici zapjevajte“ gledeć na razne jezike slavenske zborom i tvorom izvodila. Tu se uz poljsku i rusinsku pjesmu razliegala Bogu i neokaljanomu jaganjcu na slavu iz složnih, uvježbanih grla pjesma česka, umiljata slovenska, kojoj milinom i ugodnošću napjeva ima jedva premca; tu su ovom prigodom možda prvi put odjekivali ogromnimi prostori bazilike i zvuci hrvatskoga „Svet, svet, svet-a.“ Sv. pričest obavila se u najuzoritijem redu uz najusrdniju pobožnost i uzoriti pričestitelj nesamo da nije od velike naloge niti časak bio u kakvoj opasnosti, već je i sam dušu svoju napasao na onih očitih, nehinjenih primjerih užgane bogoljubnosti, kojom su slavenski pokornici iz njegovih ruku primali kruh angjeoski. Tom zgodom bjeh i ja vidokom toli duboke, toli snižene pobožnosti, da sam bio sav zapanjen, a gledali su ju s nemanjim čudom i domaći stanovnici rimski. Poslje pričesti u kapeli sv. olt. otajstva poleglo bilo nekoliko Poljaka u bielih svojih dugačkih haljinah licem pred oltarom te se ovako ležeć sigurno četvrt sata usrdno Bogu molili i za primljenu milost zahvaljivali. Kad sam kašnje ove pobožnike izlazeć iz crkve zapitao, tko su, odgovoriše mi jasno i razumljivo, kao da su hrvatski seljaci: „Mi smo Polaki od Krakova.“ Svietao im obraz! —

Za postignuće obilatoga proštenja jubilejskoga trebalo je pohoditi nekolike crkve i u njih obaviti propisane molitve. Za to bjehu opredieljene hodočastnikom tri najpoglavitije crkve rimske: bazilika sv. Petra, sv. Ivana lateranskoga i S. Maria Maggiore, koje obje leže sv. Petru na zapadu, te se k njima dolazi najzgodnije od

rimskoga i Trajanova foruma. Budući ova dva hrama starinom i veličinom pa sjajnošću poslje Sv. Petra i sv. Pavla najznamenitiji u cielom Rimu, neće moji štioci požaliti, ako ih za časak u nje povedem i s glavnim njihovim uresom upoznam.

S v. I v a n l a t e r a n s k i (S. Giovanni Laterano) — kojemu ime potiče od Rimljanina Plautina Laterana, koj je imao kuću na tom mjestu a bio smaknut kao surotnik proti životu Neronovu — stolna je crkva papinska, koju pape umah poslje izbora zauzimlju što većom svečanošću. Krasotu veličanstvene ove crkve povisuje malne pustoš saprediela i osamina, ostanci zidova rimskih i pogled na obližnje neprijatne brdine sabinske. Podignuta jur carem Konstantinom velikim, smatra se ona maticom svih ostalih crkava rimskih.*) U njoj saborovaše dva obćenita crkvena sabora. Pošto je stajala deset vjekova, poharaše ju kruto dva požara, navlastito onaj god. 1308. Da se uskrisi iz svojih ruševina, nastojaše pape: Pio IV., Siksto V., Klement VIII., a najpače Inocencij X., koj dade po glasovitom Barominiju uzpostaviti drugim požarom oštećene granitne stupove i ladju, pa Klement XII., koj dovrši restauraciju crkve davši po Aleks. Galileiju obnoviti pročelje. Ovo podržava deset gorostasnih travertinskih stupova, o koje se upire pet velikih shodova, povrh kojih je razmješteno 10 ogromnih mramornih kipova Isusa i drugih nekojih svetaca. Sa srednjega shoda diele pape blagoslov puku. Pod ovimi shodovi u triemu ulazi se u crkvu na petera vrata, od kojih su desna, t. zv. porta santa, zazidana i samo o jubileju otvorena; nakraj triema stoji gorostasni kip cara Konstantina, izkopan u njegovih kupeljih.

*) Na pročelju stoji napis: Sacro-Sancta Ecclesia omnium Urbis et Orbis Ecclesiarum Mater et Caput.

Crkva iznutra podieljena je na pet brodova, uprtih o 335 većih i manjih stupova, a duž srednjega broda stoje u uložnicah $4^1/_2$ metra visoki mramorni kipovi 12 apoštola, izklesani dlietom ponajvrstnijih umjetnika. Strop je crkven izprekrižan bogato pozlaćenimi kasetoni. Od inih znamenitosti ove bazilike vriedno je spomenuti dvie kapelice: Korsinijevu i Torlonijevu. Ona s lieva ulazu bit će jedna od najbogatijih u Rimu, a dade ju sagraditi Klement XII. na slavu pradjedu svojemu sv. Andriji Korsiniju, kojemu se na oltaru vidi prekrasna slika od mozaika, snimljena po jednoj slici slavnoga Gv. Renija; pod kapelicom počivaju ostanci svečevi. U toj kapelici sahranjen je i rečeni papa Klement XII, kojemu se na krasnu sarkofagu vidi skupocjena starinska žara od porfira. Druga kapelica kneza Torlonija sva je savcata od biela mramora i zlata; dogotovljena bi god. 1850. Oltar prikazuje Snimanje s križa od Teneranija, a oko njega podignuti su nadgrobni spomenici Torlonija i žene mu s njihovim kipovima i liepimi plohorezi.

Glavni žrtvenik pri gornjem kraju srednjega broda sastoji od četiri granitna stupa, podržavajuća gotički ciborij, u kojem su sahranjene glave sv. apostola Petra i Pavla. U sriedi istoga broda diže se nadgrobnica Martina V. od tuča, a na dnu lieve strane križa stoji veličanstveni oltar presv. sakramenta, djelo Pavla Olivierija. Tabernakul, sav izkićen dragocjenim kamenjem, a okružen od dva mjedena angjela i četiri krasna stupa d i v e r d e a n t i c o, drže vještaci za najkrasniji na svietu.

Ima i drugih dragocjenosti u toj crkvi, ali je svakako najveća s t o l, na kojem je Isus sa svojimi apoštoli blagovao vazmenoga jaganjca i ustanovio sv. žrtvu novoga zavjeta. U obližnjem samostanu čuva se medju starinami s t u p iz hrama jerusolimskoga, koj puče pri smrti

Isusovoj, pa kamen, na kojem se kockaše vojnici za njegovu haljinu. Izmoliv pred velikim žrtvenikom molitve za oprost jubilejski i preporučiv se moćnomu zagovoru sv. apoštola izadjoh iz crkve, da obidjem još dvie svetinje, što su u njezinoj neposrednoj blizini: baptisterij Konstantinov i Scala santa. U baptisteriju, gdje kažu, da je car Konstantin primio sv. krst, a ima oblik rotonde, stoji na sriedi krstionica — velika starinska žara, nadkrita kubom, poduprtom s dva reda stupova po nacrtu Sacchijevu. Zidovi su oslikani slikami na ljepu, prikazujućimi nekoje doživljaje careve, ali su za mojega pohoda bile oštećene i upravo se popravljale.

Sv. Ivanu later. na sjeveru na trgu lateranskom stoji t. zv. Scala santa, t. j. Svete stube, 28 njih od biela mramora (obložene daskami), za koje pripovieda sv. predanje, da su bile nekoć u pretoriju Pilatove palače u Jerusolimu. Budući da je Spasitelj naš njimi uzlazio i silazio i sv. ih krvlju svojom natopio, to nitko nesmije van koljenima ići preko njih. Uzpevši se i ja tako uz molitvu na vrh, pa ogledavši u kapeli Sancta Sanctorum prastaru sliku Spasitelja sidjoh pokrajnimi stubami i kupih svjetlopis u redovnika, što pazi na ovu svetinju i na propisani uzlaz, za pol lire, čim se podjedno podjeljuje milostinja, potrebita za uzdržanje ovoga svetišta.

Treća je bazilika, koju je valjalo pohoditi hodočastnikom, S. Maria Maggiore. Njezin je čudnovati postanak poznat iz svetkovine Snježne majke božje na 5. kolovoza. Na taj dan naime usred najveće žege zabieli od sniega dio brda eskvilinskoga, što je potaklo pobožnoga patricija rimskoga Ivana, da tu na čast majki božjoj sagradi crkvu. To se dogodi pod papom Liberijem g. 352, a crkva se prozva tim imenom s toga, što je

najveća medju svimi crkvami posvećenimi sv. Bogorodici. Ona je jedna od onih četirijuh bazilika, što imaju sveta vrata, te se polaze u sv. jubilejsko vrieme. Pape Siksto III. Nikola IV. i Benedikt XIV. dogradjivaše ju i ukrasivaše; naročito ju posljednji papa dade iznutra obnoviti i pregraditi joj prekrasno pročelje graditeljem Ferd. Fugom. Ono sastoji sada od dva reda stupova, jonskih i korintskih, i od tremova, nad kojimi se dižu razni kipovi od travertinskoga kamena. Sa shoda na drugom spratu dieli se papinski blagoslov; a i u ovu se crkvu ulazi na petera vrata. Ima liep najveći zvonik u Rimu, koj je dao sagraditi Grgur IX. g. 1376. Zvonici, kako jur spomenuh, riedkost su uz rimske crkve.

Crkva je razdieljena na tri broda, oslonjena o 26 ogromnih stupova od prekrasna biela mramora. U srednjem brodu na stienah mozaikâ ćak iz VII. vieka vide se nagrobnice papâ: Klementa IX. Nikole IV. Siksta V. i Pija V., kojemu su i ostanci ovdje sahranjeni. Dvie su krasne kapelice u crkvi: kapelica presv. olt. sakramenta ili sv. jaslica, bogata skupocienim mramorom i slikami; dade ju po Fontani sagraditi kard. di Montalto, kašnje papa imenom Siksto V. Prama njoj je kapelica bogorodičina, zvana i capella Borghese, sagradjena Pavlom V. g. 1611. po nacrtu Ponzijevu. Sva je obložena mramorom i dragim kamenjem. Žrtvenik bogorodice u toj kapelici od neprocienjene je vriednosti. Ukrašen je s četiri žljebovita stupa od istočnoga diaspra s podnožjem i vršci od zlaćenoga tuča, a okružica je (korniž) od agata. U površinu od lapislazula uložena je slika bl. djevice Marije, koju kažu da je slikao sv. Luka, a drže ju četiri angjela od pozlaćena tuča.

Veliki oltar, vanredno sjajan, stoji osamljen, a ima oblik velike porfirne žare, pokrite bielom mramornom

pločom, koju drže na uglovih četiri djetića od pozlaćena tuča. Benedikt XIV. dade po nacrtu Fuge podići nad oltarom bogatu i veličanstvenu nebnicu (baldacchino) uprtu o četiri porfirna stupa korintijska, oko kojih se viju palme od pozlaćena tuča. Nad ovom nebnicom lebdi još šest mramornih angjela, Braccijem izklesanih.

Ovo su uz sv. Petra one dvie bazilike, koje su hodočastnici na dan sv. pričesti i kašnje hrpimice polazili. Tu se je po ogromnih, tihih njihovih prostorijah razilazio šapat njihovih molitava i razliegao raznorodni zvuk nabožnih pjesama na slavu Bogu a na čast sv. Bogorodici, sv. apoštolima prvacima, sv. braći Cirilu i Metodu i drugim božjim ugodnikom, da po njihovu zagovoru sv. mati crkva dopre do one plemenite duhovne pobjede, koja se izražava kratkom ali uzvišenom riečju — jedinstvo, koje je jedna od glavnih zadaća i posljednji cilj zemaljskoj borbi katoličke crkve.

Koliko u godini dana, toliko u Rimu kažu crkava: 365! Ako i jesu nakon posljednje okupacije gdjekoje zatvorene, a nekoje prilagodjene za različite svjetske potrebe, to ih je ipak još sveudilj ostao toli ogroman broj, da bi se htjelo i četvrt godine, tko bi samo crkve rimske želio nešto pomnije razmotriti i proučiti. Od svih ovih crkava vidio sam ja od prilike desetinu — kojih četrdeset. Meni dakako nepada na um, da sve ove opisujem: bio bi to za mene vrlo mučan i za štioce dosadan posao. Mučan, velim, jer ako si i vidio koju crkvu i po dva i tri puta, kraj tolikoga broja i sličnosti njihove medju sobom, zametne ti se u pameti tolika mješavina, da nemožeš uhvatiti jasne slike. A samo prepisivati svoga „guidu“, nebi bilo u redu. Štiocu pako moralo bi napokon dodijati neprestano pripoviedanje o bielom, crnom, crvenom i zelenom mramorju stupova i žrtvenika o srebru i zlatu i pozlaćenom tuču i dragom kamenju.

Nu ipak prije nego se razkrstim s ovim poglavjem, držao sam, da bi spadalo na zadatak hodočastnički, te još koju crkvu spomenem, koja mi se pobolje utuvila u pameti. Pa tu mi je prva na redu velika Crkva sv. Pavla od vrata gradskih (fuori della porta) tri kilom. udaljena, na cesti ostijskoj. Ove crkve već s toga nesmijem mimoići, što je ona poslje sv. Petra najogromnija i najskupocjenija, te ju gdjekoji, ali nepravo, podižu nad istoga sv. Petra. Sjednuv još s trojicom prijatelja u kola odvezosmo se rimskom campagnom do nje. Ako rimska okolica u obće nije baš čarobna, to je ona na ovom kraju upravo turobna. Tlo je većinom zemlja crljenica, ponajviše pusta, neobradjena, po kojoj raste paprad i drugi korov. Kako je vrieme bilo liepo i dan vruć, vijala se pred našim kolima i iza njih silna prašina, koja padajući gusto po nama vrlo nam dosadjivala i zamagljivala vidik na i onako neprijaznu okolicu. Nu ovu dosadu i našu turobnost raztjera nam umah prvi pogled na liepo pročelje ove osobite crkve. Stupivši u nju zapanjismo se nad onim prekrasnim nizom od 80 ogromnih poput stakla ulaštenih, bliještećih se korintijskih stupova, od kojih ljepših nigdje nevidjesmo. Bazilika ima pet ladja, te je duga 140 metara. Kažu da ju je utemeljio jur car Konstantin, a car Teodozij pregradio, pa kad bi požarom g. 1823. razorena, da su ju po nalogu Leona XII. Poletti i dr. iznova sagradili. Nova bi crkva posvećena god. 1847. Gradnja je njezina stajala neizmjerne novce; crkvenjak, koj nas je provodio njom, bajaše nam nešto o preko 100 milijuna lira, u čem je možda prevršio, kako to rado čine Taljani, hvaleći svoje znamenitosti. Ima više kapelica sa slikami i kipovi slavnih umjetnika. Najskupoe-je

niji je svakako veliki oltar s nebnicom, uprtom o četiri stupa istočnoga alabastra, koje darova paša egipatski! Ovdje počivaju druge dvie pole tjelesa sv. app. Petra i Pavla, nad kojima sam ja na čast sv. apoštola prikazao sv. misu. Na dnu pokrajnih ramena crkvenoga križa ima dva žrtvenika od malakita, što darova Nikola I., car ruski (!). I ova crkva ima krasan zvonik sloga longobardskoga. Rekoh već, da je ovo osobita crkva; iza prvoga dojma, koj je svakako silan i neobičan, sve ti se većma čini, kao da nisi u crkvi nego u kakvoj sjajnoj dvorani-primaoni, kamo ima doći svesilni vladalac s mnogobrojnom pratnjom velikaša i dvoranika svojih u zlatnih odorah. Nevidjeh u Rimu nijedne tako svietle crkve. — Kupivši ovdje za liru lančić za uru — fac simile veriga sv. Pavla, kojemu su dodirom ovih veriga pripojene indulgencije — povezosmo se dalje napred u obližnji samostan trapista, gdje je crkva po imenu: S. Paolo alle Tre Fontane. Ovoj crkvi potiče ime od 3 vrela, koja da su probila na onih mjestih, kojih se taknula odsječena glava sv. Pavla. Izpivši po čašu iz svakoga vrela ne osobito pitke, mlake vode, razgledasmo u odieljenoj kapeli tamnicu, u kojoj je sv. Pavao prije glavosjeka tamnovao, pa kupivši nekoji od suputnika u predvorju samostanskom staklenku s liekom od zloglasne groznice rimske, vratismo se natrag u Rim. Zabilježit ću ovdje jednu viest, čuvenu ob ovom, čini mi se, jedinom samostanu trapista u Rimu, koja čudno razsvjetljuje postupak vladavine taljanske. Trapisti se naseliše u ovom pustom neveselom kraju, da ga po običaju i pravilih svoga reda mučnim radom poljskim upitome i oplode. Zaokupivši Taljani god. 1870. Rim, oteše im samostan i zemlje, a kašnje im opet dadoše, da si natrag kupe otetu svojinu.

Tko je doputovao u Rim, i nebio hodočastnik, neće jamačno propustiti, a da nepohodi crkvu S. Pietro in Montorio već toga radi, što će uzpinjuć se na dosta visoko brdo Janikul, na kojem stoji ta crkva, napasiti si oko prekrasnim vidikom, što odatle puca ponad svimkolikim Rimom. U blizini je crkve glasoviti vodovod Aqua Paola, koj širokim, bujnim prudom izbacuje vodu. Crkva bje sagradjena koncem XV. vieka graditeljem Bacciom Pintellijem a darežljivošću Ferdinanda i Izabelle španjolske. U crkvi i dvijuh kapelah ima dragocjenih slika naročito od slikara Leonarda il Fiamingo. Godine 1848. znatno ju oštetiše bombe francezke. Ali više nego sama crkva mami amo pobožnike mali okrugli hramić od Bramante, gdje se u ogradjenom središtu pokazuje mjesto, u kojem kažu da je bio utvrdjen križ, na kom je sv. Petar naglavce razapet pretrpio mučeničku smrt. Tu se za malen dar pobožnim pohodnikom daje pieska, kojim se sveto ovo mjesto posipava.

Medju Corsom i trgom Navonom stoji glasoviti Pantheon, sada pretvoren u crkvu S. Maria alla rotonda, koj ima, kako jur spreda spomenuh, najogromniju kubu, ali dižuću se s tla u vis. To je najsjajniji i najbolje sačuvani ostanak stare graditeljske umjetnosti rimske. Dade ga sagraditi Agrippa zet Augustov a carevi Hadrijan i dr. popravljaše ga i poljepšavaše. Ima prekrasan, veoma prostran triem držan od 16 gorostasnih stupova korintijskih, izklesanih od jednoga jeditoga komada istočnoga granita. Glavnjaci (capitelli) najljepši su medju svimi, što su preostali od starine. Okružica i pročelje najljepšega su sumjerja, što ga može biti u graditeljstvu. *) Unutarnjost hrama ima oblik okruga, zato se

*) Urban VIII. dade skinuti mjedeni pokrov s tremova predvorja, najznamenitiju starinsku konstrukciju od kova.

i zove obično Rotonda; a u promjeru ima 132 metra, pa toliko iznaša i visina kube. Ona nema prozorâ: svjetlo ulazi širokim okruglim otvorom navrh kube, pa je izvanredno čarobna rasvjeta hrama za mjesečine. U osam izdubina naokolo hrama smješteno je sada osam žrtvenika. Pantheon krije ostanke glasovitih taljanskih umjetnika; naročito počivaju ovdje kosti slikara nad slikari Rafaela Sanzija, koj ima nagrobnicu s lieva ulazu kod treće kapele kraj kipa Madone del Sasso s ovim napisom: Ille hic est Raphaël, timuit pro sospite vinci — Rerum magna Parens et moriente mori.

U Pantheonu bje sahranjen i kralj Viktor Emanuel II., 19. siečnja 1878., s velikom počašću i slavovanjem Taljana. Kraj groba mu, uz oltar naprama ulazu u hram, nakićena stiegovi straži sveudilj jedan vojnički podčastnik. Kako je god Pantheon inače umjetnički znamenit, nemislim da bi bio prikladan buditi na veliku pobožnost. Pantheonu preko puta stoji crkva S. Maria sopra Minerva, nazvana tako, što je u XIV. v. sagradjena na površini, gdje je prije stajao hram Minervin. Vriedno ju je spomenuti već zato, što je ona u svem Rimu jedina crkva sloga gotičkoga, jednostavna ali veličanstvena. U njoj se razastire krasna sutonica, što toli ugodno djelujuć na dušu izmamljuje sabranim usrdnu molitvu. S desna od kora vidi se krasni glasoviti kip Isusa Krista s križem od Michelangela; s lieva Ivan krstitelj, a dalje Sibile. Na glavnom oltaru je madona, koju pripisuju bl. Angeliku. Ima nagrobnice papâ Leona X. i Klementa VII.,

---

Od dobivenih odatle 4.500 ct. mjeda dade papa saliti 110 velikih topova za tvrdju sv. Angjela i Berninijeva 4 vita stupa od velikoga oltara sv. Petra. Tad je uzdahnuo Pasquino: „Quod non fecerunt Barbari, fecerunt Barberi-ni."

kard. Bemba i Pavla Manucija. Knjižnica Minerve najbogatija je u Rimu tiskanimi knjigami (preko 130.000] i rukopisi.

Strpljivošću štiočevom budi mi dopušteno spomenuti još dvie crkve Isusovaca: crkvu Il Gesu i S. Ignazio. Crkva Il Gesu blizu palače mljetačke a preko od pal. Altieri, ubraja se medju najljepše i najbogatije u Rimu. Sagraditi ju dade po osnovi glasovitoga Vignole g. 1568. kard. Aleks. Farnese. Da prešutim druge umjetnine iztaknut ću veliki žrtvenik sagradjen po osnovi Giac. della Porta, koj okružuju četiri krasna stupa od žuta mramora. Po boku mu stoji nagrobnica glasovitoga kard. Bellarmina, ukrašena raznimi mramornimi kipovi Berninija. U lievom ramenu križa crkvenoga stoji oltar sv. Franje Žavera, a u desnom skupocjena kapela sv. Ignacija po nacrtu Isusovca P. Pozzija, za koju se kaže, da bogatstvom svojim nadkriljuje sve druge kapele crkava rimskih. Ukrašena je s četiri stupa obložena lapislazulom, oko kojega se vije lišće od pozlaćenoga tuča, od kojega su podnožje i vršci od stupova. Tu ima kruglja od lapislazula od jednoga komada, najvećega i najljepšega, što ih ima. Soha svečeva od srebra, visoka do 3 metra, salivena je po kalupu Le Gros-a, franceskoga umjetnika. Lies obložen kristalom i ahatom, saliven je od pozlaćena tuča. S obijuh strana oltara stoje mramorne skupine: Kršćanstvo obimajuće poganske narode i Pobjeda vjere nad krivovjerjem (Krivovjerci i njihove knjige s imenima Lutera i Kalvina pod nogama). — U ovoj crkvi slušah časak i talj. vrlo živahnu propovied jednoga Isusovca na prostranoj propovjedaonici. Samostan tik crkve pretvoren je sada u vojarnu!

Druga crkva sv. Ignacija, na istoimenom trgu, počela se graditi g. 1626., udilj iza kanonizacije svečeve

po osnovi Domenichinovoj, a dogradila se god. 1686.; krasna je gradjevina u poznom crkvenom slogu rimskom tik pred renaissancom. Pročelje od Algardija od skroz travertina krasno je i dostojno, ali se na njem opažaju znaci baroknomu slogu naginjućih oblika. Ima tri broda poduprta krasnimi korint. stupovi, samostalne kapele krasnih kuba i obluka, te je sva nutrina crkve veličanstvena dojma. Ima krasnih slika na ljepu od Isusovca Pozzija, kao: Ulaz Ignacijev u raj, slika Kostkina, a navlastito u kapeli desnoga broda blizu vel. oltara sjajna slika sv. Alojzija Gonzage, s uloženim lapislazulom. Veliki je oltar sazdan od vrlo skupocjena gradiva, koj je silna troška stajao, kako nam pripoviedaše crkvenjak. Tik crkve na iztoku stoji glasoviti Collegio Romano, koj je i mnogoga hrvatskoga mladića, kojim se danas domovina ponosi, odgojio za sveto zvanje i visoko crkveno dostojanstvo. Sada ga je talj. vlada pretvorila u gimnazij i tehničku školu. Observatorij u njem poznat je slavno po cielom naobraženom svietu. Zašto sam ovu crkvu pohodio i zabilježio, poglaviti je uzrok taj, što je amo u kolegij rimski prije četvrt vieka iz zagrebačkoga sjemeništa poslan umom i srcem odličan mladić Pavao Kolarić, iz sv. Trojstva u belovarskoj županiji — (prije njega stupi već unj sadanji kanonik dr. A. Kržan) — da se pod vještim vodstvom ott. Isusovaca filozofijski i teologijski naobrazi. Ali tjelo bješe slabije od duha: podleže bolesti rimskoj i umre postavši na vruću svoju želju tik pred smrt novakom reda jezuitskoga. Umre in fama sanctitatis — u glasu svetinje. O njegovu i jednoga mu druga životu u kolegiju ima spis, koj mi je pred nekolike godine dopao ruku. Tko u njem pročita onu ascetičku borbu oko svetosti života, čistoće misli i ćućenja; one liepe, sve to savršenije odluke proti mičućoj se oholosti, koja

se u darovitoj duši tako lahko zamiće, pa ona sredstva, kojimi ju je uztucao do prave poniznosti, mora da klikne zapanjen: to je bio svetac! I bilo čudnih znakova iza smrti mu. Tjelo osam dana osta posve svježe bez ikakva vonja truhline; tek četrnaesti dan orosiše ustne sitne pahuljice pljesni. Te uspomene potakoše mene i moga uslužnoga pratioca svetojeronimskoga kanonika F., da priupitamo crkvenjaka Isusovca, bi li nam znao što više kazati o pobožnom našem zemljaku i je li se kašnje još štogod opazilo ili uradilo glede njega. Ali on, nebivši valjda dugo ovdje, nezna ni za ime Kolarićevo, niti gdje je ukopan. Da dalje pitamo u poglavarstva, nedopusti nam jur odmaklo doba toga dana; a ja poslje već nedospjeh vratiti se onamo. Daljnu ubaviest privezujemo za dušu hrvatskim stanovnikom grada Rima, nebi li nas jednom obradovali viešću, da se i siromaški Hrvati primiču sretnomu daru, gdje će dobiti svoje krvi ugodnika pri Bogu; jer o sv. Marku Križevčaninu već su davno zamuknuli prvi veseli glasovi.

Ako i površnim opisom ovih nekoliko poglavitijih crkava rimskih, htjedoh se kako tako odužiti s prieda zadanoj obreci. Štioci će odatle moći razabrati, kako je nesamo bogatstvo i veleljepje nego i sám gradjevni slog ovih hramova vrstan pobudjivati na iskrenu, trajnu i plodonosnu pobožnost. Bazilike rimske bile su i ostat će uzorom za sve hramove, koji se grade u slogu t. zv. renaissance. Gotički crkveni slog, običan više po sjevernoj i srednjoj Europi, ima opet svojih ljepota i prednosti, koje se sretno natječu sa slogom taljanskim. Hladnijoj, ozbiljnijoj naravi on nekako više prija, jače ju osvaja zašiljenimi, vrhletnimi svojimi oblici. Zato se Englezu i Niemcu, vičnim gotičkim svojim crkvam, prividjaju crkve rimske i taljanske nekako suviše prijatne,

previše vesele, stvorene više za razvoj velikih, sjajnih crkvenih svečanosti *), nego li za časove tihe, ozbiljne pobožnosti, koju pokreće ona nutrnja potreba, što ju osjećamo, kad smo medju onimi stradaoci, kojim spasitelj dovikuje: Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati estis. . . Nu ostavimo o tom svakomu narodu svoje mnienje.

Kad se tolike crkve obadju, lahko se nametne pitanje: kako se one polaze? Nu o tom upravo vrlo je težko pravedan sud izreći. Gdje ima onolike stotine crkava, da na svaku nezapada poprieko ni tisuća duša, pa su one odbiv ono nešto u kutu gdjegod naslaganih stolica prazne (a ne kao u nas polovinom klupami zapremljene), čim još jednom toliko pobožnika staje u njih, — uz ove je okolnosti dosta mučno osjeći polazak crkve u Rimu. Ima starinska, vrlo zubata poslovica: Roma santa — popolo cornuto (Svet je Rim, ali je vražji narod), u kojoj će biti i nešto istine, ali je svakako prestroga. Jer ako se i čini, da su se Rimljani pogradivši toliku silu sjajnih hramova kao uvjerili, da su već tim odplatili velik dio svoga danka Bogu, to ćeš ipak nesamo nedjeljom i blagdanom nego i u djelatnike naći u crkvi dosta pobožnih duša pri jutrnjoj i popodnevnoj službi božjoj. Domišljatost taljanska umije si dakako i vrlo upriličiti pobožnost. Tako nadjoh jedno popodne u nekoj crkvici na forumu rimskom (koja bješe nekoć po svoj prilici hramom kojemu bogu minorum gentium) kakovih desetak babica, sakupljenih na litanijah lauretskih, koje posve lagodno sjedeći na stolicah u papučah (pače šlapah) i hladeći se hladilom odgovarahu svoj: ora pro nobis. Nemogoh se oteti, a da se nenasmiehnem i pomislim: te

*) Sr. Korinu od Mad. Staëlke.

su babice čisto komod pobožne! Nu tko da se sablazni o to? Ako u Njemačkoj djedak, sjedeć u širokom svojem naslonjaču, uz čislo (krunicu) smije žvakati svoju lulicu, tko da zamjeri bakicam rimskim, koje volješe doći u crkvu nego priklapati i krpice prišivati, što si uz molitvu hlade taljanskim vrućkom uznojeno čelo? Kako tko vikne i obikne! Zato je u Rimu nešto posve obična, da svećenik sjednuv u omnibus izvadi svoj brevijar i stane recitovati oficij, koj će opet uslužno prekinuti, ako ga za što upitaš ili s njim želiš zametnuti razgovor. Razumieva se po sebi, da ja tim nemislim prigovarati svećenstvu rimskomu, koje je poznato sa svoga strogoga života; tek hoću da kažem, kako ima u Rimu nekih slobodica i pogodica, koje nisu druguda ušle u običaj. Tako, da nešto glede sv. mise spomenem, premda u sjedištu, odakle padaju prve navale i udarci na papu, nije ipak ondje naložena kolekta (molitva) za papu, koja se odbivši veće svetkovine u naših biskupijah svaki dan uzima, već je prepuštena sukromnoj pobožnosti svakoga svećenika.

U drugu ruku opet naći ćeš u Italiji krasnih običaja u crkvi, kakovih po drugih zemljah, barem obćenito, neopažaš. Tako sam n. pr. u Fiorenci u jednoj crkvi zateko oko dvadeset gospodja, što su na godišnjicu sretne izbave pok. Pija IX., kad je onom jednom sgodom pod njim pod propao, Bogu na zahvalu obavljale svoju pobožnost. Bjehu u crnini. Izpovjedivši se pričešćahu se pred ogradom velikoga oltara. Čim bi koja primila sv. pričest, spusti umah gustu crnu koprenu, koja joj je posve zastrla lice i ode poniknute glave na svoje mjesto. Krasno doista i uzvišeno! Može li se što ljepše i dostojnije pomisliti, nego da se ono lice, koje je obasjano, preobraženo nebeskim zadovoljstvom i slašću, što ju u

duši radja čisti užitak hrane angjeoske, da se, velim, takovo lice krije svemu svietu, zastire svjetskim pogledom, pa da ga i vlastiti pogledi neodvode nikamo od misli: Vivo ego, iam non ego, vivit vero in me Christus — ne živim više ja, nego žive Krist u meni!

Nu jest nešto, što se nas hodočastnika dosta nemilo kosnulo u Italiji, a to je svetkovanje blagdana. U uličici, gdje sam ja stanovao, popravljao se upravo u ono vrieme prokop (kanal). Radnici su kopali, gradili, čistili nesamo nedjeljom nego i na samo Petrovo, na ovu glavnu svetkovinu rimsku, sve do podne. Rado bih si bio izvinio ovu povredu svetkovanja prešnom radnjom, da mi nebudu oduzele ove utjehe tužbe i drugih vrlo savjestnih ljudi, koje ću umah navesti. Meni naravski nepada ni na kraj pameti svaljivati odgovornost za tu zlorabu na duhovno poglavarstvo rimsko, jer ono je već davno novom vladavinom lišeno svoje vlasti, — već davno te nenudjaju u gostionah rimskih po petcih i subotah postnimi jeli, ako ih sam neuzišteš, pače ih i nedobivaš svagdje, kad ih zaišteš. — Da tužba moja na slabo svetkovanje blagdana nije osamljena, navodim evo što je o tom zabilježio u dalm. Nar. Listu pisac „Pisama o hodočašću“ u IV. pismu: „Vozimo se“, piše on, „kroz vinograde, kroz brežuljke, kroz selašca i varoši, susretajući svakih 10 časa žeteoce gdje ženju pšenicu ili čupaju žito. Nemogoh a da nezamjerim i da si nepitam razloga: kako je to da u Jakinskoj okolici, u negdanjoj papinoj državi, na dan Sv. Petra, največeg taljanskog svetca, sviet se usudjuje raditi i težake iznajmljivati? Da sam to na dva tri mjesta vidio, premučao bih, ali toga još nisam zapamtio. Možda da je već dotle iznimno i jedne vrsti taljansko moderno liberalstvo doprlo, da i narodne svetce zabacuje! Drugog neznam razloga, premda težko

je vjerovati, da je unajmljena fukara u proste zaselke mogla prodrieti i čisto katolički narod na ovo bezčašćenje dana svetačnih navesti. Naveo sam faktum, tumaču u trag nisam išao.“ Još skoro oštrije piše o tom u djelcu: Der katholische Pilger in Rom (Regensburg 1855.) J. Feger, koj inače najodanijim pietetom vidjene stvari pripovieda, nesmažuć osim dosadnoga darivanja skoro ničemu prigovora i vodeći štioce svoje pogotovo samo iz crkve u crkvu, — pa evo kako se i ovaj vrlo pobožni hodočastnik god. 1854. u V. svom listu rečenoga spisa tuži: „So verliess ich Narni in einer seligen Stimmung, die aber leider bald getrübt wurde beim Anblicke der Arbeiter auf dem Felde; um so mehr, da ich diese knechtische Beschäftigung mit keiner Dringlichkeit in Verbindung bringen konnte. Beim heitersten Wetter eine Wiese mähen in den Vormittagsstunden eines Sonntags — hierüber hätte ich mir gerne von Bischofe von Narni nähere Aufschlüsse ausgebeten.“

Čini se izbilja, kao da je ova zloraba neka narodna slaboća i mahna Taljana, koju ostavimo boljemu duhu vremena i brižljivosti duhovnih njihovih pastira, da ju lieče i izprave.

XIII.

Na svečanoj trodnevnici u bazilici sv. Klementa.

Drugo mjesto, u kojem su se hodočastnici slavenski onih dana marljivo sakupljali, koje su dociela svikolici pohodili, jest starodavna bazilika sv. Klementa. Pošto su u njoj sahranjene sv. moći ovoga svetoga prognanika kerzonskoga, koje su sv. braća Ciril i Metod na prvom svom pohodu za pape Adrijana II. s velikim slavljem donieli u Rim, pa pošto u toj baziliki počivaju i ostanci sv. Cirila, nije se mogla za svečanu proslavu 5. srpnja

izabrati u svem Rimu zgodnija crkva do ove. I povrh toga jest ona jedna od najznamenitijih bazilika rimskih, ako i ne veličinom i ljepotom a ono davnom svojom starinom. Jer podzemna bazilika sv. Klementa sagradjena bje 6. vieka, dapače kako učeni starinar Iv. De Rossi u članku svom: Origine della basilica di S. Clemente (Bulettino di Archeologia Cristiana 1863.) dokazuje, obstojaše ona, ako ne prije a ono jur za Konstantina velikoga, a prije da je tu stajala kuća ili sv. Klementa ili moguće obitelji Glabrionâ, kamo je onaj prvi skupljao vjernike na službu božju. Za careva imadjaše u podzemnoj bazilici svoje svetište i bog Mithra. Posvećena bogoslužju već u prvom vieku kršćanstva, bješe kašnje popravljana i povećavana, dok nedobi 6. vieka sasvim oblik bazilike. Za Lava IV. bjehu joj zidovi oslikani, a iza g. 867. ukrašena bi slikom, odnosećom se na prenos tiela sv. Cirila iz Vatikana. Tekom vjekova pretrpi više nezgoda, od kojih budi spomenut strašan potres g. 896., koj srušivši ogromne stupove sv. Ivana lateranskoga, obori po svoj prilici i neke stupove naše bazilike (koja je nedaleko od sv. Ivana lat.), mjesto kojih bude sazidan kasnije zid. Zadnju mnogo veću nezgodu pretrpi bazilika 1084. za obsade Roberta Gviskarda, saveznika pape Grgura VII., koj dade upaliti cio prediel grada na Celiju i Eskvilinu, t. j. medju sv. Ivanom lat. i Kapitolijem, gdje stajaše i bazilika sv. Klementa. Tim požarom postrada ona na toliko, te ju je trebalo napustiti. Pošto joj se predjašnje tlo nagomilanimi ruševinami zasulo i silno nadiglo, upotrebiše ju za temelj novoj bazilici, koju nad njom dade sagraditi Paskal II., davši iz podzemne bazilike u nju prenieti, što se ciela sačuvalo. Drugo, naročito neke slike na ljepu, tičuće se sv. app. Cirila i Metoda, nakon sedam vjekova još do danas dosta dobro sačuvane, ostadoše pod zemljom. Slika ovih, kojih ja vidio nisam, neću ni opisivati, jer se one i tako nedadu lahko razjasniti. Tko želi o tom više što čitati, njega upućujem na članak Fr. Bulića: „Bazilika sv. Klementa u Rimu“ u podlistku Kat. Dalmacije mj. rujna g. 1881., iz kojega je i ovo nekoliko podataka povadjeno. Rečeni pisac ovako završuje svoju razpravicu: „Ovakva pojava nema gotovo na svietu. Ovdje bo imamo spomenik iz dobe republikanske, ako ne još kraljevske; spomenik iz dobe careva u oratoriju sv. Klementa; spomenik propadajućeg carstva u špilji boga Mithre; spomenik prvih vjekova kršćanstva u podzemnoj bazilici; spomenik srednjega vieka u nadzemnoj bazilici sa susljednim pregradjivanjem, nadogradjivanjem, popravljanjem. . . Slike u ovoj bazilici kronologički su nastavak onim u katakombah. Možemo punim pravom a i ponosom zaključiti, da nema za umjetnost spomenika važnijega do bazilike sv. Klementa u Rimu. A u ovoj monumentalnoj bazilici slavensko hodočašće slavilo je dne 5. srpnja 1881. svoje pobožne svečanosti nad sv. moćima svoga apoštola sv. Cirila.“ Da ostanci sv. Cirila izbilja počivaju u ovoj bazilici, o tom više nema dvojbe. Predaleko bi nas zavelo, da ovdje pripoviedamo, kako se u podzemnoj bazilici kopalo i pretraživalo, da se one pronadju. Bilo je o tom pisano, na koliko se sjećam, prije više godina u jednom tečaju Kat. lista, gdje se pripovieda i o radnjah, koje je za taj cilj dao izvoditi pok. blage uspomene papa Pio IX. Sada se toliko znade, da je grob sv. Cirila bio nekoć na desnu oltara u podzemnoj bazilici sv. Klementa. Budući je ovaj grob našast prazan bio, kosti sv. Cirila imale su biti odavle drugamo prenesene, što se po svoj prilici dogodilo za gradnje nove nadzemne bazilike u XII. vieku. Koncem XVI. vieka nadjoše se kosti sv. Cirila u staroj kapeli,

njemu posvećenoj, u bazilici sv. Klementa; a po suvremenom piscu Baroniju počivaju kosti njegove dandanas u kapeli sv. Dominika s desna ulaza u sadašnju baziliku, gdjeno su mnogi slavenski svećenici 5. srpnja služili sv. misu na čast njemu i svetomu bratu njegovu. — Sadanji papa, da zasvjedoči očinsku svoju ljubav prama Slavenom, dà graditi o svom trošku veliku kapelu sv. Cirilu i Metodu u bazilici sv. Klementa, te je radnja do našega boravka već dobrano napredovala bila. Kapela će stajati u desnom brodu sadanje bazilike više ulaza u prvu sakristiju, a zapremat će dio sadanje treće sakristije i kus vrta oo. Dominikanaca Iraca. Kad se izgradi, preniet će se u nju iz kapelice sv. Dominika moći sv. Cirila. Već prvi pogled na vanjštinu sv. Klementa pokazuje, da stojimo pred bazilikom iz prvobitne dobe. Što u nijedne druge bazilike rimske opažamo ovdje pred njom predvorje iliti atrium, koj nam daje nagovieštati postanak njezin. Nutrnji joj prostor sastoji od tri ladje, poduprte o 16 stupova starinskih raznobojna mramora. Starinski joj slog dokazuje i veliki oltar, koj stoji osamljen; uzanj dva reda sjedalâ od grčkoga mramora i dva pulpita (ambones), s kojih se pjevaju poslanice i evangjelja. Svetište je odieljeno od kora mramornom ogradom. U kapeli Muke spasiteljeve ima od Masaccija slikâ na ljepu ali dužinom vremena oštećenih, a kraj velikoga oltara diže se nadgrobnica kard. Rovarelle — lies od biela mramora, na kom su uklesani fauni i drugi poganski simboli. Pored drugih slika na ljepu jedna predočuje čudo na grobu sv. Klementa a druga prenos sv. njegovih moći. Znameniti su još mozaici u apsidi i arabeski.

Ovo je u glavnom nutrnje lice ove starodavne bazilike. U njoj se od nedjelje 3. srpnja do utorka 5. srpnja

Ovo je u glavnom nutrnje lice ove starodavne bazilike. U njoj se od nedjelje 3. srpnja do utorka 5.
srpnja (na koj se dan od sada po cielom katoličkom svietu ima obslužavati uspomena sv. slavenskih apoštola) imala proslaviti trodnevna svečanost na čast sv. Cirilu i Metodu. „Hodočastni red“ oglasi nam za nedjelju jutro u 8 sati: Veliku misu po grčko-slovensku i propovied po rusku; a za 6 sati popodne propovied poljsku i večernju. Posve je naravski i svrsi shodno bilo, da svečanost započme onim častnim, starim jezikom i obredom, kojim su sv. braća započela i sretno izvela veliki svoj apoštolski posao. Da nebude smetnje te se olakša pristup u crkvu slavenskim hodočastnikom, kojim je ovo svetkovanje poglavito i namienjeno bilo, porazdieliše im se ulaznice, koje nebjehu nipošto suvišne, jer se stranoga svieta toliko prikupilo bilo, da bi se mnogi hodočastnik morao bio kući vratiti. Zato se požuriše amo, tko je mogao ranije. Rimski su voznici ovaj i druga dva dana liepu korist povukli od svoje vožnje. Širokom, inače dosta mirnom cestom via Appia, na kojoj je sv. Klement, neprestano su kolale kočije, vozeće poljske velikaše u bogatom narodnom odielu, pa kardinale, biskupe, kanonike, svećenike i svjetovnjake hodočastnike. Drugi su opet niži hodočastnici u velikih, s razne narodne nošnje šarenih hrpah prilazili pješke. Motreći i slušajući toliku smjesu narodâ i jezikâ, morao si se nehotice sjetiti one evangjeoske: Audivimus eos loquentes variis linguis — tim većma, što se medju ove tolike slavenske jezike uplitao i taljanski i franceski i engleski i njemački, koji bi rado doznali od svake čete hodočastnika, kojega su naroda i zemlje. Ali unidjimo. Predvorje je svečano iskićeno. Zeleni vienci s upletenim mirisavim cviećem obrubljuju stiene i ukrasuju žrtvenike po atriju, razlieva

jući ugodan vonj, od koga se grudi šire plemenitom naslodom. Nasred atrija osovljena je mramorna soha svetih naših apoštola, naviestajuća, da je sva ova slava njima na čast prigotovljena. Udjimo u crkvu. Ona se sva sjaji u zlatnom brokatu i blista u svjetlu stotine i stotine većih i manjih svieća, zapaljenih oko sva četiri zida, u sva tri broda, krasno rasvjetljujući ine slike i mozaike, zlatom bogato posute. Sve je tako liepo, tako ukusno i vješto ukrašeno, da se svagdje opaža priznana majstorija taljanska u priredbi svečanostî. Dok si još tonuo u tom moru svjetlosti, trgne te zvonce i svrati ti oči na nov prizor. Iz sakristije stupa duga povorka sjajno na istočnu odjevenih podvornika, svećenika i biskupa. Nadbiskup lavovski Sembratovicz s krunom vladičinom na glavi, kako rabi u biskupâ istočnoga obreda, u zlatom bogato pošitom i izvezenom dugačkom i prostranom ruhu, a po boku mu dva asistenta, od kojih mu je jedan sinovac i sufragan, stupa dostojanstvenim korakom k velikomu žrtveniku. Tko je dalje i manjega staza diže se nogama na prstih, da se nagleda ove svečane, svaki dan nevidjene povorke. Služba započe: veličajni obredi istočni razvijaju se u prvobitnoj svojoj čistoći i dostojanstvu Sad se jur razliegaju iz ustiju visokoga pontifikanta prvi krepki zvuci svete pjevane rieči staroslavenske. Sve je podiglo glave, svatko se na romon svetoga pienja zaronio u misli, zanio se u čuvstva, kao da sluša rieč samih svetih naših vjerovjestnika, gdjeno čuje glasove onoga jezika, kojim su oni širili sv. vjeru i Bogu pjevali hvalu. Odpjeva se poslanica i evangjelje a sufragan Silvestar Sembratovicz uzpe se na propovjedaonicu (pulpit za evangjelje), da rusinskim jezikom govori o svetom, mukotrpnom radu svetih slavenskih apoštola, da im za toli obilatim blagoslovom ovjenčani trud savije vienac slave, pa

napokon da pobudi u srcih svojih slušalaca, navlastito u zemljaka svojih Rusina, vruću harnost, što su i oni učestnici vjerovjestničkih plodova sv. Cirila i Metoda, što su članovi sv. katoličke crkve i u apoštolskom jedinstvu sa sv. rimskom crkvom prvi zvani, da mnogobrojnu svoju nesjedinjenu braću prisajedine. To je od prilike, koliko mogoh razabrati, bio kratak sadržaj njegova govora. Ako i nije u propoviedaoca rieč bila krepka onako, kao što se je htjelo za toliku množinu; ako je i mirno tekla, kao što teče lagano rieka u široku koritu, to se ipak na licu pozornih slušalaca odražao onaj neobični dojam, koj je već sama rusinska rieč, ova bližnja srodnica staroslovenske, morala potaknuti u svakom, koj je išto od nje shvatio. Mnogi je od hodočastnika tada prvi put za života pribivao istočnoj staroslovenskoj službi božjoj i propoviedi rusinskoj, pa nije čudo. da je sve to osobitim načinom djelovalo na dušu. Liturgija se nakon propoviedi nastavila i završila oko ½12 sati. Pod njom se na pjevnici blizu oltara izmjenjivala papinska kapela s dobro uvježbanim zborom rusinskih pjevača od hodočašća. Popodne propoviedaše Poljak o. Semenko, a večernju odpjevaše pjevači sikstinske kapele po naročitoj odredbi papinoj. Bilo ih 25 na broju, a pjevanjem ravnao je glasoviti Mustafá, koj je za ovu prigodu uglazbio i poseban slavospjev. Večernji, koju služaše preč. g. Janiszewski, sufragan poznanjskoga biskupa, pribivaše i kard. Bartolini, pisac života i djelovanja sv. apoštola slavenskih. Rimljani, nazočni pri toj liturgiji, nemogu se dosta načuditi svemu što su vidjeli i čuli, a njihovi listovi, navlastito Osservatore Romano i Armonia nesmažu dovoljno hvale liepim, veličajnim obredom i krepkomu, dugo jur nečuvenomu crkvenomu jeziku slavenskomu.

*

Sutradan odsluži u bazilici svečanu liturgiju u bugarskom jeziku i obredu macedonski vladika Nil Isvorov. Što je dan prije možda nedostajalo podpunoj slici istočnoga obreda, ovaj je dan popunio. Jer mjesto gladko obrijanoga lica rusinskoga nadbiskupa stupa pred oltar bugarski biskup pune, prosiede brade i oduge kose s kamilavkom na glavi uz asistenciju sinova bugarskoga naroda, koj je nadčovječnom mukotrpnošću toliko vjekova podnosio kruti osmanlijski jaram, a sada oslobodjen obilatom krvlju vjernih srodnika počima okretati zaplakane oči k suncu dugo željkovane slobode. Daj Bog, da bude ona prava i podpuna nesamo u političkom već i vjerskom pravcu. Kako su obredi koli pri rusinskom toli i bugarskom bogoslužju prilično jednaki, nije potrebito, da ob ovoj službi duljim rieči. Propovied slovačku pod misom kaza g. Slotta, svećenik ostrogonske biskupije. Vještina izvrstnoga propovjednika hvalila se u velike, naročito je liepa apostrofa na sv. Cirila i Metoda vrlo ganutljiva bila. — Poslje podne uz istu svečanost predjašnjega dana propoviedaše česki dični starina, prepošt na praškom Višehradu, preč. g. Štulc, nekadanji urednik českoga „Pozora“, jedan od najvrstnijih stilista i najuzornijih svećenika českih. Od god. 1864., kada ga još krepka pohodih na brdu višegradskom i gostom mu se nasladjivah klasičnom njegovom latinštinom, znatno mu se postara dobrohotno, poštovano lice. Besjedjaše kao pravi blagovjestnik. Rieči mu tekle svetačkom blagošćujedva se otimajući suzam, što ih je tjerala na oči tronuta, duhovnom nasladom potresena duša. Iz njih kao da je probijala misao: tko bi igda mogao pomisliti, da ću ja, potomak velikomoravskoga naroda, ovdje u središtu kršćanstva naviestati slavu onim muževom, koji su pradjedove moje prosvietili svjetlom jedine, prave vjere.

Svanu i 5. srpanj, svetkovina sv. Cirila i Metoda. Izprva bi odredjeno, da se na taj dan služi misa glagoljicom, ali neznam kojim se uzrokom ova odredba preinači, te je pontifikal odslužen jezikom latinskim, što mnogim hodočastnikom, navlastito dalmatinskim glagoljašem, nije bilo po ćudi. Da se to ponekle naknadi, poslužiše se trojica svećenika: Grgić, Morović i Mijo Pavlinović mladji podanom si povlasticom, odsluživši prvi put glagolski misu i obrekavši od sada ju sveudilj služiti tim jezikom; povrh toga odpjeva sutradan 6. srpnja glagoljicom uz latinski obred svečani pontifikal biskup Strossmajer.

On je i bio, koj je 5. srpnja pjevao latinski sv. misu. Pod misom on je i propoviedao. Bila je glavna svečanost, crkva dubkom puna. Svatko je za rana gledao, da okupi stolicu na što zgodnijem mjestu. I tko da nepoželi slušati muža, koga je na glas iznielo njegovo izvanredno mecenatstvo naprama narodu svomu, koga je divna sila govornička u zadnjem obćem saboru vatikanskom uvrstila medju prve crkvene govornike. Nisu se k biskupovu govoru skupili samo Hrvati iz Trojednice, iz Istre, Bosne i Hercegovine: bili su tu Slovenci, Poljaci, Rusini, Česi i drugi Slaveni; bili su tu i ljudi, koji nerazumiju niti jedne rieči hrvatske, ali razumiju velika govornika po sievu oka, zvuku rieči i kretu ruku. I ja se dočepah zgodna mjesta blizu govornice. Izabrav si biskup za podlogu govora izreku sv. pisma: „Laudemus viros gloriosos . . . in generatione sua“ — Hvalimo slavne muževe u svom naraštaju Eccl. 44. — pripoviedaše, kako su nam sv. apoštoli naši donieli vjeru s istoka, ali rad svoj privezali za Rim, za sv. stolicu. To je povjestnička činjenica, reče biskup, i dok je povjest povješću, dok ima zdrava razuma, toga nitko nemože poreći. Jer ili briši cielu povjest i nevjeruj ničemu, ili

priznajmo što povjest piše. K Rimu su se oni vazda obraćali: tu je jedan od njih, sv. Ciril kao najčvršći zalog katoličtvu svojemu, u ovoj bazilici položio i svete svoje kosti... Napokon upravi biskup nekoliko zanosnih rieči na hrvatsko svećenstvo, neka bude uzorno, rodoljubno; jer budemo-li takovi, nije nam se bojat za našu domovinu hrvatsku. Tada reče i svjetovnjakom, neka i oni čuvaju sv. vjeru na domaćem pragu u obitelji svojoj; zamoli učitelje, neka ju niete i goje u srcih mladeži, na kojoj sviet ostaje: vjera neka je svjetlo i toplina svake nauke. — Ja bih najvolio sav biskupov govor ovamo uvrstiti, ali kako sam ga uzalud tražio po svuda, neka budu barem ovdje ubilježene one rieči, koje on u ljetošnjoj svojoj korizmenoj okružnici ponavlja, a glase ovako: „Dok je povjest povjest, koju sviet doduše svakojako izvraćati ali nikad izvratiti nemože; dok Bog sam o dogodjajih svieta ovoga rodu ljudskomu zbori i govori, dotle će ostati stalno i nepomično, da su sveti naši apoštoli Ciril i Metod u živom i neprekidnom jedinstvu uviek i uviek živjeli sa svetom rimskom stolicom i da su u vrhovnoj moći papa rimskih vazda stalnu i izdašnu podporu i zaštitu tražili i našli u svih mukah i svih progonstvih i u svih nevoljah svojih. Ja u tom obziru ponavljam ono isto, što sam u lanjskoj svojoj okružnici rekao: Bog je nam Slavenom na pouku i opomenu, i na istu svetu svrhu jedinstva i sloge i one čine svetih naših Apoštola uputio, koji su jedino djelo njegovih svetih ruku bili. Tako na priliku, da su tielo sv. Klementa pape u Kersonu našli i svud po svietu kao živi dokaz vjere svoje nosili, dok ga nisu na posljedku u baziliki klementinskoj postavili; tako: da je sveti Ciril u samom Rimu umro i u istoj baziliki poleg ostanaka sv. Ignacije i sv. Klementa položen bio, hotio je Bog, da i mrtva ta sveta

tjelesa u Rimu samom živi svjedoci njihove vjere na uvieke ostanu. Tko se tomu opire, taj nek nam odgovori, ali ne praznoruk nego sa vjerodostojnimi izvori u ruci: je li istina ili nije, da su naši sv. Apoštoli u poslu svete vjere i zvanja svoga u Rim dragovoljno putovali, i da su u Rimu ne samo po papi Adrijanu II. i svećenstvu rimskom, nego takodjer i po puku rimskom najsvetčanijim načinom primljeni i u svetih svojih namjerah i osnovah živo poduprti bili? — Je li istina ili nije, da su oba naša Apoštola u Rimu za biskupe redjeni bili, i da su tom prigodom, po starodavnom običaju rimske crkve, koji još i dan danas obstoji, svetčanu vjeroizpovied (confessionem fidei) u krilo sv. otca pape i ciele rimske crkve položili i to isto potvrdili pismenom prisegom, koju su na konfesiju sv. Petra položili? Ako je pako ovo neoporeciva povjestnička istina, onda se pita: kakva je to vjeroizpoviest bila? Je li ili nije ona ista, koju je rimska crkva od samih svetih apoštola Petra i Pavla primila i koju u svih zgodah i nezgodah života svoga kano i baštinu svoju u prvobitnoj svojoj čistoći i neoskvrnjenosti čuva, kô što o tom divnim upravo načinom već sv. Ireneo u knjigah svojih o krivovjerstvu piše. Nek nam protivnici naši odgovore: je li to istina ili nije, da je sv. Metod u interesu svetoga zvanja svoga samostalnost i neodvisnost od njemačkih biskupa u Rimu tražio i uzpostavljenjem staro-panonske metropolije isto i postigao? Je li istina ili nije, da se je sv. Metod proti osvadi njemačkih biskupa, da glede izhodjenja Duha svetoga krivu i svetoj rimskoj crkvi protivnu nauku uči, ne samo pred Ivanom VIII. nego i pred cielim saborom rimskim braniti imao; i da se je podpuno obranio zasluživ od strane pape i cieloga sabora pohvalu, da se njegov nauk podpuno slaže sa naukom Isusa Krsta i sa

stalnom predajom crkve rimske? Je li ovo historička istina ili nije, valja dokazati ne pozivom na nepogrešivost povjesti, ne kakvom takvom prikrpinom na starom spomeniku, nego vjerodostojnim izvorom, koji se nikakve kritike bojati neima. Na posljedku, nek nam se kaže: je li istina ili nije, da je sv. Metod, kad je silovitim načinom po njemačkih biskupih u sporazumljenju sa državnom oblasti od stada svoga odstranjen i u tamnicu za ciele tri godine bačen bio, u Ivanu VIII. papi rimskom možnoga i neustrašivoga zaštitnika, branitelja i osloboditelja našao? Jesu li oni listovi, koje u tom pogledu protestant Bischof nedavno u knjižici u Londonu našao, a drugi protestant Ewald u Berlinu prvi objavio, vjerodostojni ili ne? Nisu li ih možebit ti protestanti u prilog katoličke crkve samo izmislili? — Ja ponavljam: dok Bog sam u dogodjajih zbori i govori, dotle će ovo sve, što navedoh, sveta istina ostati. Onomu pako, komu se to nemili, valja dokazati: da su svi ti spomenici, na koje se mi pozivamo, nevjerodostojni i da su posljedice, koje mi iz njih izvadjamo, krive; valja sve ovo zamieniti drugimi izvori i drugimi zaključci, kojim se po zdravoj kritiki ništa prigovoriti nemože. Evo zadaće ozbiljne i svete i s jedne i s druge strane, vriedne zvanja apoštolskoga. Nerazborito je prepirati se čiji su naši sveti Apoštoli, iztočne il zapadne crkve. Nitko jih iztočnoj crkvi neotima, a da na zapadnu crkvu ne od danas ili sutra, već upravo od časa smrti svoje spadaju, dokazano je istodobnimi slikami, koje u podzemnoj crkvi sv. Klemente odkri Rossi, jedan od najodličnijih archeologa ovoga svieta. Te slike na stienah podzemne bazilike klementinske svatko u Rimu vidjeti i iz njih nedužne posljedice izvesti može. Mjesto te neplodovite razpre učimo radje i jedni i drugi iz vjerodostojnih izvora život svetih

naših Apoštola i zazivajmo ih srdačno, da nas Bog po njihovom odvjetovanju složi u onoj svetoj crkvi, koju su oni toliko ljubili, u kojoj su živjeli i umrli, u kojoj su se toliko za ono sveto jedinstvo borili, koje oni sad u slavi vječitoj i u krilu trojednoga Boga uživaju, zazivajmo jih ujedno, da to jedinstvo cjelokupnomu narodu slavenskomu čim prije kano jedini zalog svih dobara izprose."

Čuvši ja biskupa Strossmajera u sabornici hrvatskoj god. 1861., kad je osnivajući južnosl. akademiju zborio veliki svoj govor; čuvši ga i poslje govoriti na saboru hrvatskom, u jamničkoj kiselici g. 1863. i drugdje, nebjeh dotad još nikada čuo, kako govori sa svetoga mjesta. Vjerovat ćete mi, da nemam razloga pretjeravati, što govorim. Biskup, inače obilat, negovoraše duže od pol sata. Kako sam zgodno sjedio, neizmače mi nijedna njegova misao, neprečuh nijedne mu rieči. Smijem reći, da me je zapanjila njegova govornička vještina. Nemožeš si pomisliti ništa ljepše zaokružena, u tolikoj kračini toli podpuna i dotjerana od ove propoviedi. Iz zvonkoga, simpatičnoga organa tecijahu mu najzgodnije rieči nečuvenom milinom i slašću jasno, razgovietno, bez prevelike brzine, koja brani dohitati im smisao, i bez dosadne, umarajuće polaganosti. Na licu mu crtala se velika sreća i silna ljubav prama sv. vjeri i sv. stolici, prama još nesjedinjenoj braći i cielomu velikomu Slavenstvu. Nikad se nije rieč i lice ljepše slagalo s mišlju i čuvstvom. Tu se je vidjelo ono: Ex abundantia cordis os loquitur — da se s obilja srca prelievaju usta. . . Pa kako je uz taj govor sievalo oko govornikovo, kako ih popraćivala vještački odmjerena, skladna kretnja! Da i možeš čitajući biskupove spise u čemgod zamietiti ono što Ciceron nazivlje: lactea ubertas; ako i opažaš tamo amo koju

stilističku osebinu — kad mu čuješ živu, gladku, sladku rieč, zaboravljaš na sve te sitnice: tako neodoljivom silom i čarom osvaja ti on duh, srce, svu tvoju pažnju, ukupnu duševnu snagu. — Mi smo Hrvati bili zadovoljni, sretni, razblaženi; da smo to mogli biti punim pravom, utvrdjivaše nas složna hvala i drugih slavenskih slušalaca biskupovih.

Da se i domaćemu stanovničtvu rimskomu dade prilika, te se upute o velikoj znamenitosti ove svečanosti, izadje nesamo „Invito sacro", oglasujući uz propisanu pobožnost podpune indulgencije, nego je i posebice toga dana popodne taljanski propoviedao glasoviti govornik Schiaffino velikim zanosom i po Slavene veoma častno i laskavo. Kako sâm netegnuh prispjeti na ovu propovied, ustupit ću ovdje mjesta kratkoj ocjeni iz jur spomenutih „Pisama o hodočašću" (V.): „Danas 5., na blagdan svetiteljâ", kaže pisac, „govorio je taljanski Monsignore Schiaffino, jedan od propagande, da i prisutnim Taljancem povieda djela i život slovinske braće, kao i uzrok ovolikom učešću Slovinaca i svim raznim obredom, što su se izmienili u liturgiji. Kad Slovinac govori oduševljeno o slovinskoj stvari, u tom neima ništa zamjerita, no kad se Taljan prometne u Slovinca, da u njemu nerazpoznaješ inorodca, tad se čudom čudiš nad učenim razlaganjem i živim opisivanjem borbâ naših apoštola za svoj narod, kao i neizmjerne ljubavi njihove za svojim jezikom, oko kojega usredotočilo se cielo njihovo djelovanje. Čuti Schiaffina iza ostalih govornika slovinskih, te medju njimi povući paralelku, težko je, jer najblaži sud što ga izričeš glasi: slovinskim duhom je govorio!"

Trodnevna se svečanost završi velikom večernjom i svečanom zahvalnicom: Te Deum laudamus, što je uz krasno pienje papinske kapele obavio kardinal-dekan Di

Pietro. Ova uzvišena i dušobudna trodnevnica u bazilici sv. Klementa bješe neposredna pretečnica velikoj slavenskoj audienciji, na koju ću vas povesti, čim vam prije kažem koju o palači, gdje je bila podieljena.

XIV.

U Vatikanu.

Vatikan! Ime zvučno, ime čudno, podrietlom svojim u proročanstvenu tajnovitost zasižuće! *) I nebio privrženik i član katoličke crkve; bio protivnik najdivnijoj, neuzdrmanoj dosad instituciji papinstva: koj učenjak, koj umjetnik može ravnodušno čuti ili izreći ovo ime, da mu se pri samom spomenu njegovu neugrije duša, nerazigra mašta? Koliki učenjaci nezacrpiše na preobilnom, nepresušnom vrelu njegove starinskimi vele važnimi rukopisi bogate knjižnice — medju njimi i čuveni naši domaći povjestnici — pišući i popunjujući iz njih slavna djela naroda svoga i stičući samim sebi slavu; koliki umjetnici, slikari i kipari, motreći i proučajući neprocjenive umjetnine po raznih dvoranah, stancah i hodajah neuzgojiše duh svoj, oplemeniše ukus umjetnički i obogatiše maštu savršenimi slikami i oblici, da tako izučeni i sami se vinu novom snagom i poletom za divnimi uzornici i kušaju izvoditi njihovim radnjam ravna ili slična slavna djela. U te dakle — premda u njih samo sjedi sveta obično života starac — moglo bi se reći vilinske dvorove da vas časak povedem. Nenadajte se potanku opisu; tko će to iskati, kad mu reknem, da u toj ogromnoj palači sa 20 dvorišta, 8 glavnih i preko 200 pokrajnih stuba ima 11.000, ili kako Bonanni (Storia del Vaticano) tvrdi, zajedno s podzemnimi — čak 13.000 dvorana, soba

*) Sastavljeno od vates i cano — vaticinium = proročtvo.

i hodaja, a ja od svega toga neznam, jesam li vidio i jednu tisućninu — samo tisući dio. — Ali i od ono malo da i vam udielim malo.

Kad staneš pred Vatikan, koj se diže na desnom gornjem kraju trga sv. Petra tik bazilike, dogadja ti se ono isto, što ti se dogodilo na prvi pogled sv. Petra. Palače vidiš samo jedan dio, koj je gradjen poput uglaste podkove i uzanj još jedno krilo ob desnu palači. Drugo je sve zamaklo u prostorije iza sv. Petra, gdje se dalje snuje i prisnava zgrada uz zgradu, vije krilo u ogromnih dimenzijah. Amo ti već nedopire oko s trga Petrova. Zato te ono i tuj vara, kakono pred crkvom, nevideći ti se palača onako velika, kako je u istinu i kako joj silni broj prostorija dokazuje. Što više, ima na prednjem dielu palače u zaledju onoga desnoga krila s gora nekakvih prigradaka, koji ti oko i ukus vriedjaju te im zalud tražiš uzrok obstanku i nesmiješ se domišljati dostojnoj prispodobi. Prijatelj moj, vriedni koprivnički župnik, razgledajući sa mnom vanjštinu palače, onom ljubavlju, koja u ljubljenom predmetu traži i želi sve samo savršeno vidjeti, smrkavaše se s ovih suvišaka i nedade se utješiti, zašto ih nije već uklonila vještačka ruka. U ostalom mi si u tom dakako neprisvajamo kompetentna suda. Predjimo radje preko ovih sitnica k samoj palači.

Tko ju je počeo graditi, nezna se više pravo; jedni kažu, da Konstantin Veliki, drugi sv. Liberij, treći papa Simak. Kako mu drago bilo, istina je to, da je za Karla Velikoga jur stojala, jer je on u njoj stanovao, kad ga je imao za cara kruniti sv. Leon III. Gradili su ju i dogradjivali najslavniji graditelji taljanski: Bramante, dva Sangalla, fra. Giacondo, Peruzzi, Michelangelo, Barozzi da Vignola, Giac. della Porta, Rafaello, Ligorio, Domenico Fontana, Carlo Maderna, Bernini i dr., ter je trebalo tri i pol vieka, dok se izgradila, i potrošilo se 80 miljuna škuda na samu gradnju, neračunajući amo umjetninâ u njoj smještenih u neizmjernom broju i neprocjenivoj vriednosti. Gradjena tolikimi graditelji u toli razno vrieme nije ni čudo, što nema podpune pravilnosti i sumjerja. Tlo joj zaprema nekadanji vrt i cirkus Neronov, nakvašen nevinom krvlju nebrojenih kršćana smaknutih za prvoga progonstva. Doista sveta zemlja, na kojoj stoji! — Povrh papâ Julija II. i Leona X., koji ju dadoše ukrasiti slikarijami i trostrukim triemom Rafaelovim (t. zv. *le logge di Raffaelo*), povećaše znamenito vatikansku palaču u novije vrieme: Klement XIV., Pio VI. i VII., da uhvate prostora ze razne zbirke, muzeje i ogromnu knjižnicu. U palaču se uzlazi desnom kolonadom na t. zv. kraljevske stube (Scala Regia), po Berninijevoj osnovi veličajno sagradjene i urešene jonskim stupovljem, te se umah dolazi u 1 sprat u kraljevsku dvoranu (Sala Regia), Pavlom III. sagradjenu, koja ujedno tvori predvorje dvima kapelama. Jedna je od njih po cielom svietu razglašena: Sikstinska kapela, prozvana tako po svojem utemeljitelju Sikstu V. U njoj se obavljaju crkveni obredi velikoga tjedna, kojim redovito pribiva i papa. Kapela ima lik duge četvorine i vrlo je visoka. Tu je slavni Michelangiolo Buonarotti naslikao na ljepu svoj Zadnji sud, po složnom sudu vještaka djelo najveće slikarske smjelosti i umjetnosti. Na toj slici umah nad ulazom u kapelu ima glava meštra obrednika Pavla III. (Biagio) s magarečjim ušima, komu se umjetnik ovako ćutljivo osvetio, što se je sablaznio o golotinju njegovih likova i papi rekao, da ona nedolikuje svetomu mjestu. Ukočena slikarija po stienah nesudara se sa živošću sloga Michelangelova. Na svodištu je on naslikao drugu ogromnu sliku: Stvorenje svieta, razdieliv ju u pet česti i

dodav joj Prvi grieh i izgon iz raja, Žrtvu Noemovu, Potop i Opiće Noemovo. Pod svodištem se izmjenice redaju proroci staroga zavjeta — za koje Mad. Staëlka u svojoj Korini kaže, da držanjem svojim više nalikuju junakom — sa Sibillami: perzijskom, eritrejskom, delfiskom i kumejskom. Pored drugih manje znamenitih slika stoje u četiri ugla: Asver i Estera i obješeni Aman, Mjedena zmija, David i Golijat, Judita i Holofernes. Moj Guida tascabile primjećuje na koncu: L' impazienza di Giulio II., non permise a Michelangiolo di dar l' ultima mano a quest' opera gigantesca — da M. s nestrpljivosti Julija II. nije mogao posve dotjerati svojega orijaškoga djela. Bila bi dakako drzovitost u mene, da kušam izricati svoj nestrukovni sud o tom majstorskim priznanom poslu; pa što bi on i koristio štiocem? Likova ima na tih slikarijah tolik bezbroj, one se tako smiono nižu i spliću a gdješto na tolikoj visini, da ih ni uz najoštrije oko i staklo nemožeš posve jasno razabrati. Pa i činilo mi se, da su one ponešto izbliedjele, u čem me je i čuvar kapele utvrdio, što i nije čudo, kad već stoje tri sto godina. Uzviv pogled udari mi u oči velika pukotina, diljem posred svoda. Imavši još u živoj pameti naš netom minuli potres, nemogoh se ipak dosjetiti, da bih gdjegod čitao bio, da je on i ovdje harao; upitani mi čuvar reče, da je svod pukao, kad se prije više godina razprsnula prahana (barutana). Šteta je velika, jer ruži ljepotu kapele.

Pavlinsku kapelu (od Pavla III.) ominuh nekako, što nisam toliko žalio, jer čitah kasnije, da u njoj osim krasna tabernakula od kristala ima nekoliko slika od velikih umjetnika, ali dimom voštanica zakadjenih i potamnjelih.

Uzpevši se stubami u drugi sprat udjoh u *Le Loggie di Raffaello* (dvorane R.) nazvane tako, što ih je taj

umjetnik sagradio i oslikao. Započe ih graditi za Julija II. Bramante, a po smrti ovoga pape povjeri Leon X. posao Rafaelu, koj preinači osnovu Bramantovu. Izmedju soba Rafaelovih najviše se iztiče slikarijami t. zv. *Camera della Scuola d' Atene o della Segnatura* (ovo drugo ime zato, što su u njoj nekoć pape podpisivali breve) te je ukrašena slikami, odnosećimi se na bogoslovje, mudroslovje, pjesničtvo i pravničtvo. Tu se vidi: 1. *Disputa* del SS. Sacramento — prepirka o presv. oltar. otajstvu. S gora je presv. trojstvo, Marija i sv. Ivan Krstitelj; s obje strane oltara četiri crkvena učitelja s inimi svetimi otci i svetci staroga i novoga zavjeta, prepirući se o dubokom ovom otajstvu. Kaže se, kad je na molbu Bramansa d' Urbino Julij II. dozvao amo Rafaela iz Fiorence i vidio ovu prvu njegovu sliku (disputu), da je zapanjen s njezine izvrštine naložio, te se radnje svih drugih umjetnika obustave i sastruže, što su već izradili bili. Nu Rafael iz počitanja naprama svomu učitelju Peruginu nedade uništiti slikarije na svodu koja i sada još postoji. 2. *Scuola d' Atene*. Pozorište je triem, komu s preda sjede mudroslovni prvaci grčki Platon i Aristotel, okruženi svojimi učenici; na drugoj strani Sokrat razpravljajući s Alcibijadom i niže njih Pitagora i Diogen — dakle zastupnici svih grčkih mudroslovnih sustava. Medju ove filozofe uslika R. lica mnogih glasovitih muževa svoje dobe. Na toj slici ima likova i od drugih nekojih umjetnika te je mnogo oštećena. 3. *Parnas*. Tu se oko igrajućega Apolona u dražestnih hrpah skupilo devet muzâ, a oko njih likovi glasovitijih starijih i novijih pjesnika: Homera, Horacija, Vergilija, Ovidija, Tibulla, pjesnikinje Saffe, Danta, Boccacija i dr.

U drugoj sobi (koja je po redu upravo prva) zvanoj *Scala di Constantino*, ima slika, koje su po nacrtu Ra-

faelovu većinom izveli njegovi učenici. Slike se tiču doživljajâ Konstantina velikoga: Pobjeda Konstantinova nad Maksencijem kod Ponte Molle, koju zače slikati Rafael, a po smrti njegovoj doslika G. Romano; od ovoga je i Pojas križa na nebu, Krštenje Konstantinovo od Fattora, a od Raffaellina del Colle izvrstna slika: kako Konstantin veliki sv. Silvestru poklanja Rim. Pio IX. dade pod od ove sobe uresiti velikim mozaikom, nadjenim kod sv. Stuba (Scala Santa). U trećoj sobi:

Camera d' Eliodoro predočuje glavna slika sirskoga kralja Seleuka, uhvaćena od dva angjela, čim je Rafael htio nagoviestiti vojne uspjehe Julija II. Na svodu su slike: Božje obećanje Abrahamu, Mojsija pred gorućim grmom, Žrtvovanje Izaka i Sanja Jakovljeva. Na stienah odvraća Leon I. Attilu, da neudari na Rim, a sv. Petru u tamnici skida angjeo verige i dr. U četvrtoj sobi, zvanoj:

Camera dell Incendio del Borgo ima slika, koje su po nacrtu Rafaelovu izveli njegovi učenici, od kojih neka budu spomenuti: Enea, noseći otca svoga Ankiza (slikao Giulio Romano); Leon IV. trnući požar znakom sv. križa; Opravdanje Leona III. pred Karlom vel. Pobjeda Leona IV. nad Saraceni i Krunjenje Karla vel. po papi Leonu III. u staroj bazilici vatikanskoj.

U petoj sobi, nazvanoj *Galleria vaticana* ima krasnih slika na platnu od raznih slikara, od kojih ćemo spomenuti samo nekoje ponajglavnije, poznate s raznih snimaka, kao što su Rafaelovo: Preobraženje, Madonna di Toligno, Krunjenje i Navještenje Marijino, Poklon sv. 3. kralja, Tri krieposti bogoslovne pa Pričešćanje sv. Jeronima, koja, kako u prednjem jednom poglavju spomenusmo, u mozaiku preradjena stoji na jednom oltaru u bazilici sv. Petra, te je jedan izmedju poglavitih uresa

njenih. Ima tu slika i drugih izvrstnih umjetnika, kojimi neću da štiocem pamet preterećujem. Mnogi će i onako možda reći, da je i to suvišno bilo nabrajati, kad i samo kratko, letimično gledanje slabo izdovoljuje. Za pravi duševni užitak htjelo bi se čitave ure i dane, da u svakoj ovoj sobi provedeš, pa da umjesto suhoparnoga tiskanoga provodiča imaš uza se vještaka, stručnika, koj bi te vrstan bio upozoriti na klasičnu izvrstnost kompozicije, bogatstvo mašte slikarove, živost i mies mastî i stotinu drugih svojstva, kojim se ti ni domisliti nemožeš, kamo li da ih valjano pojmiš. Zato izadjimo radje s tom mješavinom raznih slikâ u glavi na polje, da se malko prozrači. Ali da, nećeš na prosto izaći. Došav do ulaza, prihvati vratar za kvaku i oštro me pogleda ali neotvara. Razumjeh. Izvadiv svoj obolus, bakrenjak od 10 centezima (nešto preko 4 novč.) primih uzvratice njegov učtivi naklon i slobodan izlazak. — To me je i opet uvjerilo o istini: beatius est dare quam accipere! Iznevjerih se jednom tomu načelu, ali me i stiže kazna. Već nešto zlovoljan na to vjekovito darivanje neudielih za ulaznicu u vatikanski muzej ništa činovniku, koj me je liepo do vratâ izpratio; ali neznam, kojemu je od nas dvojice mučnije bilo: odoh zažaren, kao da sam ja uljudnomu pratiocu svomu izvadio tobolac iz djepa. Doista: beatius est dare! Samo valja dobro natrpati kesu i oklopiti srce svetom strpljivošću hodočastnika.

Dobivši onako neslavnim načinom ulaznicu za muzej, a nebudući dospio s drugimi hodočastnici poći, zaputih jednoga dana sám onamo sa svojim tiskanim guidom u ruci. Srećom ili nesrećom zaustavi me na ulazu dosta otrcan čovjek pitanjem u njemačkom jeziku: nebih li trebao izkusna provodiča. Prihvatim ponudu za nagradu

od poldruge lire, nebih li uštedio što dragocjena vremena. Ali kakva li bješe njemština u mojega tumača! Dvie tri rieči njemačke čudna izgovora, onda nešto taljanski, nešto opet franceski. *) Nemogu se domisliti, kojega bi mogao biti naroda, dok mi nekaza, da je Belžanin — valjda Flamanac. Još je čudnija bila njegova okretnost u miešanju i zamjenjivanju imena staro-katoličkih umjetnika i velikana, koje su kipovi predočivali. Svaki čas moradoh izpraviti koju pogrešku, koju krupnu netočnost u njegovu razlaganju, što ga baš nije jako zabunjivalo, jer sve te mahne nastojaše pokriti dubokimi nakloni i laskavim povladjivanjem, čudeći se tobože mojemu (dosta slabomu) poznavanju grčkih i rimskih starina. Nu i ovakov kakov bješe, dobro mi dodje, jer me upozorivaše na najvrednije stvari, što je svakako hitrije bivalo, nego da sam istom tražio po svom tiskanom guidi. Ibant qua poterant.

Ni tu nemojte očekivati, da ću vam podrobno opisivati. Pomislite, da u muzeju ima 22.000 većih i manjih kipova (statuâ), za koje bi se htjelo dana i tjedana, da ih točnije razgledaš; koje nabrojene i samo najoskudnije opisane izpunjuju cielu debelu knjigu. — Muzej je smješten u više odjelâ, a najviše kipova ima u prizemnih hodajah. O njem kaže A. T. u svojih Listovih u kratko posve zgodno: „Sav grčki, rimski i barbarski život, u javnosti i domaćnosti, izlaže ti se tu pred očima. Kipovi

*) Ova me zgoda opomenu na prvi moj pohod Italije, kadno sastavši se u Ferari s jednim Englezom iz Amerike, koj slabo natucajući njemački htjede mi u jednoj slikani Snimanje s križa protumačiti riečju: Krucinahme Christi! Eto ti „Wurzelsprache“, pomislim, kojom bi neki tumači radi naravski iztumačili čudni dar jezikâ i govora apoštola na duhove.

svih glasovitih muževa grčkih, careva rimskih, svih bogova i božica dotle zanose gledaoca, bavećega se klasičkimi jezici, da se nemožeš otrći.“ Ali da se prošećemo malko izmedju njih! —

S desna ulazu redaju se najprije dvorane t. zv. Galleria lapidaria, popločane krasnimi starimi mozaici. Desno je krilo obloženo poganskimi, lievo kršćanskimi inskripcijami (napisi). U daljnih dvoranah ima liepih mramornih umjetnina. kao: Kariatida, Antinoos, Stidljivost; u poprečnoj jednoj ladji orijaška glava Meduzina iz hrama Venerina u Rimu; Silen; Fauno medju dva morska konja, praćen Nereidi; Ganimed; Ranjena Amazonka; Diana motreća Endimiona; Demosten, Tito, Trajan, a na dnu galerije glasoviti mjedni konj boriočev. Od kipova u daljnih prostorijah izmedju careva, carica i božica iztiče se ljepotom Antonija, žena Klaudija Druza, pa Venera Anadiomena, vlažnu si kosu otiruća. U polukružnoj jednoj dvorani diže se gorostasna soha Nila, obkoljena sa 16 sinova, znamenujućih 16 njegovih pritoka. Tu ima i Minerva Medica, jedna od najljepših umjetnina rimskih, pa kipovi boraca, bogova i careva.

U hodaji *Chiaramonti* ima takodjer na stotine kipova raznih bogova i božica, careva rimskih pa slavnih muževa iz republikanske dobe: Cicerona, Cezara, Pompeja, Katona i dr. Kolikimi su se novčanimi žrtvami ove umjetnine nabavljale, dokazuje n. pr. u ovom odjelu glasovita soha sjedećega Tiberija, za koju se platilo 12.000 škuda. Još kamo veće od ovih umjetnina naći ćeš u t. zv. Pio-klementinskom muzeju, utemeljenom Klementom VIII. i XIV. i Piom VI. On se dieli u dva vestibula, četiri kabineta itd. U t. zv. *vestibolo quadrato*, urešenom arabeski Danielada Volterra vidi se nasred dvorane t. zv. Torso di Belvedere, krnjak od biela mramora,

nadjen u kupalištu Karakallinu, izklesan Apollonijem Atenjaninom, a nedaleko od njega smještena je Tomba Kornelija L. Scipiona Barbata, u kojoj se je našla i okostnica g. 1781., kad se otvorila, i prsten na ruci, koj je Pio IV. darovao lordu Algeronu Percy-u. — U *vestibolo rotondo* ima više okrnina starinskih soha sa starom urom, na kojoj su u grčkom i latinskom jeziku naznačena imena vjetrova. S ove se dvorane širi i jedan od najljepših vidika na Rim, s čega se i zove Belvedere del Vaticano.

Camera di Meleagro, prozvana po krasnom kipu Meleagrovu, ima plohorezbu pokazujuću Muze, koje Homera uznose medju bogove, pa starinsku rimsku dvovesalku s borećimi se vojnici.

U triemu belvederskom (Corte del Belvedere) poduprtom sa 16 granitnih stupova, smještene su najdragocjenije umjetnine vatikanskoga muzeja: Torso, Laokoon i Apolon belvederski. U prvoj izbi (gabineto) stoji Perzej sa dva šakača, a u obližnjem triemu plohorez: Bako i Arijadna na otoku Naksu. — U drugoj je izbi Merkurij belvederski, kip znamenit s anatomijske vjernosti i krasna sumjerja. — U trećoj je izbi kip Laokontov, djelo trijuh slavnih kipara Rodjana: Agesandra, Polidora i Atenodora. Sadreni snimak ovoga originala vidjeh jur u Fiorenci u Palazzo degli Uffizi. Vergil u II. pj. Eneide pripovieda obširno čudnu zgodu, koja je poslužila osnovom ovomu prekrasnomu umotvoru. Oko svećenika Laokonta i dvoje mu djece po boku savila se grdna zmija, iz mora izplivala, lomeći kosti nejake mu dječice i zagrizujući mu se u bok. Silna bol, izražena na trpljivu mu licu, čini se kao da nepotiče toliko od vlastite mu rane, koliko od zdvojna napora, da od jednih svojih sinova grčevitim rukama otisne savijajuće se truplo nesmiljene zmije. Ovo je pravi *capolavoro* grčke vajarske umjeće,

opisan i ocienjen toliko puta prvimi estetici najobrazovanijih naroda. U četvrtoj izbi smješten je kip Apolona vatikanskoga ili belvederskoga, o kojem se misli, da potiče iz vremena Neronova, takodjer velike umjetničke vriednosti. — Da duže nedosadjujem štiocem kazat ću, da u daljnih dvoranah ima kipova svakojakih mitoloških životinja: Centaura, Cerbera, kojega Hreljo okovana vodi, lavova itd., poprsja glasovitih muževa i žena, razne skupine krabulja, vile s kipovi dramatskih pjesnika i filozofa grčkih, a u jednoj sobi veliki porfirni lies (sarkofag) sv. Helene, carice, komu je na stienah izklesana bitka sa zarobljenici. Pio VI. dade oštećeni ovaj lies prenieti u Vatikan, te su kroz 20 godina radile oko njega najumjetnije ruke, da mu uzpostave prvobitni lik, pa ti su popravci stajali oko pol milijuna franaka. Eto koli su darežljive bile ruke papa rimskih, da nezahvalnomu svietu spase dragocjene umjetnine.

S kratkoće vremena mogoh tek zaviriti u Egipatski muzej, osnovan Piom VII., a otvoren pod Grgurom XVI., u kojem ima sarkofaga s hieroglifskimi napisi, pa u Grgurov Etruški muzej, gdje su poredane žare (s mrtvačkim pepelom još gdjekojih) i raznovrstno posudje od terra cotta, potičuće od slavljene lončarske radnje starih Etruščana.

Čudno nekako uze mi kucati srce, kad sam imao unići u knjižnicu vatikansku, o kojoj sam dosta čitao za života i toliko ju puta poželio vidjeti. I doista, vriedna je ona i najživlje želje. To moraš reći, ako si vidio samo vanjštinu njezinu, ako i nisi mogao, kao što ni ja nevanjštinu njezinu, ako i nisi mogao, kao što ni ja nemogoh, razgledati bogatu joj sadržinu. Ulazi se u nju na željezna vrata naprama muzeju Chiaramontovu, te je sagradjena u slogu renaissance, a pravi joj je utemelji-

telj Siksto IV. Nije ona po svietu izašla na veliki glas toliko s tiskanih knjiga, kojih ima 30.000, koliko s velikoga broja dragocjenih rukopisa — oko 24.000, nesamo latinskih i grčkih već i istočnih, medju kojimi ima primjerice: 787 arapskih, 459 sirskih, 590 hebrejskih, 80 koptijskih, 64 turska, 22 indijanska, 10 kineskih i dr. Tu se čuva i rukopis sv. pisma iz IV. vieka; tu je najljepši rukopis na svietu: Terencijeve komedije iz 9. vieka, pa Eneida Vergilijeva, oboje u staklenih ormarih, urešena krasnimi sitnolici (miniaturami); ima nadalje rukopisa Petrarkovih, Tassovih, sv. Karla borom., Danta (s 122 miniatura) itd. A koliko je tu sahranjeno neprocjenivih povjestnih spomenika, tičućih se naše hrvatske i južnoslavenske prošlosti, dokazuju radnje najznatnijih naših povjestnika, koji su obilato gradivo crpili na ovom bogatom vrelu. Za ovoliko blago hoće se naravski i silnih prostorija. Prva dvorana, t. zv. *gabinetto dei Papiri*, u koju udješ, dugačka je 216 stopa, 48 široka, 28 visoka, a razdieljena u tri broda, te su svodovi toga ogromnoga prostora oslikani sve samom izvrstnom slikarijom. Knjige i rukopisi spremljeni su u onižih ormarih duž stiena, pa su i oni ukrašeni ukusnom ornamentikom. Po ormarih i po stolovih, naročito u dvijuh poprečnih brodovih, smještena je velika zbirka grčko-italskoga posudja, ogromne žare od porfira i drugoga mramora, darovane od careva i kraljeva raznim papam, koji su ih opet poklonili knjižnici.

Mimoišav druge u četvrtoj je dvorani t. zv. *Museo Christiano* ili *sacro*, u kojem ima puno orudja, našasta u katakombah; žižaka, posudja od stakla i slonovine itd. U šestoj dvorani údara u oči staro-ruski koledar na cedrovini izpisan u obliku križa sa sitnolici; krst od gorskoga kristala s urezanom mukom Isusovom od Valerija di Belli pa darovi siamskoga cara Piju IX. U svih tih

dvoranah ima pokraj ovih stvari i knjigâ. Na kraju uvede nas čuvar u jednu omanju sobu — u Pijinu sobu. Ovdje se ljeska u prekrasnih bojah na staklu slika Pija IX., dar, čini mi se, jednoga monakovskoga umjetnika. Tu su koje izložene, koje u krasnih spomenicah pohranjene dragocjene uspomene, poslane ovomu velikomu papi; tu su naslagane nebrojene sjajno uvezane adrese svih naroda ovoga svieta i našega hrvatskoga. Koli bih rado bio poiskao i zavirio u posljednju našu adresu od god. 1875., koju je mnogobrojna deputacija prvih odličnika našega naroda blagomu pokojniku izručila. U ovoj je sobici sve tako umiljno, na domaću: blagoćudno, vjerno pogodjeno lice dobroga Pija tako se prijazno smješka, kao da te hrabri i nuka, da k njemu pristupiš, u dobrotvornu ga i počitanu ruku poljubiš — riečju tu još prebiva duh pok. Pija; te nanj sjeća tolikom živahnošću te moraš onaj čas zaboraviti, da je već sišao medju mrtve još slavniji k slavnim svojim predšastnikom.

Bio sam zahvalan svomu mnogojezičnomu guidi, što me je na polazku iz knjižnice upozorio, da ima ondje još jedna krasna riedkost, ali za nju da se daje poseban dar. To je t. zv. *Tappezzeria di Raffaello* — R. tapeti, koji su izvješeni u posebnoj dvorani, u koju se, pamtim li pravo, ulazi jednom izmedju onih dvijuh poprečnih ladja knjižnice. Rafael naslika g. 1515. kartone za ove sagove, te se po njih u gradu Arrasu u Nizozemskoj, gdje je tada radila najglasovitija tvornica sagova, pod upravom Rafaelova učenika Bern. Orleya, ovi sagovi izradili od tanane vune, svile i zlatne žice. Rabili su nekoć za ukras dolnjih krajeva od stiena sikstinske kapele. Izmedju 14 njih samo ih 10 potiče od Rafaela: 6 s doživljaji sv. Pavla, a 4 sv. Petra; drugi su izvedeni po narisih R. učenika. Od prvih spominjemo Smrt Ananijinu; Petar

prima ključeve; Petar lovi ribe; Obraćenje Pavlovo; Pavao propovieda u Ateni; Pavao i Barnaba u Lystriji; Kamenovanje Stjepanovo, kojemu pribiva Pavao; a osobito je liep tapet: Isus se prikazuje Mandaljeni. — Kolika se umjetnička vriednost ovih sagova cienila, vidi se odatle, što su ih dva puta ugrabili: g. 1527. i 1789., koje zadnje su prodali bili u Genovi te ih je g. 1808. papa Pio VII. opet izkupio. Ovim su vucarenjem sagovi dosta stradali, ali kakovi su još uviek, nemože ih se dosta nagledati oko. Ako nisi sam umjetnik, ako ti nije neobično oštro i izvježbano oko, dok se posve neprimakoše i skoro neopipaš, okladio bi se ma o što, da su to prave slike: tolika im je živahnost i svježost, tako divno i savršeno prelievanje boja. O njih izriče njem. moj provodič (Gsell-Fels) ovaj sud: „Der Zustand der Teppiche ist derart, dass sie nur eine schwache Idee von Ihrer ursprünglichen Herrlichkeit geben. Immerhin leuchtet der grandiose und ergreifende Charakter von Raffaels Kompositionen, die zu dem Schönsten und Erhabensten, was er schuf, gehören, noch deutlich durch, im Reichtum der Motive, in der dramatischen Kraft, hohen Einfacheit, individuellen Charakteristik und innern Grösse.“ Nisam doista žalio onih 30 ili 40 cent., koje sam izlazeć darovao vrataru.

Poslje ovoga višesatnoga razgleda izišavši na polje, opazi moj provodič pri vratih od kolnice jednoga papinskoga kočijaša nižega reda, pa mi šaptne, kad sam već toliko vidio, hajde da i papine kočije ogledam. Otvori nam se kolnica. U njoj ima više krasnih kočija, u kojoj se pape običavaju voziti samo u najsvečanijih prigodah; što je kova na njoj, sve je gotovo od suha zlata i srebra, iztapetana crvenim baršunom ima iznutra podpunu udobnost liepo uredjene sobe. Pa i ulazi se u nju kao u kakov dvorac — u dvoje složenimi stubami s naslonom.

Ova me stvarca medjutim više stojala nego Rafaelova tapetarija. Izcrpiv mi se već sitniji novac moradoh udieliti banku od pol lire kočijašu, koj nam je samo ovtorio vrata, a usta nije gotovo ni otvorio. S toga stoji regula: imaj uviek u pripravi dovoljno sitniša, ma ga i nebilo prilično nositi. — Namiriv svojega guidu, preporuči mi se on i za drugi put. Svakako, pomislim: o kukovu dne.

XV.

Na velikoj slavenskoj audienciji.

Sveta nestrpljivost hodočastnika imala se do mala smiriti. Još koj čas i mi smo imali stupiti u sjajne dvorove vatikanske — stojati pred licem onoga prepočitanoga starca, koj se punim pravom zove otcem svega kršćanstva; imali smo vidjeti papu Leona XIII., kojega smo drugdje vidjeti zalud čeznuli. — Čim se svrši spreda spomenuti latinski pontifikal i propovied biskupa Strossmajera, pohitiše hodočastnici, da se što dostojnije spreme za veliki doček 5. srpnja. Tko se još nije ili nije dovoljno blagoslovinami obskrbio, tiska se u zlatarnice i dućane, te kupuje zlatne, srebrne i mjedene križe i križiće, medaljice pa čisla sve na tucete, da ponese papinim blagoslovom obdarenu sebi, rodu i prijateljem milu i nezaboravnu uspomenu. Gdjekoji hodočastnici, navlastito župnici i seljaci, obteretiše se čitavimi svežnji dragoga ovoga tereta, da su bili nalik našim putnikom marijanskim.

Oko jedanaest sati vrvile su ulice vodeće u Vatikan hodočastnici i znaličnom svjetinom, koja se nemogaše nagledati i nadiviti ovomu riedkomu, u Rimu od

pamtivieka nevidjenomu prizoru. Kočija sustiže kočiju, vozeći poljske knezove, grofove i plemiće u bogatih, narodnih odorah, zatim biskupe, prelate, kanonike, svećenstvo, redovnike, odlične gospodje u skupocjenom crnom odielu. Što nije moglo ujagmiti kolâ, pomiče se u gustih, zanimivih hrpah, po narodnosti okupljenih. Tu idu Poljaci i Rusini u dugačkih svojih bielih i surih haljincih, ondje pristali Hanaci u crvenih hlačah i modrih zobuncih; češki i slovenski seljak bez narodnoga obilježja odjenuo se je na gradjansku. Bez dvojbe najviše se oči otimalo gledaocem za Hrvati: za našimi Dalmatinci, Bošnjaci, Hercegovci pa za Arbanasi kraj Zadra. Odielo njihovo istočna kroja i sjaja, premda slično medju sobom, razlikuje se mješovitošću mastî (bojâ) i još koječim, tako n. pr. dočim je Bošnjak i Hercegovac omotao crvenu čalmu oko čela, natakao je Dalmatinac ĺahku liepu crven-kapu na ponositu glavu. No u svakoga je ruho, što možeš, skupocjeno. Prsnici, zobunci (koporani) od tanahna crvena, modra ili zelenkasta sukna, izvezeni raznim ukusnim ukrasom od raznobojne svile i zlatne žice, pošiti su užimi i širimi zlatnimi trakovi pa krznom obrubljeni. Bokove i struk pritegnuo svilen pojas a iz laganih opanaka vire prošikane natikače. U tom krasnom, slikovitom odielu krasno im je i držanje. Istina Bošnjak je ponešto sagnute glave i ramenâ, kao da ga još uviek tišti petstogodišnji osmanlijski jaram, nešto je kao zamišljen, hoće-li radjajuće se sunce slobode podpuno ogranuti i donieti mu pravu sreću i blagoslov; ali vitki, glaviti Dalmatinac ponosito diže glavu i slobodno (ali ne drzko) strielja očima, kao čovjek koj još nezna za robstvo i jur se nešto uljudio obćenitom prosvjetom; kršni Hercegovac, ovaj sivi sokol golih vrleti svojih, i on je bez straha izpravio glavu i podignuo krepka ledja, s kojih je

neprestano strêsao tudji, silnički jaram, kojega nikad nije mirno, krotko nosio. Vrli naš Mijo Pavlinović sretnoj se misli domislio. Doveo sobom pet Dalmatinaca, upravo pet ljudina, iz raznih izbornih kotara, koji su stasom, i krasotom odiela obću pohvalu stekli i svakoga zanosili. Nevikli tomu gledaoci svaki bi čas postavali, zagledajući se u te krasne, junačke prilike, u srebrne im široke toke (pločice) na prsijuh, u zlatne zaponce i krasnim vezivom izkićeno odielo. Bilo medju njimi svakojaka nagadjanja, tko bi ti ljudi mogli biti, da si se i nasmijati morao čudnim njihovim domišljajem.

Oko 11 sati bješe već krcata dvorana-čekaona hodočastnicî svih striša. Bilo je naredjeno dan dva prije audiencije, da ćemo se u dvorani svrstati po trijuh glavnih skupinah narodnih t. j. da će zajedno biti posebice Poljaci s Rusini, Česi sa Slovaci i Hrvati sa Slovenci i Bugari. Nu već u čekaôni red se taj pomrsio, nebudući svi zajedno prispjeli, svatko se smjestio, gdje je upravo uhvatio mjesto. Najbolje su još na okupu bili Poljaci, pa koliko su i bili gdjekoji odvojeni od glavne hrpe, dodje im u prilog pometnja ili nesporazumak, da su se mogli svi liepo ujediniti. Jer u ½12 sati, kad se otvoriše vrata od dvorane za audienciju, da obustavi navalu povika jedan izmedju hrvatskih hodoč. odbornika pred vratima: Polako! Držeći se to za taljansku rieč, kojom se Poljaci (talj. Polacco) prvi zovu u dvoranu, pribraše se oni odasvud i natisnuše u dvoranu, gdje su prvo i najzgodnije mjesto uhvatili. Za njimi, doznavši brzo za tu jezičnu bludnju, navalismo unutar i mi ostali hodočastnici u redu, o kojem se je mutatis mutandis moglo reći: non est distinctio inter Judaeum et Graecum. Ja i nekoji znanci mi svećenici djakovačke biskupije dokopasmo se gornje polovine dvorane, odakle smo prilično

vidjeli, što se zbivalo, ako i nismo tako lahko razabirali, što se govorilo. Dvorana ta je vrlo duga, najduža u cielom Vatikanu, a uzana, nalika na veliku hodaju. Na dnu joj stoji papinski priestol, oko kojega se nižu stolice za stožernike i poglavitije dostojanstvenike crkvene. Posred dvorane nastavila se u dva reda papina švajcarska straža u liepom sredovječnom bielo-žuto-crvenom odielu s oštroperci (helebardami), da podržava poredak. To je ona vršila vrlo uljudnom i dostojnom točnošću. Ova je bila i umjestna i nuždna. Jer hodočastnici, osobito niži, nisu još tim zadovoljni, što su doprli amo, već svaki hoće, da osvoji zgodnije mjesto i da se bolje protura napred, čim bi se zapunjivao prostor, koj je imao ostati prazan za prolazak. Bilo je dosta i šaljivih prizora. Tako blizu mene moli tugaljivo gospodja: „Pustite me, dragi gospodine, napred, malešna sam, malo ću vidjeti." — „Aja, draga gospe", odvraća moljenik, „gdje se o tom radi, da papu vidim, ni otca!" itd. — Ovakove nevine i prostodušne epizode bijahu upravo poželjna polakšica mučnomu čekanju. Jer valja znati, da smo u Rimu, pod taljanskim podnebljem, za krasna, jasna dana, gdje je sunce na zenitu, sabijeni u dvorani okrom 1622 hodočastnika (koliko se napokon nabrojilo) mnogo stotina domaćih stanovnika i inih stranaca, svih skupa nas do 3000 glava. Svi smo stegnuti u stajaće haljine (rukavice se moradoše svući, jer se nesudaraju s propisi papinske audiencije), a mnogi još oprćeni krupnimi svežnji devocionalija. Toplina siže 38—40 stupnjeva: stoji znoj na čelu i roni se niz lica kao lješnjaci. U toj omari dva tri puta prekide žamor i trznu nam umorene živce pridušeni poklič: Evo pape! Ali prerano. Jednom se ukaza samo jedan papinski vojnički častnik, a drugi put se u istinu otvoriše vrata od dolnje dvorane. Moglo je biti oko $^1/_2$1

sat. S kraja dvorane dopre do nas glas komande stotnika papinske garde, stade vojničko kretanje švajcarske straže, a na vrata izlazi zbor od 28 kardinala i prvi dio dvoranika papinskih. Mnogi vidivši sjajnu ovu povorku popadaše na koljena, misleći da i papa dolazi. Nu on je imao doći istom za pol sata. Kardinali ogrnuti grimiznicami, dva a dva, pomicahu se laganim korakom prama priestolu, praćeni biskupi i komornici papinskimi izmedju straža, koje su im neprestano počast davale, i izmedju hodočastnika, koji duboko sagibaju glave pred sjajnom, u tolikom broju još nevidjenom povorkom najviših papinih doglavnika. U prednjem redu udarala ti oči puna prilika državnoga tajnika kard. Jacobinija, koj je poznat od svoga pohoda u Zagrebu, te je ostao s dobrohotnosti svoje prama narodu našem u vrlo ugodnoj uspomeni; upoznaješ se u velikaško lice jur poznatoga domaćine kard. Borromea; vidiš visoku, stasitu osobu slavenskoga prijatelja Howarda, a upoznao bi se i s mnogim drugim svietlim licem, da imaš kad i koga pitati pa da smiješ prekidati šutnju, koja nalaže tolik broj tako visokih i svakoga počitanja dostojnih crkvenih vrhovnika. Ovaj nas prizor pokriepi na kratku još strpljivost.

U 1 sat pojavi se na dnu dvorane ličnik i naviesti dolazak Nj. Svetosti pape Leona XIII. Srca se uzkucaše, cielim tielom zatrza ti neki osjećaj, koj se ćuti, kad smo na kraju doželjenih želja. Žamor utihnu — bi skoro grobna tišina, koju prekida tek pridušeno, suzdržavano disanje od tri tisuće duša. „Na koljena!" poviknu papinski obrednik; „na koljena!" ponoviše zapovjednici vojnički. I pade sve ničice. Tko je manji, a nije sretan stojati u prvom redu, propin e se vratom i cielim trupom iznad prednjaka, da već izdaleka uoči i čim dulje gleda Kristova namjestnika. Najprije se ukaza veliki pa-

pinski križ, zatim rimski knezovi sa zlatnim runom, onda komornici papini, pa biskupi i tajni savjetnici, najposlje i sam papa. Sjedjaše na zlatnoj nosiljci — sella gestatoria, — koju je nosilo šest nosilaca u brokatnom odielu, dočim su mu s obiju strana dva dvoranina dovodila u toj vrućini u istinu potreban hladak mahalicami od biserom posuta perja. Bješe odjeven bielom svilenom haljom sa štolom. Čim se prvomu silnomu dojmu odhrvaše klečeći hodočastnici, čim smotriše blago, zadovoljno se podsmievajuće lice papino najskrajnji a sada prvi, ohrabreni udariše u gromoviti „Živio", „Slava" „Evviva", koj je cielom dugačkom dvoranom po više puta odjeknuo pravim, iskrenim, srdačnim oduševljenjem. Sv. Otac vidno tronut ovim sinovskim dočekom i pozdravom vjerno odane si djece iz dalekih krajeva slavenskih, pomicaše se polagano izmedju naših redova sagibajući se ljubezno i blagoslivljajući nas jasno na licu izraženim zadovoljstvom i slašću. Eto ga već sried dvorane, eto prema nam. Upravim s počitanjem pogled na njegovu visoku osobu. S bjelilom odiela u podpunu je skladu bljedilo njegova odugoga misaonoga lica, nad kojim se uzdiglo visoko, snježno-bielom sjedinom okruženo čelo, pod kojim se svietle dva crna, žarka oka velikim mirom i stalnošću kao živi svjedoci duboke pronicavosti i razboristi, kojom je zamislio jur tolike vanredne zamišljaje i za toli kratke vladavine slavio tolike sjajne uspjehe. Cieli izražaj njegova obličja odaje nešto više, duhovsko. Uz očevidnu blagost, uz neusiljenu prijaznost prosieva iz tih crta podjedno krepčina volje i odlučnost, koja stvara neobična djela. Tako, pomislih, izgledaju muževi, koje je providnost odabrala za velike, sviet usrećujuće zadatke. Dade li mu Bog još koju godinu poživjeti i izvesti velike namišljaje, on će se doista odužiti divnomu predikatu, što

mu ga prilaže poznato staro proročtvo — Lumen in coelo: njegove će zasluge za crkvu božju i družtvo ljudstvo, njegovo će se slavno ime sjajiti kao zviezda na nebu. Njegovo suhonjavo tielo čini se istina slabašno, zdravlje mu je kažu nježno, ali krepki njegov duh dat će nježnomu životu više žilavosti, nego što vanjština obećava. Tom se nadom, čini ti se barem, smiješ bodriti, kad mu čuješ krepku, zvučnu rieč. Bog daj, neizdala!

Kad pronieše Sv. Otca izmedju naših redova, sjede na priestol, okružen od kojih 80 prelata. Prevuče rubcem preko uznojenoga lica. Dok se časak odmarao, preletiše mu oči po šarenom našem skupu. Tko bi znao pogoditi njegove misli, tko proniknuti mu u čuvstva, koja se rojila u plemenitoj mu duši. Eto vidi pred sobom smjesu narodâ, iz dalekih, velikomu, oholomu svietu slabo još poznatih zemalja; vidi plemena još mlada, krepka, neizkvarena, koja još tako reći ni neprokušaše snage svoje, a on ih odabrao, da preko njih izvede veliko, spasonosno djelo ne samo za onaj nego već i za ovaj sviet. I mi sami bismo zadovoljni, što smo dotle sretno uspjeli, kamo da nebude on, čije je to djelo. S javnim izražajem zadovoljstva kimnu glavom, kao da je s Onim, kojemu je sluga sluga htio reći: Vidit omnia, quæ fecerat, et erant valde bona. . .

Sada uz niemi poklon budu Sv. Otcu izručene adrese triju narodnih skupina i položen mu k nogama sakupljeni Petrov novčić. Iz štednje prostora nemogu ja ovdje priobćivati svih adresâ, koje su si u toliko slične, što su odziv na veliku papinu okružnicu od 30. rujna 1880., što sve izriču duboku harnost i radost za ovaj liepi očinski dar Leonov Slavenom i obriču nepomičnu vjernost sv. stolici. Česka i poljska, mnogo duže od hrvatske, obaziru se na neke posebne momente: ona na

plodno djelovanje osobito sv. Metoda, koje je najviše posvećeno bilo upravo česko-moravskomu narodu, a ova na vjekovne patnje, kojim je velik dio poljskoga naroda podvržen poradi katoličke vjere. Vrlo krasnu a kratku adresu hrvatsku, izruči dr. K. Vojnović, a glasi ovako:

Sveti otče! Sa ravne Posavine i sa kršnih iztočnih obala jadranskoga mora dolaze u viečni grad članovi naroda, koji je uz sve u uzburkanoj mu prošlosti raznolike promjene javnih odnošaja ostao vazda nepromienjen u neuzkolebivoj vjernosti k crkvi katoličkoj i u sinovljoj odanosti k njezinoj glavi, namjestniku Isukrstovu. Oni dolaze taj čas ovamo, da ne samo dadu nov izraz onoj vjernosti i odanosti, koje su od svojih otaca nasliedili, nego i da se u bratskom kolu svojih po krvi i vjeri srodnika, sabrani okô svete stolice dičnoga poglavice apoštolskoga, Tebi uzvišenu nasljedniku njegovu, najsmjernije zahvale za očinsku ljubav i brigu, koju si u divnoj okružnici svojoj od 30. rujna prošle godine pred vasionim kršćanstvom cielomu slovinskomu rodu najjasnije izkazao. Oni dolaze ovamo, da na onom mjestu, koje je prisutnošću i stopami slovinskih apoštola, svete braće Cirila i Metoda, postalo osebujnim svetištem za sva plemena slovinska i koje Ti sada novom slavom obasjavaš, budu ove slave svjedoci i dionici. Oni napokon dolaze ovamo, da se na grobovih sv. Petra i Cirila pomole, kako bi posredovanjem njihovim izpunio Bog Tvoje za duhovno dobro Slovinstva misli, želje i težnje, da ujedinjeno u crkvi uzmogne dostojno riešiti u poviesti čovječanstva božjom providnošću namienjen si zadatak.

Osobito mi sinovi naroda hrvatskoga, koji je velik dio baštine ostavljene cielomu Slovinstvu od prvih prosvietitelja njegovih kroz viekove čuvao i do danas čestimice očuvao, velikim pouzdanjem pristupamo k Tebi, sveti otče! koji si, ponovivši dubokoumne rieči svojeg slavnoga predšastnika Ivana VIII.: „knjigu slovinsku, kojom da se slava Bogu dostojno uzdaje, pravom hvalimo i zapovjedamo, da se tim jezikom navješćuju slava i djela Hrista Gospoda našega“, cielomu slovinskomu rodu svečano izjavio, da crkvom posvećene narodne osebine njegove stoje pod zaštitom svete stolice. I ovom si svečanom izjavom potvrdio naprama iztoku, gdje se je crkven život raznovrstnimi oblici zaodjenuo, ono veliko i po crkvu spasonosno velikoga crkvenoga naučitelja sv. Augustina načelo: samo „u nuždnih jedinstvo.“

Dočim mi ovom takodjer prilikom očitujemo svoju neuzkolebivu odanost k svetoj rimskoj stolici, tomu stožeru jedinstva crkve, i sinovlje poštovanje prama uzvišenoj osobi svetosti tvoje: najsmiernije molimo Tebe, koji naprama Slovinstvu, razvijajućemu u naše vrieme sile svoje, sliediš po višem nadahnuću stope pomenutoga velikoga pape, da poput njega pošalješ hrvatskomu svećenstvu i narodu milostivu poruku: „Raširenima vas rukama zagrljujemo i otčinskom ljubavi primamo i voljni jesmo njegovati vas uviek apoštolskom dobrostivosti.“

U Zagrebu na blagdan duhova 1881.

Izvršujući odbor za hrvatsko hodočašće u Rim:

Dr. *Franjo Rački*, kanonik, predsj. akademije, odborski predsjednik. Dr. *Konstantin Vojnović*, dekan i prof. prava na sveučilištu. Dr. *Napoleon Špun-Strižić*, prisjednik bansk. stola, predsjednik širega odbora. Dr. *Aleksander* pl. *Bresztyensky*, rektor i prof. prava na kr. sveučilištu, odbor. podpredsjednik. *Alojsij Borošu*, rektor duvna reda sv. M. Mandaljene Pokorn. Dr. *Andrija Jagatić*, redaktor „Kat. Lista“, suplent na kr. sveuč., odborski tajnik.

Odbori hrvatski i slovenski sporazumješe se dan prije audiencije, da oba plemena, sačinjavajuća i onako

ednu sku pinu južnoslavensku, predadu samo jednu adresu i to hrvatsku, što je dosta truda stajalo, jer u hrvat. adresi nije naročita spomena Slovenaca, kao što bi to oni pravom željeli bili. Slogi za volju popustiše prihvativši našu adresu; ali su ipak, kako doznah, kasnije oni predali i svoju posebnu slovensku adresu.

Nakon toga ustade preuzv. g. biskup Strossmajer iza kardinalâ, pa pokročiv nekoliko koračaja stupi pred priestol i progovori svoj krasni svečani latinski govor. Izprva polaganim i odmjerenim glasom, kako to krasno pristaje ozbiljnoj latinštini, jačaše postupice zvuk jasne rieči biskupove, pa što su se brže razvijale misli neodoljivom silom i suvislosti jedna iz druge, to su hitrije tekle i rieči, zanoseći u sve to veću vatru duhovitoga govornika i njegove pozorne slušaoce, prelate, kardinale i samoga Sv. Otca, pa hodočastnike, koji mogoše čuti i shvaćati smisao. Nu i govornika i slušateljâ mu oduševljenje uzpe se na najviši vršak, kad je krepkim, povišenim glasom izustio kratku i divnu onu rečenicu, kojom se sve u jedan mah izriče, koja je najasnije i najodličnije obilježje katoličkoga jedinstva, kad izusti rieči: „Ubi Petrus, ibi ecclesia!“ Pri tom uzkliku ništa već nebi moćno suzpregnuti razigranih srdaca, obuzdati obćega oduševljenja: provaliv stegu stroge etikete zaori dvoranom dugotrajni, gromki „Živio!“ „Slava!“ „Evviva!“ Tek iza nekoliko časova mogaše govornik nastaviti i dovršiti svoj govor, zavjeravajući se Kristovu namjestniku u ime svoje, u ime hodočastnika, u ime naroda slavenskih, koje su oni u tolikom broju zastupali, da će ostati vazda vjerni i odani sv. Petru i njegovim nasljednikom, da se ničim neće dati od crkvenoga jedinstva odvratiti i vrućom svojom molitvom nastojati, da se vrate unj i ostala braća njihova.

Nu evo cieloga biskupova govora u vjernom hrvatskom prevodu:

Sveti Otče! O Kristu Gospodinu, Bogu i Spasitelju našem, veli sv. pismo kano kratku božansku rečenicu: „prolaziaše tvoreć dobro.“

Ovo isto o Svetosti Vašoj punim pravom govore danas svi, koji sgode svieta pravo prosudjuju; Vaša naime Svetost, ako i jest pakošću vieka veoma mučena, ipak sav život svoj posvećuje „tvorenju dobra.“

Živi dokaz tomu jesmo mi Slaveni katolici, koji smo se iz raznih strana svieta k Petrovoj stolici i crkvi Rimskoj, majci i učiteljici ostalih na zemlji crkva sjatili, da pred nogami Svetosti Vaše pokleknemo te najdublja čuvstva strahopočitanja, sinovske ljubavi, pokornosti i zahvalnosti očitujemo za uzvišenu onu milost kojom je Svetost Vaša svete apostole Cirila i Metodija na viši stupanj hierarkije nebeske podići i štovanje istih svetaca za svekoliku po svem svietu crkvu obćenitim odrediti blagoizvolila.

Velika doista i skoro božanska je to blagodat, tolika, da neima ništa, što bi budi dušam našim više ugoditi, budi prama našim i vieka našega potrebam shodnije pomisliti se moglo. Ako naime na prve i osobite potrebe cieloga svieta spada ono božansko jedinstvo, koje je Otac vječni iz grudi svojih udielio te cienom krvi Jedinca svoga htio da bude ufanje i baština svemu rodu ljudskomu; ako izvan grudî ovoga božanskoga jedinstva nipošto nemogu uspievati one medju raznimi plemeni i narodi sveze pravičnosti i pravednosti, one sveze složnosti i suglasja, bez kojih svi čovječji napori ostaju ne samo jalovi, nego se dapače očito na razsulo i propast izvrću; ako ovo božansko jedinstvo uzalud tražimo drugdje u svietu, van u Rimu, gdje je Gospodin temeljni mu kamen,

trajnu stražu i branik u rimskih papah položio; ako je napokon ovo božansko jedinstvo, u kom je Gospodin svekoliko blago spasenja svoga spremio, napose nam Slavenom svim kako u stoljeću devetom, tako još i više u devetnaestom neobhodno potrebito, želimo li u bratskoj svezi medju nami te sa ostalimi naprednijimi narodi nastojati oko svrhe, kojoj smo odredjeni: a ono je u istinu Svetost Vaša najveću blagodat nam udielila, kad nas nedavna zlatnom besjedom Svojom „Grande munus“ udostoji opomenuti: kojimi da smo dužnostmi svetim Apostolom našim obvezani, kojim nadalje načinom da se svetoga života njihova imademo spominjati, kojom napokon namjerom da jih štovati i zazivati imademo. Sveti bo Apostoli naši u stoljeću devetom podjoše poglavito za tim, da predje naše Slavene, koje su na vjeru i naobrazbu kršćansku obratiti nastojali, uvjere: da se nigdje drugdje van u najužem i neprekinutom jedinstvu sa stolicom Petrovom i sa sv. stolicom apostolskom naći mogu ona jamstva za vjeru i istinu, ona jamstva za mudrost i jakost, ona jamstva za znanost i pobožnost, bez kojih niti prieteće jim pogibelji savladati, niti slobodu i blagostanje svoje za buduća takodjer vremena osigurati ne mogoše.

Pak baš to je ono, što su sv. Apostoli naši ne jednim ili drugim činom života svoga, već svimkolikim radom svoga apostolskoga zvanja zasvjedočeno i potvrdjeno ostavili. Što više, Bog sveišnji isto tako potvrdi i one sgode njihova života, koje su jedino o njegovoj ponuki i volji zavisile. Tako na primjer, što je jedan od njih, naime mladji, Ciril, pošto bje za biskupa zaredjen, u najljepšoj dobi života ovdje u Rimu preminuo i uz tielo sv. Klementa pape, po njem iz iztoka donešeno, u bazilici Klementovoj proti želji pobožne si majke i brata

sahranjen. Božje naime bijaše to odredjenje, da i mrtvo tielo njegovo kako onomu vieku tako i svim budućim onaj nauk i onu pobožnost naviešta i na dušu polaže, koju je isti svetac naš umirućim ustima svojim izpoviedao, kad je na samrti božanstvenu molitvu Isusa Krista (Ivan pogl. 17.) kano opetovao, proseći za pozvanike i odabranike svoje najveće milosti božje blagodati, a to je ono uzajemno jedinstvo, koje ima biti slika i znak božanskoga njegovoga jedinstva sa vječnim Otcem. A sve ovo znamenuje i dokazuje tim više, što su Apostoli naši baš u ono doba iz odličnoga i to iztočnoga grada k nam Slavenom došli, kad je ondje usljed zlokobna nekakova takmenja stolica Petrova i prava svekolike crkve glava bila stavljena za znak, kojemu da se protuslovi. Nikada nije prestala ova skrb rimskih papa za nas Slavene, što i spominjemo najvećom zahvalnošću; no što je Svetost Vaša kako ovaj sveti nauk tako i ove spasonosne opomene Apostola naših obilnijom ljubavi i skrbi i u najnovije doba nam Slavenom u pamet prizvati se udostojila, to primamo u znak Bogom udieljen: da sjeme, po rimskih papah i svetcih naših Cirilu i Metodiju nekoč medju nas posijano, propalo nije, nego da bje Otcem nebeskim pred kojim je hiljada godina kao dan jedan, sve do ove naše dobe pričuvano, neka žudjenim plodom urodi. Budući pako, da svete Apostole naše jednakom s nami pobožnošću štuju i zazivaju i oni izmedju braće naše, koji ovaj čas jošte nisu s nami u jednoj te istoj ovčarnici, dozvolit će preblago srce Svetosti Vaše, u kom ljubav Kristova odsieva, da nekom odvažnošću ljubavi bratske i na nje protegnemo dio one otčinske ljubavi i skrbljivosti, koju nam „Grande munus“ očitova. Kad je nedavna glas Svetosti Vaše do uha njihovih dopro, stadoše i oni, pošto su na samom pragu crkve, sa svimko-

likim Iztokom više nego ikada drugačije ćutiti istinu onih slika, u kojih sv. Ciprijan crkvu božju crtajuć u zlatnoj knjizi svojoj o jedinstvu crkve u pogl. 20. govori: „Odtrgni zraku sunčanu od tiela, diobe jedinstvo svjetla neprima; odlomi granu od drva, odlomljena neće moći cvasti; od vrela presjeci potok, presječen usahnut će.“ I oni već sada bogoljubnijom brižljivošću te većim pouzdanjem gledaju na crkvu rimsku, sa kojom po sv. Ireneju radi uzvišenijega njezinoga prvenstva treba da se slažu sve na svietu crkve, jerbo znadu i vide, da se samo u jedinstvu sa ovom crkvom kako podpunija u vjeri sigurnost i stalnost, tako raširenija u djelovanju apottolskom sloboda i plodnost polučiti može. Uvjeravaju se i oni sve to više i više, da jedino u ovoj crkvi živi i djeluje namjestnička Krista Gospodina ne samo vlast nego i ljubav, koja će osobnim njihovim pravom, povlasticam i običajem ne samo nebiti na uštrb, nego jim dapače sve ovo novom krepošću, novim ugledom potvrditi; ova bo ljubav jest ona ista ljubav evangjeoskoga gospodara, koj radnike svoje, premda u jedanaest sati u vinograd poslane, drži za vriedne i one iste nagrade te zaslužbe, i onoga istoga uživanja svih dobara, kako i one, koji su trud i žestinu čitava dana podnosili. Neka pako znadu braća naša koja sada nisu s nami, da nam neće biti povodom zlovolje ili zavisti, nego dapače povodom radosti i klicanja, budu li zadnji prvimi, a prvi zadnjimi postali; ovo bo jedino takmenje dopušteno jest onim, koji su uda jednoga te istoga mističnoga tiela, kojim je uvieke skupno sve što je radostno ili žalostno, te koji nisu nikada išli za tim, da bi nanešene nepravde budi uzvraćali budi ih se sjećali. S toga se Svetosti Vašoj na otčinskoj prama svim nam ljubavi i skrbi zahvaljujemo, pak za vjekovito jamstvo zahvalnosti i sinovske odanosti naše svečani zavjet pred Bogom i cielim svietom u ovaj čas očitujemo te pred noge Svetosti Vaše polažemo: da ćemo nauku i opomenu Svetosti Vaše, da ćemo sjajnim primjerom sv. Apostola naših, kako nam je jedinstvo crkve sveto čuvati, gojiti i razprostranjivati, uviek i do zadnjega daha vierni ostati, te da ćemo u ovom istom jedinstvu uztuk svim zalam našim nadalje tražiti; a to tim više, što vidimo, da se u naše doba u više stranah svieta nekim načinom obnavlja ona prama Kristovu namjestniku i Petrovu nasljedniku nezahvalnost, koju je nekoč sam Gospodin izkusio, kada je nakon znamenitoga čuda (Iv. 6.) nezahvalnomu puku stao dublja otajstva ljubavi i milosti svoje tumačiti. Onda Petar u svoje i svih apostola ime zavjetova se i reče: „Kamo ćemo drugamo, Gospodine; rieči života viečnoga u Tebe su?“ Ovom istom revnosti i ovom istom gorljivosti u današnjoj neskladnosti pojava i ljudi Svetosti Vašoj mi svečano u naše i svih naših ime izpoviedamo i obećajemo: viernost i trajnu odanost iz svega srca sa sv. Ambrozijem kličući: gdje Petar, ondje crkva. Tako jest: Mi ćemo sa stolicom Petrovom do vieka sdruženi ostati, jerbo se samo po njoj imade to, da u crkvi premda po svem svietu raširenoj bude samo jedna glava jedno vrelo, jedna majka plodovitošću obdarena, čija utroba nas radja, čijim se mliekom hranimo, čijim duhom živimo. Tako jest: Mi ćemo Svetosti Vašoj biti na vieke odani, jer znamo, da samo po nasljednicih Petrovih biva, da se crkva Kristova izkoreniti nemože, pošto je prava Kristova zaručnica, neokaljana i stidljiva, koja samo jednu kuću poznaje, svetost jedne sobe čistom stidljivošću čuva. Sv. Cipr. de unit. eccl. c. 20. Gdje je Petar, ondje crkva! To je vjera naša; to svi vjerujemo; to do smrti, to svi posve čvrsto držimo, to ćemo nepobjednom jakošću i postojanošću izpoviedati; to ćemo nekoč sa Apostoli

našimi sdruženi pred istim licem božjim opetovati te kao konačni cilj spasenja našega kako za vaskoliki sviet tako za svu braću našu po sve vieke moliti.

Neka blagoizvoli Svetost Vaša ove naše svečane zavjete potvrditi te nam i svim našim kao zalog božjih milosti otčinski blagoslov svoj udieliti. U Rimu dne 5. srpnja, na blagdan sv. Apostola Cirila i Metodija 1881. Josip Juraj, biskup Bosanski i Sriemski.

Koji su bili sretni, da stoje bliže papinu priestolu, kažu da su papi pod konac ovoga govora od silna ganuća zatitrale suze u očijuh. Bješe bez dvojbe sretan i blažen, što je slušao iz ustiju jednoga od najvrlijih i najodličnijih sinova svojih rieči toli zanosne za svetu svoju misao, toli utješne za ljubeće mu očinsko srce.

Dogovoriv biskup kleče pred Sv. Otcem, a on podiže blage svoje, od dojma drhćuće ruke i položi ih uz blaženi izraz zadovoljstva na glavu govornika, koj je govorio, kao da je vadio iz njegova uma i srca. A kardinal Ledochowski, začastni prèdsjednik slavenskoga hodočašća, ovaj prognanik radi nepokolebive vjernosti sv. stolici, suzami nakvašena lica pade biskupu u naručje. Liepa doista i čustvu plemenitu neodoljiva prizora, gdje se dva dična crkvena dostojanstvenika dvaju u mnogom pogledu toli srodnih si plemena slavenskih obuhvatiše zagrljajem nebeske ljubavi, u koj svadja jednakost uzvišenih misli i srodnost plemenitih čustva za svetu stvar.

Nekoliko časaka poslje ovoga ganutljivoga prizora usta papa proti običaju s priestola. Svi se nadižu, da bolje vide; ja se uzpeh na klupu uza zid. Mogoh prilično dobro vidjeti Sv. Otca cielom osobom njegovom, ako i nisam puno razabirao rieči njegove. Ali zvuk, jasni, krepki zvuk čuh i vidjeh živahni, skoro mladenački kret njegovih ruku. Ovakva ga videć i slušajuć, nikad nebi

rekao, da je to onaj tobože slabi i bliedi starac; moraš se tješiti i bodriti, da u tom na oko nemoćnom tielu ima još puno životne snage. Tako se barem meni pričinio i rad bih, da se neprevarim u toj misli. Stavši časak preleti još jednom bistrim svojim okom preko našega skupa pa progovori sigurnim glasom vele znameniti svoj govor, u kojem ima toliko ljepote klasične latinštine, koju papa izvrstno poznaje, (što je dokazao i krasnimi svojimi himnami za oficij sv. Cirila i Metodija), tolike nezaboravne važnosti za cieli slavenski rod, da mi se neda na ino, nego da ga i u izvorniku priobćim.

Tko se nešto samo bavio klasičnom latinštinom, zamietit će već na početku govora liepu gradnju: Expectatos *optatosque* vos hodie Roma complectitur, kumulaciju animus Noster *triumphat* et *gaudet* pa zvučni svršetak prve periode: videmur esse dicturi. U drugoj alineji udara u oči klasični iz gatarskoga jezika izvadjeni tehnički terminus: portenderent (koj su nekoji listovi krivo zamienili kasnijom manje rabljenom formom protenderent); a u trećem periodu uz krasnu opreku zvučni numerus oratorius: *humilitati* Nostræ *excelsitatique* Apostolicæ Sedis honorem *habituros*. . . Nu da vam slabim svojim razglabanjem nekvarim užitka, evo vam diljem cieloga govora:

DILECTI FILII! Expectatos optatosque Urbs princeps catholici nominis vos hodie Roma complectitur: paternusque animus Noster adeo hac vestra frequentia triumphat et gaudet, ut quod olim Paulus Apostolus de Tito suo, idem Nos vere de vobis videamur esse dicturi, *consolatus est nos Deus in adventu vestro.* — Inde ab exordio Pontificatus Nostri cum Ecclesiam videremus apud proximas gentes graviter multis de caussis laborantem in eoque spectaculo nimium inesset acerbitatis, respicere

ad Orientem libuit, si quam illic præteritæ res consolationem Nobis recordando afferrent, si quam in reliquum tempus lætam spem portenderent. Nunc autem Dei beneficio contingit, ut ejus solatii, quod quærere apud vos tunc instituebamus, partem aliquam hodiernus dies nec sane minimam afferat. Perspicimus enim studia vestra, dilecti filii; intuemur justeque æstimamus pietatem ac fidem, quæ vos animis concordibus junctos huc perduxere humilitati Nostræ excelsitatique Apostolicæ Sedis honorem habituros. — Qua ex re non solum uniuscujusque vestrum egregia voluntas, sed documentum etiam apparet admirabilis divinæque Ecclesiae unitatis, de qua modo plura a te sunt, Venerabilis Frater, vere copioseque dicta. Conciliavit enim Jesus Christus suoque sanguine sanxit fraternam omnium hominum inter se conjunctionem: et qui credituri erant in Eum, in unam veluti familiam congregavit, quæ est Ecclesia, cunctorum mentibus, ad tantam concordiam vocatis, ut unum esse debeant, sicut Ipse et Pater unum sunt.

Hujus autem tuendæ caussa concordiæ, primatum pontificium beato Petro Principi Apostolorum contulit, et ad Romanos Pontifices successores Ejus transmitti jussit: videlicet ut, ad conspicuum Ecclesiæ caput cohærentibus membris, per universum christianæ reipublicæ corpus vita diffunderetur. Cujus vitæ salutisque beneficium proxime et secundum Deum Cyrillus ac Methodius communes Apostoli vestri vobis, dilecti filii, pepererunt.

Revera sæculo nono, quo tempore Slavorum nomen percrebuit, cum illi se totos excolendis majorem vestrorum animis incredibili caritate dedidissent, eos haud longo intervallo in Christo Jesu per Evangelium ipsi genuerunt. Ita iis gentibus contigit, ut ad hanc Apostolicam Sedem adjungantur, hoc est ad petram, quam Christus Dominus

esse voluit Ecclesiæ suæ fundamentum, et adversus quoslibet vel hominum vel inferorum impetus invictissimum propugnaculum. Coepit ex eo tempore inter Slavos et hanc beati Petri Sedem ea consuetudo vicissitudoque officiorum, cujus ipsa memoria, hoc præsertim die vobisque præsentibus, vehementer est ad recordationem jucunda. Hic enim in Urbe Roma fratres sanctissimi de ratione muneris a se gesti retulerunt; hic integritatem fidei suæ ad sepulcra Principum Apostolorum jurejurando confirmarunt; hic dignitatem episcopalem consecrationemque adepti sunt. Perhonorificis litteris commendatus est Methodius a Pontifice Romano: cujus ipsius auctoritate et auspiciis reversus est in Moraviam, una cum sacerdotibus et episcopis, quorum opera in administratione rei christianæ per vestras regiones uteretur.

Cyrillus apostolicum munus tunc auspicari visus est, cum Clementis I. Decessoris Nostri ignoratos a Chersonensibus cineres ipse reperit; quos reliquo tempore pie sancteque asservatos Romam usque sibi comitari voluit. Nec fortuito factum putamus, quod tibi etiam, Venerabilis Frater, mox placuit recordari, ut ille in Urbe moreretur, atque is Romæ honos contingeret, ut cum Cyrilli tum Clementis sacras exuvias complexu suo una teneret. Propagatores fidei christianæ nobilissimi, alter prope alterum tot jam sæcula in pace Christi conquiescentes, seram posteritatem docere velle videntur, Slavorum cum Ecclesia Romana concordiam intimam esse oportere perpetuoque mansuram.

Hujus necessitudinis conjunctionisque fructus cum in communem utilitatem, tum in Apostolos vestros confestim redundarunt. Cum enim ipsis usuvenisset quod sæpe solet grandia audentibus usuvenire, ut in difficultates variasque reprehensiones incurrerent, hujus Apo-

stolicæ sedis oblatum sibi præsidium sensere: nominatim Nicolai I., Hadriani II., Joannis VIII. gratiam et patrocinium experti sunt. — Ac, posteriores Pontifices Decessores Nostri benevolentem Slavis animum perpetuo probaverunt. Rerum vestrarum monumenta testantur, quantum operæ Pontificatus Romanus apud vos contulerit ad tuendam non religionem solum, sed etiam publicam prosperitatem. Hoc enim quod semper fieri solet, cum religionis vim in vita moribusque gentium necesse sit plurimum posse, in majoribus vestris magis aperte luculenteque perspectum est; qui non modo fidem christianam, quamquam hoc est maximum, sed etiam urbanos mores civilemque vitæ consuetudinem Cyrilli Methodiique laboribus acceperunt. Quibus Apostolis vestris hoc etiam nomine multum debetis, quod litterarum vestrarum notas primi invenerint; quod divinos libros maximam partem populari sermone converterint; quod ritus sanctissimos convenienter gentis ingenio ordinaverint. His de caussis Cyrilli ac Methodii nomen omnis posteritas celebrabit apud Moravos, Bohemos, Bulgaros, Liburnos, Polonos, Rutenos, cunctosque Slavos ab ora Adriatici maris ad extremam Novogodriam.

Quoniam igitur in comunione cum Ecclesia Romana, omnium ecclesiarum matre, tanta spes incolumitatis tantorumque bonorum expectatio continetur, date operam, dilecti filii, ut ista conjunctio apud vos conservetur, et stabiliora quotidie incrementa capiat. A Cyrillo et Methodio communi prece contendamus, ut volentes propitii Slavonium nomen a coelis tueantur impetrata a Deo alteris perseverantia, alteris sanitate: studioque mutuae caritatis in omnium animos injecto, inimicitias contentiones simultates ab hæreditate Domini prohibeant. Eam in primis commendent Deo gentem, quæ numero, potentia,

opibusque maxime valet, quæque ipsis honorem habet tamquam Apostolis suis, vincula tamen abrupit, quibus eam iidem Apostoli sui Beato Petro Romanæque Ecclesiæ alligaverant.

Restituta fidei concordia ac salvis singularum civitatum juribus, tum denique plurimum confidere licebit operæ virtutique vestræ ad regnum Dei in terris propagandum: quadoquidem divino quodam consilio Slavorum genus ad singularia munera expectatum videtur.

Ceterum, dilecti filii, faustus felix esto vester in patriam reditus; quæ in Urbe Roma vidistis, quæque audistis, hæc nuntiate fratribus vestris. Vobis testibus ipsi cognoscant, gentes Slavi nominis generosas ac magnas paterna caritate Nostra universas esse comprehensas; de quibus nihil magis optamus, quam ut Ecclesiæ catolicæ summo studio, invicta fide adhærescant, ac nemo unus ex hac Arca sanctissima aberret, in qua qui non fuerit, ut Hieronymi vestratis sententia utamur, *peribit regnante diluvio.* Iisdem nunciate Apostolicam Benedictionem, quam illis vobisque singulis et universis peramanter in Domino impertimus. *)

---

*) Ljubezni sinovi. Željno vas očekivane grli danas Rim, taj glavni grad katoličkoga svieta a očinsko srdce Naše tolikim se uzhitom veseli i raduje nad mnogobrojnom nazočnošću Vašom, da Nam se čini te možemo pravom o vami isto ono reći, što nekoč Pavao Apostol o Titu svojem: Utješio nas je Bog dolazkom vašim. Već od početka Našega Pontifikata, kada smo gledali, kako crkva s mnogih razloga trpi kod obližnjih naroda i kada je taj pogled zadavao dosta gorkosti, Mi se osvrnusmo ugodnim srdcem na Iztok, nebi li ondje spomen prošlosti donio to kakovu utjehu, nebi li se pokazao znak vesele nade za budućnost. Sada se pako zgodi Božjim dobročinstvom, da današnji dan podaje neki dio — i to doista ne najmanji — one utjehe, koju tada odlučismo tražiti

Sv. Otac govoraše do tri četvrta sata. Svaku je rieč jasno izricao, svaku je važniju izreku krepko naglasivao, svaku misao živom kretnjom popratio. Tko je tako blizu bio, da ga je mogao razumjeti, morao se nasladjivati. Ugledom i uzvišenošću najvišega crkovnoga pastira podkrepljujuć rieči svoje obraćao se on na slavenske hodočastnike, prispjele iz toli razmaknutih prediela, a preko njih na cielo katoličko kršćanstvo, tumačeći uzvišenimi riečmi duboki smisao dogodjaja, što se pred njegovim nogama razvijao. Tu govoraše nesamo glava ciele crkve i Kristov namjestnik na zemlji, nego i mudri državnik, komu je srcu prirasla sreća svega ljudskoga roda.

---

kod vas. Ljubezni sinovi, mi znademo dobro za namjene vaše te vidimo i pravom cienimo pobožnost i vjernost, što je vas složnimi misli sjedinjene privelo ovamo, da nizkosti Našoj a visosti Apostolske Stolice izkažete čast. S toga se neočituje samo osobita odanost svakoga vas pojedinca nego i dokaz divne jedinosti božje Crkve, o kojoj si ti, častni brate, istinito i rječito govorio. Jer Isus Krist združio je i krvi svojom posvetio medjusobnu bratsku svezu svih ljudi te one, koji će vjerovati u Njega sjedinio kao u jednu obitelj, složiv um i volju, u tolik sklad, da moraju biti jedno, kao što je Sam i Otac jedno.

Da se ova jedinost uzdrži, podielio je papinski primat blaženomu Petru, Prvaku apostolskomu i zapoviedio, da prelazi na nasljednike njegove rimske Pape, da ostanu u uzkoj svezi s vidljivom glavom Crkve ter da se razlije život po svem tielu kršćanske obćine. Dobročinstvo ovoga života i spasa u prvom su redu poslie Boga, ljubezni sinovi, pribavili vam zajednički Apostoli vaši Ciril i Metodij.

U devetom vieku, kada se je ime slavensko nadaleko slavilo, posvetiše oni sve sile svoje uz nevjerojatnu ljubav zadaći, da duševno uzgoje pradjedove vaše te ih zbilja za kratko vrieme po Evangjelju u Isusu Kristu preporo-

Poslje govora prihvativ veliki zlatni križ i podignuv oči k nebu blagoslovi Sv. Otac hodočastnike zapjevav krepkim glasom: Benedictio Dei Omnipotentis Patris et Filii et Spiritus sancti descendat super vos et maneat semper! (Blagoslov svemogućega Boga Otca i Sina i Duha sv. sišao nad vas i ostao vazda!) Popadali na koljena primismo blagoslov, moleći se usrdno, da bude nam i našim, s kojimi ga imadosmo dieliti, na duševnu pokrepu i spasenje.

Nakon blagoslova sjede Sv. Otac opet na priestol, da primi depútacije pojedinih slavenskih plemena te ih pripusti na cjelov noge t. j. sv. moći na noguh. Budući tolik broj hodočastnika, nije se izprva moglo ni pomisliti, da se svikolici obredaju na cjelovu, nego izmedju svakoga naroda bude izabrano nekoliko zastupnika (delegata) i to ponajviše svjetovnjaka, da budu u ime svih

---

diše. Tako se sgodi, da su oni narodi bili pripojeni ovoj Apostolskoj Stolici, to jest pećini, koju je Krist Gospodin naredio kao temelj Crkvi svojoj i kao neoboriv branik proti svimkolikim navalam budi ljûdi budi pakla. Od ovoga vremena započe medju Slaveni i ovom Stolicom blaženoga Petra ono uzajamno prijateljsko obćenje, kojega se preugodno sjećamo i to osobito danas u nazočnosti vašoj. Ovdje najme u gradu Rimu podniela su presveta braća izvješće o povjerenoj si službi, ovdje na grobu Prvaka Apostolskih potvrdiše prisegom neokaljanost vjere svoje, ovdje primiše biskupsko dostojanstvo i posvetu. Osobito počastnim pismom bi preporučen Metodij od Rimskoga Pape te se je baš njegovim ugledom i zaštitom zajedno sa svećenici i biskupi kao pomoćnici u kršćanskoj upravi po vaših krajevih vratio u Moravsku.

Ciril započe sretno svoju službu tada, kada je našao Kerzonežanom neznan pepeo Klementa I. Predšastnika našega, njega je kasnije svetim počitanjem čuvao te htio da ga prati sve do Rima. Mi držimo, da nije puki slu-

dionici te milosti. Kasnije ipak bi drugčije, kako ćemo niže spomenuti. — Medjutim se oko priestola papina staviše njegovi dvoranici u polukrug a pred njegovimi stepenicami poredaše se švajcarske garde u dva reda, da suzdržavaju sve to više navaljujuće mnoštvo hodočastnika. Zatim stade kard. Ledochowsky abecednim redom pozivati deputacije. „Deputatio Bohemorum!“ viknu najprije i česko-moravska deputacija kleče pred priestol. Na čelu joj članovi gl. odbora, medju kojimi grofovi: Harach, Schönborni, Belcredi, nekoji crkovnjaci i odabrani delegati. Kard. Ledochowsky označio bi svakoga znatnijega člana deputacije njegovim imenom, rodom, dostojanstvom i zaslugom stečenom za rod i crkvu. Papa slušajući pozorno razlaganje kardinalovo, k svakomu bi se blagostivo sagnuo, svakomu progovorio rieč ljubavi,

čaj, a to si i ti, častni brate, spomenuo, što je on u tom gradu umro, te Rimu dopala čast, da okriljem svojim grli zajedno svete ostanke i Cirilove i Klementove. Prevrli ovi širitelji kršćanske vjere počivajući već stoljeća jedan do drugoga u miru Kristovu o njih se čini, kao da hoće kasno potomstvo naučati, kako je sveza Slavena sa Rimskom Crkvom najuža i da ima za vieke ostati.

Plodovi ove nuždne sveze dozrieše doskora jedno po obće dobro, a drugo po Apostole vaše Kada im se sgodi, a to se obično dogadja onim, koji se odvažuju na veliko, da su naišli na težkoće i kojekakove prigovore, znadoše oni, da im pruža zaštitu ova Apostolska stolica te poimence izkusiše milost i štitničtvo Nikole I., Hadrijana II. i Ivana VIII. Pak i pozniji pape Predšastnici Naši pokazali su uviek, kako su dobrohotni i skloni bili Slavenom. Spomenici poviesti vaše dokazuju, koliko su učinili Rimski Pape kod vas ne samo za obranu vjere nego i za obći boljak. Ono bo, što obično biva, jer sila vjere je od največega upliva u životu i ćudoredju naroda, to je baš očito i jasno viditi na predjih vaših. Oni su radom Cirila i Metodija primili ne samo kršćansku vjeru, što je

pohvale i pobude za budući uztrajni rad, svakomu položio blagoslivljajuće ruke na glavu. Poslje kratke deputacije bugarske prozva Ledochowsky hrvatsku deputaciju: „Deputatio Croatarum!“ Izadjoše i poklekoše prvi put pred Leonom XIII. Hrvati, članovi odbora: Rački, Boroša i dr. knez Kosta Vojnović sa sinom si, starac jur pok. Mijat Stojanović i dr. a kleče, doista prvi od pamtivieka i jedan turčin Hercegovac iz Mostara Ibraga Bakamović! Biskup Strossmajer stojeć s lieva Sv. Otcu predoči mu svakoga njih kojom besjedom. Redajući se i cjelujući nogu papinu dodje red i na Ibragu. Njemu turčinu nedade poljubiti noge — relikvije sv. križa; ali kroz suzne oči milo gledajući Muhamedova sljedbenika, opet i opet postavi blagoslivljajuć ga svete svoje ruke na njegovu glavu. Mili Bože! čudna čuda, gdje se biesno Ture Krstu klanja! Uz taj nevidjeni prizor

dakako najviše nego i ćudoredan život i civilizaciju. Ovim Apostolim vašim imadete i u tom mnogo hvaliti, što su vam prvi obreli znakove za vaše pismo, što su veći dio svetih knjiga prenieli na pučki jezik i svete obrede prilagodili duhu narodnjemu. Stoga će ime Cirila i Metodija slaviti svekoliko potomstvo kod Moravaca, Čeha, Liburna, Poljaka, Rutena i kod svih Slavena počamši od obale jadranskoga mora pak sve do skrajnega Novgoroda.

Buduć je dakle u toj zajednici sa Crkvom Rimskom, majkom svih crkva, toliko nade blagostanju i buduć se po njoj očekuju tolika dobra, to nastojte, ljubezni sinovi, o tom, da se ova sveza kod vas uzdrži i svakim danom sve to jače učvrsti. S jednodušnom molitvom prosimo od Cirila i Metodija, da u dobrohotnoj sklonosti brane s neba Slavenske narode i izmole od Boga mnogim uztrajnost a drugim jedrinu duha usadiv u srdca svih žar uzajamne ljubavi i odvrativ od baštine Gospodnje neprijateljstva, prepore i nesporazumke. Osobito neka preporuče Bogu onaj narod, koj je najjači brojem, mogućnosti i

tko da se nesjeti ovih pjesnikovih rieči? Što je dobri Leon u taj čas negdje mislio, koja li se čuvstva, koje nade zametale u velikoj mu duši? Doista, morao se sjetiti slavnih predja svojih i njihovih nadčovječnih napora, da se od kršćanstva suzbije sve to žešće navaljujuća bujica mladoga, silovitoga osmanlijskoga plemena. Križarski ratovi, slavne pobjede kod Lepanta i otoka chinadskih — veliki uspjesi Pija V. i dr. sve to negdje sjevnu u jedan tren pred razblaženim duhom njegovim. Sada eto jednoga izpoviedaoca vjere, koja je kroz vjekove najljuće udarce zadavala kršćanstvu, eto ga Namjestniku crkve Kristove snižena pod nogama. Hoće li on biti zalog, da će se barem jednovjerni suplemenici njegovi doskora skupiti u pravoj vjeri pod okrilje Otca svega kršćanstva, koje su tako dugo krvavom mržnjom proganjali. . . Tko bi znao proniknuti u nedohitne sudove promisla božjega, koji se dugo snuju, a kadšto preko nade brzo izvršuju.

---

bogatstvom i koj ih časti kao svoje Apostole a ipak prekinuo svezu, kojom su ih isti njihovi Apostoli sa svetim Petrom i Rimskom crkvom svezali. Kada se uzpostavi sloga u vjeri i nepovriedjena prava pojedinih država, tek tada biti će nade za uspješan vaš rad, da se kraljestvo Božje na zemlji razširi, jer se čini, da je po Božjoj bi reć namisli Slavenski narod pričuvan za osobitu zadaću.

U ostalom, ljubezni sinovi, želim vam sretan povratak u domovinu, a što ste u gradu Rimu vidili, što čuli, to pripoviedajte braći svojoj. Neka se na vaše svjedočanstvo uvjere, da je otčinska Naša ljubav ogrlila sve narode slavenskoga imena plemenite i velike i o kojih najvećma želimo, da uz katoličku Crkvu prionu najvećom odanosti i nepredobitnom vjerom te da iz ove svete korablje nitko nezabludi a koj u njoj nije bio, t a j ć e, da se služimo izrekom Jeronima zemljaka vašega, p o g i n u t i k a d n a s t u p i p o t o p. Javite im Apostolski Blagoslov, kojega njim kao i vam pojedincem te svim skupa ljubežljivo u Gospodinu podieljujemo.

Kojim je plodom čestitomu Ibragi ovaj čin pieteta prama otcu kršćanstva urodio; koje je misli i odluke u njem potaknuo, ja dakako neznam; ali sam kratko iza našega hodočašća čitao u zadarskom „Srpskom listu“ zbog toga ljuti spočitak nekolicine mu jednovjernikâ, sva je prilika od inovjerne braće na to nahuckanih. Ceterum Deus, qui dedit incipere, dabit et perficere opus! —

Tu mi je spomenut još jednoga uzornika medju hrvatskimi delegati, koj premda starac u liepoj dobi za naš narod i za svoj plodonosni rad ipak prerano leže u hladan grob. Mislim vrloga Mijata Stojanovića, bivšega školskoga nadzornika, uzor-učitelja, izvrstnoga rodoljuba i od prvoga početka duševnoga našega preporoda neumornoga radnika na književnom polju. Uz dičnoga našega Vojnovića nebih znao reći drugoga sina našega naroda, drugoga svjetovnjaka, koj bi u sebi ljepše spojio i cielim svojim životom tako odlučno proveo ideju Hrvatstva i kršćanstva. Nigdje i nikada nezataja on svoga vjerskoga, kršćanskoga osvjedočenja — svakom prigodom jasno i glasno, krepko i neustrašno izticaše on neobhodnu potrebu kršćanskoga pravca u školi pri obuci i umnom radu našega naroda. Svaki je njegov spis zadojen zdravim ovim duhom. Ako itko, ovaj vrličina vriedan bješe da padne k nogama vrhovnika one vjere, koju ljubljaše tolikim žarom i stalnošću. Dobri starac nemogaše mi se nahvaliti svoje sreće, što je nevriedan tobož i to prije svoje smrti doživio: kao da je slutio, da mu se ima doskora prekinuti nit života. Kojom su se radošću kriesile njegove oči, kad mi je opet i opet govorio: „Kakvo je to blago lice, kakov mio pogled, kolika dobrota i milost u našega Sv. Otca!“ Sada gleda on još ljepše, najsvetije lice; gleda licem u lice Onoga, kojemu je sav svoj viek bio dobar sin i vjeran vršilac

njegovih zapoviedi. Sada počiva blago, uživajući nagradu za svoja djela, a mi se neznamo ljepše odužiti dičnoj uspomeni svojega znanca nego željom: ugledali se nanj živi mu drugovi suradnici na školskom polju, hiljadili se učitelji, kakov je bio Mijat Stojanović! Onda će sloga medju školom i crkvom biti vječna a njeni plodovi po narod neprocienjeni. . .

Najsjajnija i najbrojnija bješe deputacija poljska. Okrom jur poznatih crkvenih dostojanstvenika bili su u njoj odjeveni u narodno velikaško odielo knezovi: Adam Sapieha sa sinom; tri Czartoryski, dva iz Poznanja, jedan iz Galicije, Ljubomirski i Jablonowski; grofovi: Myrielski, Platen Zoltomski, Potocki iz Poznanja; Tarnowski, Baworowski, Szezeptyski, Borkowski iz Galicije; barun Chlapowski iz Poznanja i više drugih plemića. Doista Poljaci umiju i nezaziru pokazati, da su katolici!

Dok se deputacija poljska obredjivala pred Sv. Otcem, nasta u mojoj blizini veliko komešanje. Nekoliko Poljakinja srednjega striša, videći sreću svojih zemljaka, koji papi ljube nogu, nemogavši odoljeti srcu, provališe redove Švajcara i obrlativši jednoga njihova častnika podigoše vapaj, kao da se čula rieč u Rami (vox in Rama audita est): Siamo Polacche! Siamo Polacche! Lasciate noi al santo Padre! (Poljakinje smo; pustite nas k sv. Otcu!) Al im se odgovara: Non possomo! Non e permesso! (Nemožemo; nije dopušteno!). Nego one nesustaju; vika im i jadovanje biva sve to veće. Ja sam se, Bože prosti, zlorado podsmievao njihovoj nedaći. Kakov da vi Poljakinje imate privilegij, kad ni meni nemože biti! Ali: chi dura, vince! . . Do mala se pokaza, što može uztrajnost, podupirana praktičnim naputkom sv. Pavla: Justa opportune, importune. Sve to jača pomaganja ovih žena bit će najposlje doprla ća do papina

prestolja: prispje jedan viši častnik, na koga učiniše podvostručenom snagom juriš. Smilova im se najposlje i otvori im put do Sv. Otca. Tim uspjehom htjedoše se sada okoristiti i drugi hodočastnici, koji su doslie bili samo bezposleni gledaoci ovoga ženskoga napora: ali njim se osveti ona lat. poslovica: dii laboribus omnia vendunt — da se samo trudovi naplaćuju; stražari ih potisnuše natrag, jer da je samo iznimce ono nekoliko gospodja propušteno: toliko svieta kad bi se izobredalo! Čekajući još kakva pol sata, nebi-li od kuda opet sinuo tračak nade, kad sam mislio, da se je već zaluda nadati, spadši jur gotovo s nogu od duga stajanja, udaljih se s nekoliko znanaca, dosta snužden, što mi nebi dano približiti se Sv. Otcu i posebice primiti sv. njegov apoštolski blagoslov. Valja pregorjeti — pomislim tješeći se, da neću biti ja sam. — Ali chi dura vince! Videći Sv. Otac tolika snuždena lica, uzprkos velikoj umornosti, žrtvova se do kraja tolikoj ljubavi — pripustiv sve još nazočne hodočastnike k cjelovu. Pa tako je 71 godišnji starac uz silnu vrućinu, od koje se više osoba onesviestilo, blizu 4 sata neumornom strpljivošću vršio uzvišene dužnosti svetoga svoga zvanja, dok nije zadnji i preostali hodočastnik iz njegovih ustiju primio blagu rieč ljubavi očinske i blagoslova. — Nakon svršena posla izadje Sv. Otac istim redom s visokom svojom pratnjom blagoslivljajuć klečeće mnoštvo, koje ga veselo kličuć doprati do vrata, iza kojih uminu njegov mili, u svako srce duboko uciepljeni lik. —

Kard. Howard počasti taj dan najodličnije hodočastnike velikaškim objedom.

Ja medjutim odmoren i okriepljen iz pune duše, razvedrene svietlom prilikom Leona XIII., uhvatih slabi sievak ovoga svjetla, ovaj svojih čuvstva slabi odjek:

Lavu XIII.

Grguru sedmom dični nasljedniče,
Koj Slavene pod plašt prikupljaš svoj,
Aj dugo, zdravo, veselo nam stoj!
Hrvatu s *Tebe* nova nada niče.

Od inieh on jače *Tebi* kliče,
Da Bog *Ti* dade sveti izbit boj,
On, koj junački vjeran borbi toj,
Bi krstu branik — kô ga pape diče.

Što nebi sudjeno Grguru sedmom,
Ni Zvonimiru, kralju hrvatskom,
Promisô može Lavu trinajstom.

Udielit. *Ti* daj nas kriepi moći svom!
I vidjet ćeš, što mogu Hrvati,
Dok Otac *Ti* im si — crkva *mati!*

Velika važnost slavenske audiencije i vanredna odlika, kojom bi podieljena, zaslužuje, da još koju o njoj primietimo. — Davno već nijednoga skupa hodočastničkoga nezapade tolika čast, kolika hodočastničtvo slavensko. Nijednoj još deputaciji neotvori se najveća prostorija u Vatikanu, dvorana nad velikom loggiom. Neobičnom je svečanošću ušao medju nas papa, nošen na papinskoj selli (nosiljci), što se zbiva samo najsvečanijimi prigodami. I njegova pratnja bijaše toli sjajna, toli mnogobrojna, kakova se samo u najredjih zgodah oko njega skuplja. Svi u Rimu pribitni kardinali, 28 njih — dakle podpuni kardinalski zbor — bjehu se sabrali, što se inače ljeti za najveće žege, gdje je zloglasna m a l a r i a rimska jur na domaku, nikada nedogadja.

Još je bila veća riedkost, još veća odlika, što je biskup Strossmajer n a i z u s t govorio; to nije nikada običaj kod takovih deputacija: tu se adrese samo čitaju. A što je još neobičnije, gotovo nečuveno: papa je dugim, malne tri četvrta sata trajućim govorom, uz koj inače sjedi, odgovorio ovaj put pred prestoljem s t o j e ć. — Od pamtivieka nespominje se nitko u Rimu audiencije, koja bi trajala bila do četiri sata, na kojoj bi se bile pri cjelovu noge obredale tolike tisuće hodočastnika — od knezova i biskupa do siromašnoga obrtnika i seljaka, kojim je Sv. Otac svakomu posebice podielio svoj blagoslov. I sam konačni papin blagoslov iza pozdravnih govora podieljen bi posve neobičnim i svečanim načinom. Jer dočim inače Sv. Otac rieči blagoslova izriče jednostavno glasom recitativa, ovaj ih je put svečano p j e v a o. — Sve te okolnosti siguran su znak, da se tu radilo o crkvenom poslu izvanredna domašaja, pa svi koji pobliže poznavaju visoke naume Sv. Otca, uvjeravahu, da su neobične ove počasti jasan dokaz, koliku važnost Leon XIII. slavenskomu hodočašću podjeljuje, koliku se uspjehu za stvar božju nada od ovoga svetoga početka. Sv. Otac usrdnim je veseljem motrio oduševljenu odanost, kojom se ova njemu skoro posve nova narodna obitelj približila njegovoj osobi i priestolu. Tjedan dana iza minule audiencije izjavi on rimskomu hodočastničkomu odboru, — kako mi prijateljski priobći odborski član svetojeronimski kanonik dr. Crnčić, — da mu se, videći toliko nove, u Rimu još nevidjene djece sv. katoličke crkve činilo, kao da su ova slavenska plemena dosad dubok san snivala i na jednom kao iz zemlje poniknuli pred njegovim priestolom. — On se je uvjerio s radošću, da su 5. srpnja stajali pred njim udovi velikoga, čiloga, odvažnoga naroda, koj u njem budi najljepše nade i za crkvu i za malaksalo društvo ljudsko. — Dao Bog, obistinile se nade ovoga dobroga otca i Ovelikoga prijatelja naroda slavenskih.

Nesamo u Rimu nego u cielom Slavenstvu svečano se proslavio 5. srpnaj. Hrvatski je narod učinio, što je mogao. Pjevale se staroslavenštinom mise u Zadru kod malobraćana u crkvi sv. Mihovila, u Zagrebu kod sv. Marije, u Djakovu i po drugih gradovih, svagdje uz shodnu prigodnu propovied. — U svakoj i nesjetnoj seoskoj župnoj crkvi obslužila se dostojno uspomena svetih naših vjerovjestnika i narodnih prosvjetitelja. Glavni grad Zagreb, srce Hrvatske, šalje preko vrloga svoga načelnika Mrazovića zanosni brzojavni pozdrav u Rim i prima u ime papino preko tajnika Jacobinija vrlo prijazan pozdrav. I listovi se naši taj dan zaodješe većinom u svečanije ruho okitiv se kojim mirisnim cvietkom iz pjesničkoga vrta. Kat. list ima pjesama; Katolička Dalmacija ima dvie prigodnice iz pera poznatoga rodoljuba vrstnoga ravnatelja preparandije u Arbanasih kraj Zadra Stj. Buzolića, dapače i jednu pjesmicu staroslavenštinom izpjevanu i t. d. Politički dnevnici Obzor i Narodni list odužiše se slavi zgodnimi uvodnimi članci i liepimi podlistci, a dopisâ ima po svih naših novinah o liepoj i nezaboravnoj ovoj svečanosti. Ona je nesamo svete naše apoštole dostojnom čašću prodičila, nego je i veliki slavenski rod reć bi prvi put uvela u veliki sviet. Na njem je sada, da si neumornim radom i ćudorednom vrlinom osvoji u njem stalno i dično mjesto.

XVI.

Pod zemljom.

Veliki dan 5. srpnja nije se mogao dostojnije završiti, nego da poslje sretno obavljenoga hodočašća na zemlji sidjemo još pod zemlju, da pohodimo katakombe rimske — ovaj grad mrtvih pod gradom živih. Tko je

čitao krasnu „Fabiolu“ pok. kard. Wisemana; tko se još sjećao ganutljivih onih al i užasnih prizora, koje slavni pisac razvija u katakombah, u tom toliko vjekova jedinom zakloništu progonjenih kršćana u Rimu: kako nad grobovi mučenika vrše bogoslužje kršćani, koji su za koj čas i sami imali postati mučenici: kako tu divni junak sv. Sebastijan zvonkim svojim glasom pjeva neustrašno: Dominus illuminatio mea et salus mea, quem timebo? ps. 26; pa kako se onamo opet šulja izdajica, odmetnik kršćanski, da izda nevinu krv braće svoje krvnikom, ali mu dogara i trne svieća u ruci, a on tumarajuć onim labirintom hodnika slama se najposlje od muke i s užasom očekuje zasluženu smrt groznu, plaću crnoga izdajstva: tko se je, velim, svega toga sjećao, kako da nebude zaželio obići ovo pod zemljištem rimskim doista najsvetije mjesto. Jer u katakombah rimskih, da i nespominjemo drugih pobožnih pokojnika sahranjeno bi do 174.000 mučenika i 46 papa, pošto su u velikoj patnji ruho svoje oprali u krvi božanskoga jagnjeta. To je doista ogroman broj ugodnika božjih, koliko se nigdje drugdje na svietu nije skupio na jednom mjestu — jest to, kako jur rekoh — cieli mrtvački grad ali grad blaženih i svetih mrtvaca.

Amo dakle poslje audiencije krenu na kolih velik broj hrvatskih hodočastnika, navlastito svećenika. Vozeći se pokraj sv. Klementa i kapelice „Domine quo vadis?“*)

*) Vraćajući se iz katakomba pohodismo ovu kapelicu, za koju predaja kaže, da je sagradjena, što je Isus noseći križ na tom mjestu sreo Petra, koj je oslobodjen iz mamertinske tamnice bjegao iz Rima. Upoznav Isusa upita ga: „Domine, quo vadis?“ (Kamo ideš, Gospode?) „Da se dam iznova za tebe propeti“, odgovori Isus; na što se Petar razkajan vrati u Rim, očekujući mučeničku smrt na križu. Na mjestu, gdje da je stajao Isus, ima noga od žute mjedi, koju pobožnici cjeluju.

cestom appijskom poslje dobra pol sata odsjedosmo na jednoj livadi, gdje se silazi u katakombe. Jedan od hrv. hodočastnih odbornika pobrinu se za dva vješta tumača, svećenike iz Pruske, koji se sami više godina baviše izučavanjem katakomba. Primivši od čuvara (custode) dozvolju i svaki po nit voščanice, za što smo vrlo malo platili, sidjosmo u hrpah od 20— 30 nas pod zemlju zapalivši na ulazu svoje svjećice „Sad smo se svaki sa svojim tankim tamo amo migoljećim plamečkom pomicali kao duhovi za svojim predvodnikom, sve se dublje spuštajući u sve to uže hodnike u zemlji izsječene. Što smo niže silazili dugimi, zavojitimi hodnici to mi se više činile katakombe kao ogromna košnica, nu kojoj je lieto (ulište) navrh koša. Sâti su hodnici, okca (celice) — u stienah hodničkih položito izkopani grobovi, a u svakom po kap meda, pače što je još sladje od njega — jer što je od Boga, sladje je od meda — u svakom grobu po jedno mučeničko tielo, koje je dragocjenu krv svoju iztočilo za sladku vjeru Isusovu. Bez svake prispodobe govoreć, katakombe su podzemni hodnici s grobovi, izkopani u sadri i piesku sterući se jedni nad drugimi u više spratova stubami spojenih. One se pred vratima gradskima viju do tri milje na okrug, te se zovu sada obćenito: kallistinske katakombe. *) Izprva se zvahu

*) Za pape Zefirina dodje Kallist u Rim i bi mu nasljednikom na papinskoj stolici. O njem kaže brevijar rimski u officiju od 14. listopada: „Aedificavit Basilicam s. Mariæ trans Tiberim, et in via Appia vetus cœmeterium ampliavit, in quo multi sancti sacerdotes et martyres sepulti sunt: unde ab eo Callisti cœmeterium appellatur.“ Sagradi bazilika sv. Marije preko Tibera (Sta. Maria trans Tevere, vrlo krasna crkva, u kojoj je sv. Kallist i sahranjen) i na cesti appijskoj razširi staro groblje (katakombe), u kojem su pokopani mnogi sv. svećenici i mu-

coemeteria iliti pokojišta, a istom u 9 vieku prozvaše se obćenito katakombami od cemeterija sv. Sebastiana, koj je ležao „ad catacumbas“ t. j. u nizini. Čim se ustrojiše u Rimu prve kršćanske obćine, pojedine imućnije obitelji, da se nemiešaju s pogani, pogradiše si rake na svojem zemljištu, u koje država nije smiela dirati; siromašniji pako kršćani udružiše se u pogrebne zadruge, pa tako su se dalje snovale i razvijale ova podzemna groblja, te je crkva prilično rano sama preuzela njihovu upravu. Kad su se kašnje nastalimi progonstvi katakombe sve više punile tjelesi mučenika, rasla je sve većma njihova svetost i važnost: u njih se sabirahu kršćani ne samo da slušaju djela i zgode (acta) svetih mučenika, nego da i pribivaju bogoslužju, koje se obavljalo nad grobovi mučeničkimi, i da primaju sv. sakramente. Ni ova utočišta, kako znamo, nemogoše ih uviek zakloniti od njihovih krvoločnih progonitelja, premda su kršćanske grobnice kao i poganske stajale pod privatnopravnom zaštitom. Kad je u 2. vieku mjesto privatnih posjednika kršćanska obćina preuzela upravu katakomba pod duhovnimi nadstojnici, mogahu se naprama zakonu kao „pogrebna zadruga“ legitimovati, jer ovakovim je zadrugam obstanak bio pravno zajamčen. Medjutim za okrutnijih careva ni ovaj pravni naziv nedavaše podpune sigurnosti. Svaki cemeterij jur za rana imadjaše posebni kolegij grobara (fossores), koji se vide često na zidovih katakomba naslikani s gvoždjem na ledjih ili kopajuć (i u Wisemanovoj Fabioli). Sadreno tlo okolo Rima bilo je veoma prikladno za izkapanje grobova; osobito Via Latina, Apia i Ardeatina sve su njimi podrovane, te se

čenici, te se po njem nazivlje „Kallistovo groblje.“ Sliedeći su podatci o katakombah izradjeni po Gsell-Felsu, s kojim se sudaralo razlaganje našega tumača.

ovdje na $2^1/_2$ milje od zidova gradskih šire najveće i najglasovitije katakombe.

Kako već gore opazismo, kad zalaziš u katakombe kao da se spuštaš u kakov rudnik: što su tu rovi, ondje su hodnici, oko kojih se veće komore grozdasto prisnavaju, a pokrajne se hodnice unakrst razlieću. Širina ovih hodnika neiznosi obično više od 75—90 cm. Gornji spratovi počimaju 7—8 m. pod zemljom; najdublji 18—20 m., gdje je zrak već nezdrav. Grobovi su u okomičnih stienah od hodnika položito izdubljeni kao dugački loculi (pretinci), široki prema pojedinomu tielu; ali ima i širih za 2—4 tiela srodnikâ, pače i cieli skup mrtvaca. Do nekoliko njih grobovi su ovi danas svi jur prazni, jer su se tjelesa blaženih pokojnika upotriebila za sv. moći; ali i ono malo preostalih može nas dovoljno poučiti o načinu, kako se pokapalo. Mrtvac, zagrnut ponjavom, prekrštenih ruku uložen bi bez liesa u loculus, često obložen mirodijami za sačuvanje trupla, a licem okrenut, koliko se dalo, k istoku; kadšto bi se osobito kod žena i djece priložile najmilije im stvari za života, kao: prstenje, obodci, narukvice, zrcalca, zvončići, kocke i dr. a često i znamenje sv. olt. sakramenta. Onda bi se ta spremnica ili grob zazidao mramornom ili trima velikim opekama a na njih bi uklesan napis. Ukraj groba u izdubcih ili nad njim objesili bi se zemljani žižci (grobne lampice) ponajviše u čunastom liku s kršćanskimi znaci: križem, ladjom, ribom, golubom, jagnjetom, palmom — imajući znamenovati svjetlo vjere.

Komore — cubiculi — razne su veličine i oblika: najviše ih ima četverokutnih nu i višekutnih i oblih, tako da se u njihovu obličju i spoju zrcaju sve temeljne forme kasnijih kapela i crkava. Okrom lokulâ u njihovih stienah ima po koj ugledniji grob iliti sarkofag s mramornom pločom. Ove komore ili pripadahu posebnim obiteljim, ili bijahu posvećene pojedinim odličnim članovom kršćanske obćine, navlastito mučenikom, te su se u nekih skupljali vjernici na službu božju. Tu se po nedjeljah i blagdanih prikazivala sv. misa bud na prenosnih oltarih (portatile) bud još običnije na pokrovcu od groba. Za veće skupštine vjernika spojilo bi se više ovakovih grobničnih komora ujedno i povrh njih probušio otvor za zrak i svjetlo — t. zv. *lucernarium*.

Najstariji napisi u katakombah potiču jur iz početka 2. vieka (g. 107.), a prvi dokaz o crkvenoj upravi imamo od g. 197., kad je Zefirin svoga djakona Kallista stavio na čelo cemeteriju. Za cara Aleksandra Severa sve se više širile katakombe i udešavale za bogoslužje, dok nisu g. 303. za zadnjega silna sraza medju poganskom državom i kršćanskom crkvom konfiskovane bile. S toga i nema više iz te dobe rimskih papa u njihovoj grobnici; nu već g. 311. vrati se crkvi oteto. Miltiades, prvi koj je u Lateranu zaposio svoju stolicu, posljednji je u katakombah zakopani papa; kasnije su se oni pokapali u nadzemnih kapelah nad grobnicami. Za pape Damaza (366—384.), koj je kao vješti pjesnik tolikimi krasnimi pjesničkimi napisi izkitio grobove mučeničke, da se i sada još u podzemnom Rimu obreću njegove spomen-ploče, nastade kratko ali najslavnije razdoblje po katakombe. Zabrana, da se u blizini mučenika nesmiju izkapati novi grobovi, dokinu vriednost i svrhu ovomu podzemnomu groblju i pretvori katakombe lih u štovališta mučenika. Opustjelost i nesigurnost Campagne ponuka napokon pape te su i ostanke mučenikâ podigli, a Pavao I., pošto su Longobardi opustošili katakombe (756), dade mučeničke moći porazdieliti gradskim crkvam. Istom 15. vieka prodrieše iznova u katakombe ovamo franci-

skani a onamo humaniste, učenici rimske akademije Pomponija Laeta, koji su i u dubljini zemlje staru klasičnu dobu potraživali. God. 1593. započe svoje neumorne iztražbe „Columbus katakombâ“ Antonio Bosio, a g. 1854. obre papinsku grobnicu još sada živući najveći poznavalac katakombâ *de Rossi.*

Od neizmjerne su ciene i važnosti napisi (inskripcije) i simboličke slike u katakombah: onimi se osobito razjašnjuje povjest grobnica, a ovimi se utvrdjuje, da tako reknem, neprekidnost iliti kontinuitet kršćanskoga pravovjerja počam od prvih vjekova. Medju simboličkimi slikami, koje su nagrobnim napisom dodane, najčešće opažamo ribu, koja likuje Isusa prama slovom grčke rieči ἰχθύς = Jesus Hristos Theu Hyos Soter — Isus Hrist božji sin spasitelj; koj znamen pokazuje vjeru pokojnikovu u spasitelja, kao što je i udica ribara ljudî znamen vjernika. Riba Jonina znamen je budućega našega uskrsnuća; golub i ptica u obće ima znamenovati oslobodjenu dušu pokojnikovu; a fenič često na palmi sjedeć vječno trajanje i pomladjivanje; isto tako je i paun simbol vječnoga života. Jelen znamenuje čežnju za vjernošću; drveće i četiri vrela znamen su raja, ladja crkve; moleća žena znamenuje ponajprije dušu pokojnikovu, zatim obćinu vjernika i Mariju itd. Pa ti su se znaci medju sobom spajalí i sastavljali ciele simboličke izreke.

Slikarije na ljepu, koje što su starije to su ljepše i vrednije (najljepše su one iz početka 2. vieka), imadu u svom spojenju osobito značenje u jeziku vjerskom. U pradobi imadoše i one lih značaj simbolički; kasnije posta od njih niz mističko-alegoričkih slika, koje se odnosile bud na bogoštovje bud na biblijske zgode, objašnjujuće vjerske istine. Kao alegoričke slike, odnoseće se na milost božju, koja nas pozivlje k spasenju, najčešće se vidi: dobri pastir sa zabludjelom ovcom na ramenih ili medju ovcami (vjernici); a medju biblijskimi zgodami ponajviše se one predočuju, koje imadu znamenovati zalog i jamstvo uzkrsnuća; prama tomu iz st. zavjeta: prorok Jona i Daniel u lavjoj jami (pobjedonosni povratak iz groba); Mojsija iz stiene vodu izbijajući (probudjenje na vječni život); žrtva Abrahamova (žrtva sina božjega); Noe s golubicom mira (ulazak u mir na nebu). — Iz nov. zavjeta: Uskrišenje Lazarovo; izliečeni hromac; umnoženje hljebova i ribâ; pretvorba vode u vino itd. Slika Kristova ima još obćenito značenje. Majka Isusova s božanskim svojim djetetom, 6—8 vieka u bizantinskom uresu, bila je već vrlo rano slikana. dočim monogram Kristov XP, sastavljen od prvih dvaju slova grčkoga imena pripada već dobi pobjedonosnoga kršćanstva poslje Konstantina.

Kako smo sa svojim vodjom sišli niz prve stube, udjosmo u grobnicu papa rimskih 3. vieka, kojoj je vanjska stiena sva propisana množinom hodočastničkih imena i napisa, medju kojimi se najčešće čita zaziv: Sancte Suste (Sixtus)! Papinska je grobnica samo $3^1/_2$ m. široka a $4^1/_2$ m. duga i nepravilno osnovana. Tu je nekoć stajao oltar i papinska stolica; na stieni se još razabire negdašnji glavni grob Siksta II. u četverouglastoj uložnici — kovčeg, koj je rabio kao najstariji oltarski stól. Drugi su grobovi jednostavni *loculi* u stieni izdubljeni, koji su sudci dakako prazni. Nekada je ova grobnica bila mramorom obložena i drugčije urešena, sada joj još gotovo jedini ures krasni metrički napis pape Damaza (sastavljen od ulomaka i popunjen) kojega mi nebi lazno prepisati.

Odavle na lievo dodjosmo kratkim hodnikom u grobnicu iliti kapelu sv. Cecilije, koju papa Damaz dade proširiti i probiti s gora široko okno za vidjelo. To je najveća prostorija, koju vidjesmo u katakombah. Lik joj je nepravilan četverokut od kakovih 6. m. uzduž i poprieko; grobovi su loculi u stienah, a glavni grob sv. Cecilije bješe u onizkoj uložini, gdje je bio sarkofag s tielom sv. djevice-mučenice. Njezin se je grob poslje Sikstove grobnice najviše polazio i štovao. Kapelica je urešena mnogimi slikami na ljepu, medju kojimi se najviše iztiče slika same svetice, koja na starokršćansku moli razkriljenih ruku u bogatom ruhu (stola) plemkinja rimskih; pod slikom ima mnoštvo imena, rado onih svjedoka, koji bjehu pri otvoru groba za Paskala (817.), kad se na papinu viziju tielo svetičino ovdje posve onako obrelo, kako je nakon mučeničtva sahranjena bila.

Iz ove kapele povede nas tumač naš još u t. zv. sakramentalne kripte, to je pet grobnih komora, kojim krasne slikarije na ljepu, osnovane u jednom duhu, valjda još od Kallista (197.), sačinjavaju niz medju sobom spojenih mistično-alegoričkih slika, povadjenih iz nov. zavjeta a navlastito iz evangjelja sv. Ivana. Tu se vidi, kako novozavjetni Mojsija — Petar iz hridi — Isusa probija kao vrelo novoga života; kako on najveći ribar lovi ljude udicom apoštolske rieči; a u toj vodi koja provire iz hridi, i u kojoj ribar Petar lovi ljude, naslikano je i krštenje, koje se obavlja na oba načina: da se krštenik uronjuje i polieva vodom, a krstitelj polaže nanj ruku, što dokazuje, da su oba načina krštenja već u prvo doba kršćanstva bila običajna. Poslje slike o uzetniku, koj iz vode (sv. krštenja) zdrav ustaje, veoma su važne 3 slike tičuće se sv. eukaristije: tronog kao oltarski stol za pokrštenike, koji su tada umah poslje krštenja primali sv. pričest; hljeb na stolu — tielo Kristovo i riba — hrana vjernika, koji su iz vrela pozvani kao djeca prave simboličke ribe — Krista t. j. vjernici se upućenomu sinu božjemu svetim olt. otajstvom utjelovljuju. Nieme ove ali jasne slike razgovietni su dokazi, kako se od iskona kršćanstva čisto i u doslovnom smislu rieči evangjeoskih shvaćala nauka katoličke crkve o presv. oltarskom sakramentu i o žrtvi novoga zavjeta.

Obišavši još kriptu pape Euzebija (umro u progonstvu u Siciliji a oko g. 311. ovdje sahranjen), u kojoj je nastavljen u izvoru i snimku Damazov metrički od ulomaka sastavljeni napis, stadosmo se poslje dva sata obhoda vraćati na polje ponesavši sobom po koju grudicu svete, mučeničkom krvlju natopljene zemlje, jer drugo što ponieti iz katakomba, kako nam reče vodja, zabranjeno je zbog zloraba pod izobćenje (ekskomunikaciju). I bi jur skrajnje doba, da izadjemo, jer riedko je još koja svjećica svjetlucala. Proniknuti ozbiljnimi misli i napunjeni svetim strahom i počitanjem prama blaženim pokojnikom, koji se još mrtvi tolike vjekove moradoše kriti u ovom podzemlju, tiskasmo se uz dugačke, uzke hodnike za slabim svjetlom žurnimi koraci, koji se pretvoriše u pravi bieg, kad netko spomenu potres, koj bi nas mogao ovdje zasuti. Izišavši opet na svjetlo božje, zahvalismo se svomu vodji na dobroti a Bogu na milosti, što nam dade vidjeti i ovu vele zanimivu, svetu znamenitost.

Iz ovoga staroga pokojišta da koračimo još na novo — na *Cimitero comune*, na skupno groblje uz baziliku: S. Lorenzo fuori delle mura. Ova bazilika sagradjena najprije po Konstantinu velikom, kašnje se više puta pregradjivala, dok ju zadnji skroz neobnovi Pio IX.

(1864—67.), koj dade preslikati stare freske predvorja i svodište joj uresiti izvrstnimi freski Fracassin'jevimi. Ovamo je i njegovo tielo iz sv. Petra preneseno noćju 12. srpnja uz žalostnu onu sablazan rimske slobodnjačke stranke, koju vlada nije imala volje zapriečiti. Grob njegov označuje sada čedan spomenik, kako ga je pokojnik sám zaželio, al ga je ljubav i štovanje slavne mu uspomene svega ovilo vienci. Ova je bazilika u obće prva, koja se sagradila na čast kršćanskomu mučeniku, te sastoji od dvie česti, jedne niže i druge više, oslonjene o 12 stupova od frigijskoga mramora, koja sačinjava presbiterij. Da drugih njenih znamenitosti nespominjem, ima ona dvie ambone, jednu za čitanje poslanice, a drugu za evangjelje iz 12 v., koja je bez dvojbe najljepša u Rimu, a uz nju viti sredovječni sviećnjak za uskrsnu svieću. Pod osamljenom krasnom konfesijom (velikim oltarom) počivaju sv. moći najvećih kršćanskih djakona, sv. Laurencija i Stjepana.

S desna uz ovu baziliku širi se današnje skupno groblje rimsko. Položaj mu je vrlo krasan: na povisitom tlu dižu se na batricah ponad arkadâ cviećem zasadjeni nadgrobni spomenici pod hladom cipresa. Premda ih mnogo ima, ipak ih se neiztiče puno velikom umjećom: ona kao da se iztrošila umotvorinami bogatih crkava i muzeja rimskih. Glasovito bolonjsko groblje (pizanskoga nevidjeh), ako i nema tako zgodna položaja, rekao bih, da nadkriljuje rimsko duhovitimi spomenici. No jedan spomenik u arkadah rimskoga groblja nikako nesmijem ominuti; da njega nebude, groblja niti nespomenuh: tolikom se silom kosnu moga srca, tako mi se duboko uciepi u pamet. Ja moram reći bez povrede slikarske umjetnosti, da mene u obće kipovi više osvajaju nego slike. Premda živost mastî jako djeluje na maštu, slike

ipak bud na platnu bud još više na stienah često su tako ogromne, toli razgranjene (n. pr. u kapeli sikstinskoj, u duždinskoj palači mljetačkoj), da ih nevještačko oko s velikom mukom skuplja u harmoničnu cjelinu, dočim se u mramoru izvajani kip nemože tako jako raztrkati, ter na njem jasno razabireš izražene mišice i živce, imaš kosti i meso pred očima: sve je puno, sve pipaš rukama, drugačije nego u slike, za koju reče lisica u basni, prevrćući slikanu glavu: liepa je ali prazna, nema u njoj možgjana!

Nu da se vratim k svomu spomeniku. On je s lieva ulaza u arkade, čini mi se, drugi. Na pročelju je upisana obitelj, kojoj pripada: Famiglia *Giordano-Sanna*. Na odru je u bielu mramoru izklesana pokojnica Enedina, umrla g. 1873. u 23. godini. Liepa joj glava, više realistično no idealno izražena, razpletenih kosa počiva na jastuku, a oko ustiju joj titra neki blaženi, bezbolni posmieh, posljedak prije kakove ugodne sanke, nego izražaj krute smrtne sile. Desnica joj počiva na grudih a u lievici joj razpelo. Podno nogu muž joj bolno ali bez zdvojnoga izražaja oborio glavu, ćuteći prerani gubitak mlade, ljubljene žene. Nu najmiliji je pojav na tom kipu malena kćerčica od 1—2 godine u rubačici, koja se uz majčin odar podiže na nožnih prstićih i vuče s majke pokrivalo. Jadno siroče još nezna, što je smrt, pa misli da joj je majka prispala te ju je rada probuditi. Kako je u tom orudjenom, nevino se smiešećem, angjeoskom licu liepo, neodoljivo liepo izražena misao, da je smrt samo kratak san — preteča prenuću na bolji, vječni život! Nemogoh se odhrvati suzam: pet puta se vratih krasnomu ovomu djelu, koje mora da i krasnu dušu krije, jer bi jedva inače mogla nadahnuti umjetnika idejom ove neznam da li izvorne ali svakako

neizmjerno mile i ganutljive kompozicije. Na spomeniku je podpis umjetnikov: *Brodzki fece* — dakle posve slavensko prezime. To mi ga učini još tri puta milijim.

Zaglavak.

Naše hodočašće po pravu svršilo se velikom audiencijom 5. srpnja. Nu Sv. Otac, kojemu se blago srce toliko nasladjivalo iskrenimi, živimi izjavami odanosti i ljubavi slavenskih hodočastnika na audienciji, prije nego će se oni oprostiti s njim i s vječnim gradom, htjede ih jošte jednom skupiti oko svoga priestola, da im još jedared dokaže veliku svoju očinsku ljubav. Zato bješe odredio, da se 6. srpnja na slavu slavenskim apoštolima udesi velika poliglotna akademija *) u dvorovih vatikanskih, na kojoj su pojedina plemena slavenska, svako svojim jezikom, imala krasnosloviti toj svrsi primjerene pjesmotvore. Može se reći, da je ova akademija nekim načinom oličila političku ideju slavenskoga hodočašća, koju je papinska stolica pregnula navrnuti višim, plemenitim pravcem, te je uz dokaz uzkoga srodstva slaven-

*) Osim ove akademije bila je jedna već prije audiencije u zgradi propagande, o kojoj ima u br. 29. Kat. lista od pr. g. ova viest: Kardinal Simeoni, predsjednik propagande, dade akademiju, kod koje sudjelovahu slavenski pitomci zavoda grčko-rusinskoga. Osim kard. Simeonia bijahu prisutni još kardinali Howard i Hassun, mnogi biskupi raznih obreda, te mnogo slavenskih hodočastnika. Pitomci deklamovahu u raznih jezicih, izmjenjujuć govore pjesmami. Osobitu počast pako izkazivaše hodočastnikom cielo vrieme kardinal Jacobini. Prije nego li se razidoše, sakupi on oko svoga stola najodličnije od njih, medju njimi od Hrvata: preuzv. gospodina biskupa Strossmajera, presv. gg. biskupe P. Vuičića i Buconjića, kanonika i

skih naroda medju sobom imala dati oduška narodnoj samosviesti svakoga pojedinoga plemena.

Prije nego vas na nju povedem, spomenut mi je još, kako već s prieda zabilježih, da je isti taj dan u jutro u bazilici sv. Klementa preuzv. g. biskup Strossmajer služio glagoljsku misu latinskim obredom uz podvorbu dvaju kanonika svetojeronimskoga kapitula. Ova je misa imala biti ponekle naknada, što se je na sâm blagdan sv. Cirila i Metoda 5. srpnja pjevala latinska misa, mjesto koje bi svakako bila zgodnija glagoljska, kako je i bilo prvobitno odredjeno. Kako je ova misa služena, pravo veleć, post festum — iza svečane večernjice i pjesme zahvalnice, kojom bi zaključena trodnevna pobožnost, bilo je prigovora navlastito od naših glagoljaša, pa se na nju osim nas Hrvata skupilo malo drugih hodočastnika. Medju crkvenimi odličnici opazismo jedinoga kardinala Bartolinija. Pod svetom službom pjevaše Kneževićevu misu zbor hrvatskih pjevača, kojimi je ravnao i uvježbao ih, koliko se dalo u ono malo vremena, rodoljubni urednik „Propovjednika“, vještak u glazbi i pjevanju. Kada se pomisli, kako je učitelju pjevanja bio malen izbor medju hrvatskimi grli, pa koliko ga je muke

opata dra. Račkoga i dra. Kostu grofa Vojnovića. Prema koncu objeda nazdravi uzoriti domaćina latinskim jezikom sv. otcu papi, neka ga Bog občuva i blagoslovi mu rad. K toj zdravici nanizaše svoje istim jezikom sv. otcu biskupi Sembratović i Strossmajer, te kanonik Stulc. Posljednji progovori naš Vojnović u ime svih hodočastnika gladkom i kićenom talijanštinom. Govor bijaše mu, kako izviešta *L' Aurora*, pun žive vjere, a govorio ga baš oduševljeno, te izreče u ime svih najdublje počitanje i posvemašnju privrženost prema sv. stolici. Po tom odoše u druge dvorane, gdje uzoritomu domaćini opetovno zahvališe na požrtvovnosti, kojom ih je susretao.

stajalo, kako sam mogao i sâm vidjeti, i onu šaku pjevača, stotinom drugih stvari zabavljenih, prikupiti na ona dva tri pokusa, svačije uho, velikom glazbenom tančinom još nerazmaženo, moglo je biti zadovoljno polučenim uspjehom naših pjevača.

Poslje službe božje pohitismo u akademiju, koja je imala početi u 10 sati. Premda sam ja i koj čas prije došao, jedva se i s ulaznicom u rukuh namolih, da me pustiše unutar: tako je sve natrpano bilo. Mnogo je svieta moralo stajati na ulazu. Obdržavala se akademija u glasovitoj klementinskoj dvorani, koja je sva oslikana krasnimi velikimi freski Michelangelove škole. Njoj na dnu s desna ulazu smjestio se na podignutom podiju zbor papinskih pjevača, koji su deklamaciju imali zasladjivati umjetnim svojim pjevanjem.

Ovako sakupljeni čekasmo do 11 sati, kad se stadoše pribirati kardinali, kojih se sabralo, koliko i dan prije. Skoro zatim pomoliše se na velikih vratih oštropernici, plemićka garda, dvoranici i komornici papinski i najposlje sâm papa, koj je pješke iduć blagoslivljao kličuće hodočastnike i uzpeo se na svoju stolicu. Iza velikoga jučeranjega napora lice je njegovo bilo za čudo svježe, pa kad je zatočio očima po našem od jučer znanom si skupu, cieli mu izražaj lica jasno odavaše zadovoljstvo, kojim radjaju ugodne uspomene, i radost, što se opet sastao s jučerašnjimi svojimi poklonici.

Akademiju odpoče zbor naših hrvatskih pjevača, odpjevavši nabožni jedan hvalospjev takovim skladom i točnošću, da su se krasni zvuci naške pjesme nesamo nas Hrvata i Slavena nego očevidno i samoga Sv. Otca, koj je vrlo pozorno slušao, ugodno dojmili. Iza pjesme dade Sv. Otac znak i prvi ustade izmedju kardinalskoga zbora kard. Alimonda pa pristupiv k stolu govorničkomu

prozbori uvodni govor, koj je trajao cieli sat, skoro odviše dugo za nestrpljivu našu znaličnost. Kako kardinal spada medju najglasovitije bogoslovne pisce i govornike taljanske, govor se njegov odlikovao svimi vrlinami izvrstna govornika. Pozdraviv u ime Rima i svega katoličkoga svieta braću slavensku opisa u jednu ruku nekadanju zadaću sv. naših apoštola a u drugu zadaću, koju danas imadu vršiti narodi slavenski, žele li i sebi steći slavu i izbaviti sviet od mah otimajuće truleži europejskoga zapada.

Poslje ovoga visokoga govornika prvi krasnoslovi taljanskom živahnošću svoju talj. odu biskup od Montefiascone Luigi Rotelli, slaveći zasluge pape Leona XIII. za prosvjetu naroda europejskih, gledom na četiri glavne grane: romansku, germansku, anglo-sasku i slavensku. Slavenski se najprije deklamovala poljska pjesan, koju je sastavio prof. Jos. Szujski, a u njegovu odsuću besjedio ju grof Tarnowski; poslje nje je sliedio Canto italiano prof. Brunellija: „Ai fratelli Slavi saluto dei fratelli Latini.“ (Slavenskoj braći pozdrav od latinske braće). Da neduljim kazat ću u kratko: svi se slavenski jezici obredaše svojimi pjesmami. Rusinski krasnoslovi osobito vješto Iv. Guszalevicz; slovački poznati nam propovjednik Juraj Slotta; hrvatski kanonik Mijo Pavlinović; česki kan. Vjenc. Stulc; slovenski prof. Lotrič.

Kad se stalo krasnosloviti, natače Sv. Otac očale i slušaše velikom pažnjom i znaličnošću sve ove različite a ipak toli srodne zvukove, koji su danas valjda prvi put živom rieči dopirali do njegovih ušiju. Ja nisam skidao s njegova lica svoga oboružanoga oka, nebih li na njem mogao odgonetnuti nutrnje njegove misli i čuvstva. Što si negdje misli Sv. Otac o tih jezicih? Kako mu se svidjaju jedan prevelikom skoro mehkoćom i žuborom,

drugi nešto većom tvrdinom, a naš hrvatski u blaženoj sredini zvučnom milinom punih, čistih glasova svojih, čim biva vriednim premcem blagoglasnoj taljanštini. Najveći je interes, kako mogoh opaziti, pobudila u pape rusinska pjesan. Krasnoslovac, mlad još svećenik, besjedjaše upravo izvrstno. Svaka rieč krepkoga rusinskoga jezika jasno je odzvanjala dvoranom; svaka misao, svaka izreka bila je zgodno naglašena, u jednu rieč: modulacija i gestikulacija u govornika bijaše izvrstno odmjerena bez svake glumačke primjese i pretjeranosti, — kojoj se toli lasno podavaju taljanski deklamatori. Sv. Otac se na stolici cielom svojom osobom okrenuo prama krasnoslovcu očito iznenadjen čistoćom i krepčinom glasova jezika i tako neočekivano vještom, dostojnom deklamacijom.

Dva puta izmieni deklamaciju krasno pjevanje papinske kapele. Prvi put zapjevaše pjevači Palestrinov: „Tu es Petrus“, a drugi put uznositu skladbu za dva zbora od svoga ravnatelja Mustafà: „Salvum fac, Domine, Pontificem!“, koja je divotom svojom svimi srci potresla. Kako su u tom glazbotvoru zboru krepkih, muževnih glasova s dola odpievali nježni, sitni glasići djetinji s triema ponad sjedalom papinim, činjaše se, kao da se nebo združilo sa zemljom, kao da je zbor angjeoski nebeski svoj hvalospjev stopio s pjesmom zemaljskom, da proslavi namjestnika božjega na zemlji i liepu jednodušnu slogu vjernika slavenskih s uzvišenom glavom kršćanstva. Doista velika je moć pjesme, nesamo kad potiče na slavna djela ovoga svieta, nego kad i nieti čisti, sveti oganj duhovnih čuvstva i odluka!

Ugodna ova zabava potraja do 3 sata popodne. Kad se završi posljednjom taljanskom deklamacijom, progovori još jednom Sv. Otac nekoliko srdačnih rieči, zahvaljujući se pobožnim hodočastnikom na tolikih dokazih iskrene

vjernosti papinskoj stolici, pa želeći im sretan povratak u domovinu i pravi kršćanski mir na put, podieli im još jednom apoštolski svoj blagoslov, uz noročiti nalog, da ga pribitni svećenici u njegovo ime izruče pobožnim svojim občinam. Na to se izpraćen svojom pratnjom i našim klikovanjem odieli od nas slavni Leon XIII., a mi s nezaboravnim njegovim likom u svom srcu razidjosmo se u svoja obitališta, da se spremamo na polazak iz vječnoga grada.

Nu prije nego se i s Rimom oprostimo, da se još jednom obazremo na naše hodočašće. Ono je bilo brojem tako veliko, uz toli neobične pojave izvedeno, da će svakako ostati historijski znamenitim činom. Pa kao što veliki predmeti bacaju i veliku sjenu, tako i veliki čini radjaju velikimi posljedicami. Mi se nezaludjujemo, da će se te posljedice danas već ili sutra osjetiti; nu kao što je Bog spor ali dospjetan, tako i djela, koja se izvadjaju čistom namjerom na njegovu slavu, prije će ili kašnje uroditi božjim blagoslovom. A da je namjera, kojom je pokrenuto ovo veliko slavensko hodočašće bila čista, prosta od svake druge pritruhe, o tom se mogla svaka pošteno misleća duša, koja mu je pribivala, cielim njegovim tiekom uvjeriti. A koja je bila ta namjera? Da pred cielim katoličkim svietom, a imence pred licem Sv. Otca i visokoga zbora prvih njegovih doglavnika, kardinala, utvrdi, da su svi katolički Slaveni jednodušni u posluhu prama sv. stolici i u štovanju Kristova namjestnika, vidljive glave kršćanstva. Drugo, da se hodočastnici papi Leonu XIII. usrdno zahvale za odličnu čast, koju je velikom svojom bullom od 30. rujna 1880. „Grande munus“ izkazao vjerovjestnicima i prosvjetiteljima slavenskih naroda. Treće, da zamole Sv. Otca, kao što je

sv. stolica za uzdržanje prave vjere svakom zgodom medju raznimi narodi na zemlji revnovala, pa naročito i medju Slaveni za sv. Metoda ovoga štitila proti nepravednim njegovim napadačem, da i u buduće vjerske i prosvjetne probitke katolika slavenskih zaštićuje, te moćju i ugledom apoštolske stolice oko toga uznastoji, da se patnje i progoni katolika slavenskih ublaže i dokinu, a napokon da poznatom svojom mudrošću i razboritošću otvori puteve, kako bi se i oni suplemenici slavenski, koji danas još izvan crkve stoje. čim prije s Rimom podpunoma izmirili i spojili, te se tako dokinuo žalostni razkol, koj tolike vjekove razdvaja istočnu od zapadne crkve.

Eto to je bila svrha slavenskomu hodočašću, pa reci tko, da nije bila plemenita, ili da je komu bila pogibeljna. Bilo je istinabog ljudi i glasila, osobito njemačkih, koja su slavenskomu hodočašću podmitala drugotnih namiera — opadajući ga, da je ono pod bezazlenim ovim imenom liepa prilika političkoj sveslavenskoj agitaciji. Bilo je dapače i u samom Rimu njuškanja oko hodočastnikâ, te se medju njimi kao javna tajna šaptala viest, kako je jedan diplomatički opravnik naopako prošao na posjetu kod nekoga vrlo odličnoga hrvatskoga hodočastnika, kad se je malo bezobzirnim načinom usudio „dati izraza" svojim političkim sumnjam i bojazni glede čistote slavenskoga hodočašća. — Nu sve su te sumnje bile neosnovane, sav strah suvišan. Istina našlo se ljudi, koji su uglednijim hodočastnikom izrazili želju, da bi se od triju velikih narodnih skupina sastavio uži odbor, koj bi o tom viećao i predloge neke stvorio, kako bi se iz velikoga ovoga skupa, kakov se neće tako skoro moći opet sabrati, utvrdilo trajno neko zajedinstvo i sporazumak, kojim bi se složno promicali svim slavenskim ple-

menom zajednički probitci. Govorilo se na sastancih i ob osnutku zajedničkoga glasila (novinâ), o zajedničkih dobrotvornih družtvih, koja bi poimence ćut plemenskoga jedinstva i sviest uzajamne pripadnosti budila, širila i utvrdjivala. Ali upravo misao, da se sumnjičarom oduzme svaki povod prigovoru, da se ukloni i svaka sjenka sumnjam, sklonu hodočastnike, da ove stvari odgode na drugu zgodu i vrieme. Ovo je i onako odviše kratko bilo, da se u tom što stalna i uharna utanači. Upravo oni muževi, bez kojih se ovakov posao nebi mogao bio obaviti, bijahu toliko zaokupljeni drugim neodklonivim radom oko hodočašća, te im je već fizički nemoguće bilo, da se svojski prihvate i ovih stvari. Pa što je ponajglavnije, već umah od početka podržavala se strogo i dosljedno misao, da bi svetoj svrsi hodočašća bilo na uštrb, da se s duhovnim, religioznim njegovim zadatkom spoje svjetski, politički ciljevi. Slavensko je hodočašće od kraja do konca sačuvalo skroz vjerski značaj, pa kloneći se svake primjese političkih težnja svagdje izticalo obće crkveno, katoličko značenje. *)

Ovo obćenito značenje medjutim nije moglo nipošto smetati, što više ono je živo zahtievalo, da se na hodočašću obazre na neke duhovne, crkvene potrebe, koje se napose slavenskih naroda ponajviše kasaju. Mislimo tim žalostni crkveni razkol, koj upravo u najvećoj grani Slavenstva ima najače svoje uporište. Rekosmo da su se hodočastnici utekli papi molbom, da bi pronašao sredstva, kojimi bi se odieljena braća opet sjedinila u kat. crkvi pod jednom crkvenom glavom. Ovom molbom tim se laglje moglo obratiti na papu Leona XIII., što je on

---

*) Sr. spisić: Die slavische Pilgerfahrt nach Rom. Wien 1881.

sâm često spomenutom okružnicom svojom: „Grande munus“ prvi dao inicijativu za to, staviv se njom dosta očito na stanovište slavnih svojih predšastnika Nikole I., a navlastito Ivana VIII. Na ovu izjavu crkvenih dostojanstvenika u hodočašću nije dakako umah mogao sliediti pozitivan odgovor. Pitanje je ovo toli važno, toli obsežno, zasižuće duboko u crkveno ustrojstvo, da se u tako kratko vrieme nije mogla stvoriti konačna odluka. Bilo kako mu drago, sveta stolica gotova je uviek na formalne žrtve, ali zahtieva i stanovitih garancija, da se žrtve neprinesu uzalud, nego da ih naknadi veća moralna korist. — Dao Bog te se doskora postignuo veliki cilj crkvenoga jedinstva, koje bi bilo i Bogu na slavu a narodom na sreću i vječiti spas!

Već 6. srpnja na večer većina se hodočastnika razišla svojim kućam, ponesav na ovo veliko, znamenito hodočašće u svom srcu ugodnu uspomenu, koju želim da i ovi članci što više utvrde. Ja pako imajući tako liepu zgodu, zaputih u grad, kamo su već prije pošli bili nekoji hrvatski hodočastnici — u Napulj, kojemu vjekuje slava u poslovici: Napoli vedere e poi morire!

DODATAK.

Toli često spomenuta okružnica „Grande munus“ glasi u doslovnom prevodu:

Častnoj braći patriarkom, primatom, nadbiskupom i biskupom cieloga katoličkoga svieta, koji su u milosti i zajednici s apostolskom stolicom

Leon PP. XIII.

pozdrav i apostolski blagoslov.

Važna služba širiti kršćansko ime, na osobit način povjerena blaženomu Petru prvaku apostolskomu i njegovim nasljednikom, potaknu rimske pape, da su brižno šiljali vjestnike sv. evangjelja u razno vrieme medju razne narode svieta, kako se već činilo, da potrebe i namisli smilujućega se Boga zahtievaju. Za to kako su poslali Augustina k Britanom, da uzgoji duše, Patricija k Ircem, Bonifacija ka Germanom, Vilebrorda k Frižanom, Holandezom, Belžanom, te prečesto ostale k drugim, tako podieliše vlast Cirilu i Metodiju, muževima svetima, da vrše apostolsku službu kod slavenskih naroda: koji su svojom ustrajnosti i neumornim radom učinili, da su oni zagledali svjetlo evangjelja i privedeni bili od surova života k ljudskoj i pitomoj naobrazbi.

Ako svekoliko Slavenstvo, sjećajući se dobročinstva, kako se drži, nije prestalo slaviti Cirila i Metodija, dva slavna apostola, to ih nije doista manjim marom udilj štovala Rimska Crkva, koja ih obadva još žive mnogim počastila i nije htjela, da bude bez pepela jednoga umrloga. — Već od g. 1863. bilo je zato slavenskim narodom Čehom, Moravcem i Hrvatom, koji običavahu svetkovati svake godine svetkovinu na spomen Cirila i Metodija deveti dan mjeseca ožujka, dozvolom Pija IX., od neumrle uspomene predšastnika našega, dopušteno, da u buduće svetkuju kao blagdan peti dan mjeseca srpnja i da časove na

uspomenu Cirila i Metodija mole. Nije dugo za tim, u vrieme, kad se je sastao veliki koncil u Vatikanu, pak su premnogi biskupi ovu apostolsku stolicu ponizno umolili, da se njihovo štovanje i stalna svetkovina protegne na cielu crkvu. Nu jer je stvar ostala ne riešena do danas, a promienilo se po okolnostih vremena državno stanje u onih pokrajinah, čini nam se-da se je pružila sgodna prilika biti na ruku slavenskim narodom, koji smo za njihovu dobrobit i spas vrlo zabrinuti. S toga, ne želeći, da oni u nijednoj stvari ne željkuju našu otčinsku ljubav, a hoteći, da se razširi i umnoži štovanje svetih ljudi, koji će, kako su nekoč razsijavajuć katoličku vjeru, slavenske narode od propasti dozvali k spasu, tako sada nebeskom obrambom moćno braniti. A da se još bolje vidi, kakovi su oni, koje predlažemo katoličkomu svietu, da ih časti i štuje, rado ćemo u kratko taknuti poviest njihova rada.

Ciril i Metodij, braća po krvi, rodili su se u Tesalonici od glasovite obitelji i podjoše već rano u Carigrad, da u samom glavnom gradu Iztoka izuče nauke. I ne osta zapretana iskra darovitosti, koja je protinjavala već tada u mladićih, jerbo je jedan i drugi u kratko vrieme vrlo napredovao, a osobito Cilil, koj je u znanosti stekao tu slavu, da su ga iz osobitoga počitanja zvali *Filosof*. Malo za tim stupi Metodij u monake, a Ciril bi počašćen od carice Teodore na preporuku patriarke Ignacija zadaćom, da poduči u kršćanskoj vjeri Kozare, stanovnike onkraj Kerzoneza, koji su iz Carigrada zamolili vrstne dielitelje svetinja. Ovu službu primi on rado. Došav u Kerzonu na Tauru bavio se je jedno vrieme, kako neki poviedaju, izučavanjem materinskoga jezika onoga naroda, te mu je u ono vrieme sretno pošlo za rukom, da je našao svete ostanke Sv. Klimenta I. rim. pape, koje je lahko upoznao to iz razširene predaje predja to po sidru, kojim je, kako se znade, na zapovied cara Trajana bačen u more i poslie sahranjen bio. Dostav se toli dragocjena blaga udje u gradove i mjesta Kozara i ove podučene svojom poukom i Bogom potaknute, satrvši mnogovrstna praznovjerja, pripoji Isusu Kristu. Urediv na najbolju novu kršćansku obćinu, ostavi ujedno osobit dokaz uzprezanja i ljubavi, kada je od urodjenika odbio sve darove, izuzam odpust robova, koji su izpoviedali, da su kršćani. Doskora se vrati veseo u Carigrad, te stupi i sam u samostan Polihrona, gdje je već bio Metodij.

Medjutim dodje glas o sretnom uspjehu medju Kozari k Rastislavu, moravskomu knezu. Ovaj potaknut promjenom Kozara, radio je sa carem Mihajlom III. o tom, da dobije iz Carigrada nekoliko evangjeoskih radnika i nije težko zadobio što je želio. Tolikimi već djeli oplemenjena kriepost i jasna volja u Cirila i Metodija, da pruži pomoćnicu ruku bližnjemu, bila je povodom, da su oni bili odredjeni poći u Moravsku. Kada su prolazili Bugarskom, koja je bila tek pokrštena, nepropustiše nigdje širiti vjeru. U Moravskoj pako, sjativ se u susret na granicu države množto ljudi, bijahu primljeni velikim oduševljenjem i vanrednim veseljem. Niti je bilo oklievanja, a da neuzmu kršćanskom obukom uzgajati duše te ih pridići do nade nebeskih dobara; i to tolikom silom, tako djelotvornom marljivosti, da je moravski narod za kratko vrieme voljno prionuo uz Isusa Krista. K tomu je dosta doprinielo i znanje slavenskoga jezika, što si ga je Ciril već prije pribavio, a mnogo je pripomoglo sveto pismo obiuh zavieta, koje je on prenio na narodni jezik. S toga ima sav slavenski narod vrlo mnogo hvaliti čovjeku, jer nije samo od njega primio blago vjere kršćanske nego i uljudbe: jer su Ciril i Metodij prvi, koji su obreli pismo za jezik samih Slavena, te se stoga razloga punim pravom smatraju kao početnici istoga jezika.

Iz tako odaljenih i razmaknutih pokrajina javi sretan glas Rimu slavu o djelih i uspjehu. Kada je tako Nikola I. papa zapovjedio, da prevriedna braća dodju u Rim, odluče oni bez krzmanja učiniti, što se je zapovjedilo, a nastupiv veselo put u Rim ponesu sa sobom moći sv. Klimenta. Na tu viest podje Hadrijan II., koj je bio izabran na mjesto pokojnoga Nikole, uz pratnju naroda i klera u susret prejasnima gostima, izkazav im veliko počitanje. Tielo sv. Klimenta, iznenada proslavljeno velikimi čudesi, bude prenešeno svečanim provodom u basiliku, podignutu za dobe Konstantina na istom mjestu, gdje je bila očinska kuća nepobjedljivoga mučenika. Na to je Ciril i Metodij izviestio Papu uz prisjedajući kler o apostolskom poslu, u kom su sveto i radino poslovali. A jer su ih korili, da su radili proti ustanovam predja i svetim vjerskim običajem, što su obavljajući svetu službu rabili slavenski jezik opravdaše se tako čvrstimi i jasnimi razlozi, da ih je Papa i sav kler pohvalio i to odobrio. Nato položiv obojica po obrazcu izpoviest katoličke vjere i zavjerovav se, da će ostati u vjeri blaženoga

Petra i rimskih papa, imenova i posveti ih sam Hadrijan za biskupe, te je više njihovih učenika zaredio u razne stupnjeve sv. redova.

Providnost je božja pak htjela, da Ciril u Rimu završi tečaj života god. 869. dne 14. veljače više zrio u krieposti nego li u dobi. Sahranjen bi javnim sprovodom i veličanstvenim slavljem, onim istim, kojim se pokapaju rimski pape, te metnut iz osobite počasti u grob, koji je sagradio Hadrijan za sebe. Sveto tielo pokojnikovo, jer rimski narod nije dopustio odnieti ga u Carigrad, premda je to bila vruća želja tužne majke, bude odnešeno u crkvu sv. Klimenta i sahranjeno kraj njegova pepela, koj je Ciril sam toliko godina sa strahopočitanjem čuvao. Kada su ga vozili gradom uz svečani spiev psalama, činjaše se, da je rimski narod toli sjajem pogreba koli triumfa prikazao svetomu mužu žrtve nebeskih počasti.

Poslje toga vrati se Metodij na zapovied i s voljom papinom kao biskup u Moravsku, da vrši obične dužnosti svoje apostolske službe. U toj pokrajini postav *ugled stadu od srca* pregnuo je danomice sve to većom gorljivosti služiti katoličkoj stvari; hrabro se opiraj spletkam novotara, da bezumnimi svojimi mnienji nepotresu katoličkim imenom; obučavaj u vjeri Svatopluka kneza, koj je nasliedio Rastislava, i njega, kad je napustio dužnost, opominjaj, ukoravaj i najposlie ga kazni interdiktom. Stih razloga navuče si mržnju opaka i okaljana silnika, koj ga posla u progonstvo. Nu domala uzpostavljen postignu sgodnimi opomenami, da su se na knezu vidjevali znaci promienjenoga srca i da je uvidio, kako valja prvašnji običaj popraviti novim životom. I to je doista čudno, da je budna ljubav Metodijeva prebaciv granice moravske, kako za živa Cirila taknula Liburne i Srbe, tako sada ogrlila Panonce, kojim je on kneza imenom Kocela u vjeri katoličkoj odgojio i njega u dužnosti uzdržao, i Bugare koje je ujedno s kraljem Bogorisom u vjeri kršćanskoga imena utvrdio; i Dalmatince, s kojimi je dielio nebeske darove; i Kranjce, kod kojih je mnogo radio, da ih privede k spoznaji i štovanju jednoga pravoga Boga.

Nu to mu pribavi neprilika. Neki najme iz nove kršćanske obćine zavidjajuć brzo uspješnu radu i krieposti Metodijevoj, obtužiše ga nevina kod Ivana VIII., nasljednika Hadrijanova, da je sumnjive vjere i povriedio običaj pradjedova, koji u svetih

obredih nisu rabili drugi van jedino jezik grčki ili latinski, a nipošto drugi. Tada Papa u velikoj brizi, da se nekrnji vjera i drevna stega, odpozvav Metodija u Rim, zapovjedi mu, da se okrivljen opravda i očisti. On, kako je uviek bio pohitan u podložnosti i uzdajući se u svjedočanstvo savjesti, bilo mu je lahko, kad je bio g. 880. pred Ivanom i biskupi, te njekolicinom gradskoga klera, dokazati, da je on točno onu vjeru i sam uztrajno čuvao i druge revno učio, koju je u nazočnosti i uz povladjivanje Hadrijana prisegom potvrdio na grobu prvaka Apostôla: što se pako tiče slavenskoga jezika u bogoslužju, da je to činio iz opravdanih razloga pravom, dozvolom samoga Hadrijana pape, niti na uštrb svetoga pisma. Ovom obrambom tako se je obranio od svake sumnje i krivnje, da je papa s mjesta razumiv dobro Metodija, voljno potvrdio njegovu nadbiskupsku vlast i pohod medju Slaveni. Osim toga, odabrav nekoliko biskupa, kojim da bude na čelu Metodij i koji da ga pomažu u upravi kršćanskih posala, odposla ga u Moravsku častnom pismenom preporukom i neovisnom punomoći. Sve to potvrdio je papa poslje pismom upravljenim na Metodija, kad su ga opet okrivljivali iz mržnje zlobnici. Za to je mirne duše, sjedinjen najtjesnijim vezom ljubavi i vjere sa papom i cielom rimskom crkvom još budnije, uztrajnije izpunjavao označenu si službu; niti je dugo izostao izvrstan plod njegova rada. Jer kada je sam priveo k vjeri katoličkoj českoga kneza Bořivoja, za tim uz pripomoć nekoga svećenika ženu njegovu Ludmilu, uspi do mala tako, da se je kršćansko ime u onom narodu na široko i daleko razgranilo. U isto vrieme brižno je radio o tom, da se svjetlo evangjelja unese u Poljsku; gdje je, pokle je prošao srednju Galiciju, utemeljio biskupsku stolicu u Lavovu. Odatlje je, kako se povieda, pošao u Moskvu, te biskupsku stolicu podignuo u Kievu. S ovimi doista neuvehnulimi lovor-vienci vrati se u Moravsku k svojim i videći, da mu se primiče konac, označi si sam nasljednika; svećenstvo i puk opomenuv na kriepost zadnjimi opomenami, svrši blago onaj život, koj mu je bio put u nebo. Kako je Rim za Cirilom tako je Moravska tugovala za umirućim Metodijem, izgubljenoga tražila i svimi načini počastila mrtvo mu tielo.

Mi se, Častna braćo, preugodno sjećamo ovih dogodjaja; nas pako dira, kad pogledamo daleko natrag na sjajni vez

slavenskih naroda, začet prelicpimi početci, s Rimskom crkvom. Jer ova dva širitelja kršćanskoga imena, o kojih govorimo, jesu istina poslana iz Carigrada k poganskim narodom, nu ipak njihovo poslanstvo moralo je sliediti ili na zapovied ove apostolske stolice kao središta katoličkoga jedinstva, ili se je ovo moralo, a to je ne jedanput učinjeno, valjanim i svetim načinom odobriti. I u istinu ovdje u gradu Rimu dali su račun i o preuzetoj apostolskoj službi i odgovorili na obtužbe; ovdje kod groba Petra i Pavla zakleli su se na katoličku vjeru, biskupsku posvetbu primili zajedno sa vlasti, pridržav razliku redova, ustrajati svetu vladavinu.

Napokon odavlje je zamoljena poraba slavenskoga jezika u svetih obredih te se ove godine puni 10 viekova, od kad je Ivan VIII. papa na Svatopluka moravskoga kneza tako pisao: *Slavenski jezik . . . kojim odjekuje Bogu dostojna slava, pravom hvalimo, te zapoviedamo, da se u istom jeziku slava i djela Krista Gospodina Našega navieštaju. Niti ima što proti zdravoj vjeri ili nauci budi mise u istom slavenskom jeziku pjevati budi sveto Evangjelje ili božanska štiva staroga i novoga zavjeta dobro prevedena i iztumačena čitati i druge sve službe hora spievati.* Ovaj običaj posvetio je poslje mnogih sgoda Benedikt XIV. apostolskim pismom od g. 1754. dne 25. kolovoza. — Rimski pako pape, kolikogod puti bi ih knezovi molili pomoć na čelu onim narodom, koji su Cirilom i Metodijem obraćeni na kršćanske obrede, nisu nikada skrivili u tom, da nije bilo s njihove strane blagonaklonosti u pomoći, čovjekoljubnosti u poduci, blagohotnosti u davanju savjeta, i u svem, gdje se god moglo, najbolje volje. U ostalom izkusili su Rastislav, Svatopluk, Kocel, sv. Ludmila i Bogoris od predšastnika naših osobitu ljubav prema okolnostim onih vremena.

Niti smrću Cirilovom i Metodijevom nije sustala ili popustila očinska briga Rimskih Papa za slavenske narode, već se je ona uviek jasno pokazala, kad su god štitili kod njih svetost vjere i obće blagostanje. U istinu poslao je Nikola I. Bugarom svećenike, da poduče narod i biskupe pionbienskoga i portuenskoga iz grada Rima, da urede novu kršćansku družbu; isto tako je sam u čestih prepirkah o svetom pravu davao preljubezne odgovore, te u njih hvale i vide veliku razboritost isti oni, koji manje prijaju rimskoj crkvi. I poslje tužne nesreće razkola, ide slava Inocenciju III., da je sjedinio sa Crkvom katoličkom Bugare, Gregoriju pako IX., Inocenciju IV., Nikoli IV., Eugeniju IV., da su ih u sjedinjenoj milosti uzdržali. — Slično je na osobit način sjala ljubav naših predšastnika prama Bošnjakom i Hercegovcem zavedenim kugom opakih nazora; ljubav najme Inocencija III, i Inocencija IV., koji su nastojali izčupati bludnju iz srdaca; Gregorija IX., Klimenta VI., i Pija II., koji su htjeli stalno učvrstiti stupnjeve svete vlasti po onih pokrajinah. Niti se može reći, da su malenu i posljednju brigu svoju Inocencij III.. Nikola IV., Benedikt XI. Kliment V. uložili na Srbe, od kojih su vrlo brižno odvrnuli varke skovane lukavo, da se oslabi vjera. Takodjer Dalmatinci i Liburni stekli su si radi svoje uztrajnosti u vjeri i zamjenitih usluga u Ivana X., Gregorija VIII., Gregorija IX., Urbana IV., osobitu milost i veleważnu priznanicu. — Napokon u samoj sriemskoj crkvi, koja je bila u 6. vieku navalami barbara razorena i poslje svetom revnosti sv. Stjepana ugarskoga kralja na novo sagradjena, imade mnogo spomenika blagohotnosti Gregorija IX. i Klimenta XV. Mi uvidjamo stoga, da valja Bogu hvaliti, što nam se pruža sgodna prilika ugoditi slavenskomu plemenu i raditi za njihovu obću korist ne manjom doista gorljivosti, nego što se je u svako vrieme opažalo na naših Predšastnicih. Ovo je najme Nam pred očima, ovo želimo jedino: pregnuti iz petnih žila za tim, da se plemena imena slavenskoga većim brojem biskupa i svećenika podučavaju, da se u izpovjedanju prave vjere, u poslušnosti prama pravoj crkvi Isusa Krista učvrste i izkustvom svakim danom sve to više oćute, koliko obilje dobara od naredaba crkve katoličke utiče u domaću zadrugu i sve stališe u državi. Jer one crkve zahtievaju za sebe najviše i najveću Našu brigu, niti ima išta, što bismo toplije željeli, nego da uzmognemo obratiti brigu na njihovu korist i sreću te imati sve u neprestanoj zajednici spojene s Nami, što je najveća i najljepša spona blagostanja. Preostaje još, da odluke Naše prati i ono, što poduzesmo, usreći bogati u milosrdju Bog. Za to uzimljemo kod njega kao zagovornike Cirila i Metodija, učitelje Slavije, čije štovanje kako hoćemo umnožiti, tako se uzdamo, da će Nam na ruku biti njihova zaštita.

Nalažemo stoga, odrediv peti dan mjeseca srpnja kao stalan, kojega je sretne uspomene Pio IX. ustanovio, da se

uvrsti u koledar Rimske i ciele Crkve i slavi svake godine svetkovina Cirila i Metodija „cum ritus duplicis minoris Officio et missa propria“, kako je to „sveti sbor za zakonite obrede“ odobrio.

Vam pako, častna braćo, nalažemo, da se pobrinete te se ovo Naše pismo proglasi, i sve što je u njem propisano, da obdržavaju svi iz reda svećeničkoga, koji obavljaju sveti oficij obredom Rimske crkve, i to svaki u svojih crkvah, provincijah, gradovih, biskupijah i kućah redovničkih. Napokon hoćemo, da se na Vaš savjet i obodrivanje obćenito mole i prose Ciril i Metodij, da svojom milosti, koja ih dopala kod Boga, kršćanstvo na cielom iztoku štite, proseć uztrajnost katolikom, a odmetnikom volju, da se sa pravom Crkvom opet sjedine.

Ovo, kako je gore napisano, nalažemo kao tako odobreno i utvrdjeno, unatoč izdanim od svetoga Pija V. pape predšastnika Našega i drugim apostolskim konstitucijam o reformaciji breviarija i misala, takodjer ustanovam i običajem, ma bili od vajkada te unatoč svemu drugomu, što je tomu protivno.

Kao znak pako nebeskih darova i zalog naše osobite dobrohotnosti, podieljujemo apostolski blagoslov ljubežljivo u Gospodinu svim Vam, častna braćo, cielomu kleru i puku Vam pojedincu povjerenu. Dano u Rimu kod sv. Petra dne 30. rujna godine 1880. našega pontifikata godine treće.

Leon PP. XIII.

Znatnije pogreške.

Str.	4	red.	30	mjesto:	enpelelektilija čitaj: supelektilija
„	6	„	13	„	na sujsednom gradu brdu čitaj: gradu na susjednom brdu
„	12	„	20	„	krivo je puna čitaj: kriva je puno
„	13	„	31	„	miroljubiv i popustljiv čitaj: miroljubivi i popustljivi
„	16	„	30	„	držim čitaj: držao
„	20	„	3	„	suzi i „ suzami
„	21	„	1	„	Ja da držim čitaj: Ja držim da
„	„	„	19	„	e čitaj: se
„	27	„	2	„	spomene. Pod čitaj: spomene, pod
„	„	„	27	„	oporeo, čitaj: operno;
„	28	„	4	„	vojnici „ voznici
„	„	„	20	„	provodić „ provodič (tako i drugdje)
„	29	„	8	„	izvanjskoj čitaj: ivanjskoj
„	„	„	32	„	ćemo tim čitaj: ćemo pokazati tim
„	32	„	7	„	me čitaj: se
„	35	„	31	„	kraljem poklonjen čitaj: k. Sobieskim pok.
„	„	„	33	„	svaki čitaj: svake
„	38	„	7	„	koju „ koje
„	43	„	20	„	Schelfels čitaj: Gsellfels (tako i drugdje)
„	„	„	30	„	gvie čitaj: gvide
„	56	„	23	„	točno „ tečno
„	60	„	32	„	jećao „ sjećao
„	64	„	26	„	tovaraju čitaj: otvaraju
„	„	„	31	„	tko čitaj: tlo
„	79	„	25	„	Milnija čitaj: Milvija
„	96	„	30	„	u borbi čitaj: o borbi
„	113	„	16	mjesto:	brodu na . . . vieka čitaj: brodu ima na . . . vieka;
„	117	„	4	„	napasiti čitaj: napariti
„	121	„	17	„	daru čitaj: danu
„	144	„	4	„	Pojas „ Pojav
„	146	„	7	„	staro-katoličkih čitaj: staro-klasičkih
„	„	„	32—33	mjesto:	i govora apoštola čitaj: darovan apoštolom
„	148	„	31	„	jednih čitaj: jadnih
„	151	„	5	„	spomenicah čitaj: spremicah
„	„	„	12	„	neprimakoše čitaj: neprimakneš
„	„	„	29	„	(poslje kočija) čitaj: nu najsjajnija je velika paradna kočija
„	157	„	20	„	koja čitaj: koju
„	159	„	21	„	S javnim čitaj: S jasnim
„	190	„	22	„	vjernošću čitaj: vječnošću
„	191	„	28	„	sudci čitaj: sada